

॥ श्रीः ॥

विवादावर्णवृत्तः ।

(नीतिशास्त्रम्)

महाराजराजश्री श्री १०५ रणजित्सिंहस-
भालङ्कारचूडामणिश्रीमद्विद्वद्वरविरचितम्.

तदेतत्.

लवपुरी (लाहोर) विराजमान " मधुसूद-
नपुस्तकालया " ध्यक्षपरोपकारनिरतप-
ण्डितज्वालाप्रसादप्रसादासादितम्.

मुंबय्यां

श्रीकृष्णदासात्मजाभ्यां गंगाविष्णुं, क्षे-
मराजगुप्ताभ्यां शास्त्रिभिः शोधयित्वा
स्वकीये ' श्रीविष्णुश्वराख्ये ' मुद्रणालये
अङ्कित्वा प्रकाशमनायि,

शाके १८१० सवत् १९४६

अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणावधिकाराः १८६७ तमाब्दि-
कराननियमानुसारेण प्रकाशकयोरंवाधीनाः सन्ति.

Registered For Copy Right Under
Act xxv Of 1867.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते वेङ्कटेश्वराय नमः ॥

विद्वद्भ्यर्थना.

भवतु च विदितं सर्वजनस्थितिस्थापकसकलैतिकर्तव्यतावि-
धायकधर्मशास्त्रपारंगतेभ्यः स्वधर्मविरुद्धधर्माचरणप्रहाणनिपुणे-
भ्यः स्वधर्मैकानिष्ठेभ्यः समस्तविद्यापरमसत्त्वमीमांसापरायणे-
भ्यः सकलभूतलनिवासिभ्यो विद्वद्भ्यो राजकीयकार्यनिर्वाहधु-
रंधरेभ्यो राजनीतिनिपुणेभ्यश्च विद्वज्जनेभ्यः—

भोः! महीयांसो विद्वांसः! भवदन्तरङ्गमनुप्रविष्टमेव खलु स्यात्-
यत् परमार्थभिर्नारदवासिष्ठगौतमयाज्ञवल्क्यहारीतयममनुकात्या-
यनशङ्खलिरितव्यासपराशरबृहस्पतिभृगुप्रभृतिभिः सर्वलोक-
स्थितिहेतूनि धर्मशास्त्राणि प्रणीय प्रजापतिप्रवर्तितप्रजासर्गसंरक्ष-
णमूलकपरमप्रधानपूरुपाज्ञानुवर्तनेनात्मनोऽवतरणसार्थक्यं यथार्थं
सम्पादितम्—इति । तानि चेमानि धर्मशास्त्राणि समन्ततः सुप्रसि-
द्धानि प्रत्यक्षानुशासनानि चासन्बहुतिथकालाप्राक् । परंतु साम्प्रतं
जनानामल्पबुद्धिबलेन सकलधर्मशास्त्रपारावारावगाहनपूर्वकपर-
पारंगमत्वासंभावनां कालबलेन विज्ञाय-स्वधर्मैकशरण्यः—शरणा-
गताश्रितशरण्यः—राज्यलक्ष्मीनिवासभूतश्रीलव(लाहोर)पुरमहा-
सिंहासनाधिष्ठितधर्मदेवतामूर्तिः सकलभूपालमौलिमालासर्वाचित-
पादपद्मः श्रीमान् १०६ श्रीरणजित्वासिंहनामा यथार्थकर्मा निज-
पालितराष्ट्रेषु महर्षिप्रतिपादितधर्मशास्त्ररीत्या धर्मस्थितिं चिकी-
र्षुरनेकान् सकलधर्मशास्त्रानिष्णातान् विद्वज्जनान् स्वसंसदि स्व-
कीयराष्ट्रस्थस्थलविशेषसंस्थापितन्यायसभासु च प्राड्विवाकन्या-
याधीशादिपदेषु संस्थापितवान् । येन च ते यथार्थनीत्या सार्व-

जनीनविवादपदनिराकरणकार्यं निर्वहेयुः । एवं प्रवृत्तेऽथ कतिप-
 येन कालेन पञ्चापपञ्चास्यः श्रीमान्क्षितिपालः सर्वमहर्षिप्रतिपा-
 दितधर्मशास्त्रसङ्ग्रहग्रन्थेभ्यः सर्वजनात्यन्तिकोपयोगिनां विवाद-
 पदानां स्वरूपतो यथावकाशं सर्वमहर्षिसम्मतवचननिचयैकपरम-
 तात्पर्योद्दिष्टानामेकस्मिन्नेव ग्रन्थे क्रमत उपन्यासेन यथा प्रतिप-
 दोक्तशीघ्रोपस्थितिर्भवेत्—तादृशो ग्रन्थो विरच्यताम्—इति स्वस-
 भाधिष्ठितविद्वज्जनान्प्रत्यादिदेश । ततश्च—ते तत्सभाकार्यधुरंधराः—
 वालेश्वर कृपाराम रामगोपाल वारेश्वर कृष्णच-
 न्द्र श्रीगौरीकान्त कालाशंकर शामसुन्दर कृ-
 ष्णकेशव सीताराम नामधेयाः विद्वांसः सर्वेऽपि एकम-
 त्येन सङ्घीभूय सकलविवादपदपारावारपरपारतीरप्रापणनिपुणं
 अमुं “विवादाणवसेतु” नामानं ग्रन्थं व्यरीरचन् । तदनु राज्ञः
 समीपं च प्रापयांचक्रुः । अत ऊर्ध्वं च राजराजेश्वरः श्रीरणजि-
 त्वासिंह एनं ग्रन्थं समुद्दीक्ष्य स्वराष्ट्रेषु एतदनुसारेण समस्तं न्या-
 यकार्यं निरवाहयत् ॥ अस्मिंश्च ग्रन्थे-ऋणादान-निक्षेप-अस्वामि-
 विक्रय-संभूय समुत्थान-दत्ताप्रदानिक-वेतनादान-संविद्र्ययति-
 क्रम-क्रयविक्रयानुशय-स्वामिपालविवाद-सीमाविवाद-दण्डपा-
 रुष्य-वाकपारुष्य-स्तेय-साहस-स्त्रीसङ्ग्रह-स्त्रीपुंभर्मविभाग-द्यूत-
 आह्वय-इत्येतेषां विवादपदानां समीचीनतया निरूपणं कृतमस्ति ।
 येषां सम्यक् विज्ञानमात्रेण समस्तन्यायाधीशकार्यं निर्वोद्धुं शक-
 न्ते लोकाः । स एष ग्रन्थः विस्तरज्ञः समुद्दिष्टनानामुनिवचन-
 पटलालङ्कृतः सम्प्रतीह भारते मण्डलेऽप्रचारतिमिरे गर्तनिप-
 तित इवैकान्तकोपनिपतितोऽकिञ्चित्करः संवृत्त आसीत् । अथ
 कदाचिदेकदाहं चार्तासंविवर्द्धयिषया विषयान्तरेषु सञ्चरन्त्यह-
 च्छया (लाहौर) लवपुरीं प्रत्यगच्छं, तत्र च श्रीरणजित्वासिंहो-
 पाध्याय—श्रीपण्डितवर्यमधुसूदनपण्डितसंसृहीत—‘मधुसूद-

नपुस्तकालया' ध्यक्षैः पण्डितज्वालाप्रसादैः सकल-
 लोकानुजिघृक्षया प्राक्तनविद्वद्वरसरस्वतीपुनरुज्जिजीवयिषया च
 तद्विरचितोऽयमपूर्वग्रन्थः समुद्रय प्रकटीकरणाय मत्समीपे
 दत्तः । सोऽयं मया स्वकीये—“श्रीविष्णुश्वराख्ये ”मुद्रणालये
 समुद्राप्य राजकार्यनिर्वाहकाणां स्वकीयानादिपारम्पर्यागतघ-
 र्मतत्त्वजिज्ञामूर्तां च सज्जनानां अखण्डं प्रमोद विघत्तांतमाम् ।
 इत्यभ्यर्थये.

श्रीकृष्णदासात्मजः
 गङ्गाविष्णुः, क्षेमराजश्च

॥ श्रीः ॥

अथ विवादार्णवसेतोः विषयानुक्रमणिका.

विषयः-	पृष्ठम.	पङ्क्तिः
अयर्णादानविवादपदं	१	१
अष्टादशविवादपदानि	"	२
देयादेयादिभेदात्सप्तविषयमृणं	"	११
अदेयस्त्रीदासबालादिभ्यः	२	१६
अपष्टादिः	३	१
संबंधकर्णेमास्यशीतितमभागोऽष्टादिः	"	८
सप्ततिभूकेत्तृणेषाष्टमभागकोऽशीतितमभागोऽष्टादिस्तदु- भयरहितर्णोद्विकंशतं	४	२
वाह्याणादिक्रमेणद्वित्रिचतुःपंचकृद्विविकल्पः	"	११
द्विग्रहणवैश्वस्यधर्मभूतरेपानापद्धर्मः	"	१८
द्विगुणीभूतंपरतोनवर्द्धते	५	४
चक्रवृद्ध्यादिचतुर्विधवृद्धिलक्षणानि	"	९
शास्त्रविहितवृद्धेरधिकावृद्धिरधमर्णेनापद्यंगीकृताकारि- तावृद्धिरुच्यतेसादेया बलात्कारकारितातुनदेया	६	७
संबंधकमृणमधमर्णप्रपौत्रेणापिदेयं	७	१०
आधावृणतोऽद्वैगुण्येपिसेत्राद्याधिभोगरूपावृद्धिर्भवत्येव	"	१२
वृद्धिमपरिकल्प्यगृहीतमृणंयाचितोऽधमर्णेनददानोमा- सत्रयादूर्ध्ववृद्धिदाप्यः.....	"	१७
पण्यंगृहीत्वामूल्यादानेत्त्रयादुपरिवृद्धिः	"	२२
श्रीत्यादत्तेत्तृणेष्वकृतवृद्धिकेयाचनात्पूर्वनव्यादिः कृतेया- चनेपण्मासोपरिवृद्धिः	८	१०
मिनाल्लादिनाकार्यगौरवेणदेशांतरगमनादौतुक्त्सरो- त्तरंशुद्धिः	९	३

विषयानुक्रमणिका.

२

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

दुग्धादीनांपंचगुणावृद्धिवृत्तस्याष्टगुणा	१०	१०
बस्त्रादौत्रिगुणावृद्धिः	१३
स्त्रीपशुनांसंततिवृद्धिः शाकादीपंचगुणा	२१
लवणस्याष्टगुणावृद्धी रसानांत्रिगुणा	२
तुलावृत्तमष्टगुणं सुवर्णादिभिन्नं	५
तृणकाष्ठादौकदापिनशब्दः	८
पप्यमूल्यादाबुभाभ्यामस्वीकृतायांवृद्धौ न भवति वृद्धिः	१३	१५
प्रीत्याभर्तृपुत्रादिगृहीतस्यस्त्रीधनस्यनशब्दः	१४	४
दित्सतोऽधमर्णादुत्तमर्णेनागृहीतस्यनशब्दरेवंशुल्कादा-				
वपि	१६
अधाधिविधिः	१५	७
आधिर्धनिनारक्षणीयोहानौतदीयहानिः	१५
अनिच्छतो जंगामाधेर्भोगेऽर्द्धवृद्धिहानिरसकृद्भोगे सर्ववृ-				
द्धिहानिः	१६	३
स्वापराधमंतरेण देवराजोपहतमाधिमुत्तमर्णोदद्यान्नोच्चे				
न्मूलहानिः	९
ज्ञातिसंबंधिमुद्धत्सु संबंधकमृणोदेयं	१७
बहुभिर्दत्तमृणंसर्वैरुद्ग्राहणीयंतत्रयत्नमकुर्वाणस्यलाभ-				
हानिः	२२
बहुपुत्रीजवापिपुयदीययत्तशैथिल्यात्क्षेत्रेशस्यहानिः				
सातेनैवसोढव्या	१७	१
उत्तमर्णदोषादृणादधिकमूल्यआधिर्नष्टश्चेत्सलामादृणा-				
दतिरिक्तमंशमुत्तमर्णोदापनीयः	५
अकृतेकालनियमेयदर्णशोधयित्वाऽधमर्णआधिप्रार्थयते				
तदैवसधनित्तमोक्तव्यस्तदमोचनेचौरवइंङः	१२
अधाधिसिद्धिः	२२
आधीकृतस्यनियमितकालात्ययमंतरेणोत्तमर्णेनधिक-				
यादिनकर्तव्यं	२३

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

एकस्यक्षेत्रादेरुभयत्राधीकरणपूर्वप्रमाणमाधातुश्रौरव-			
दंडः	१८ १४
गोचर्मामितायाभूेरुभयत्राधीकरणेवधोदंडो न्यूनदश-			
सुवर्णानि एकनरभोग्यशस्यनिष्पादिकाभूर्गोचर्म-			
मिता	” १७
पौर्वापर्य्यसंदेहेयस्यबलात्कारमंतरेणभोगःप्रमियतेतेनै-			
वाधिर्ग्राह्यः	” २३
समकालश्चेत्समानउभयोर्भोगस्तदोभाम्यांविभज्याधि-			
र्ग्राह्यः	१९ ३
आध्यादिनिर्णयेसाक्षितोलेख्यंबलवत्			” १७
यदात्वेकत्रनामाचोद्धेतमाधीकृतमन्यत्रातथाभूतंतदाय-			
त्रनामचिद्धितंकृतंतस्यैवाधिः	२० १
आधिमध्येबलादाधिकस्यक्षेत्रादेःप्रवेशयितापूर्वसाहसं			
दंड्यआधातात्पृणमदत्त्वापितंलभते	” ६
अथ प्रतिभूविधिः	” ११
दर्शनप्रत्ययदानार्पणानिमित्तभेदाश्चतुर्विधःप्रतिभूः			” १३
प्रतिभूभेदेनव्यवस्थाभेदाः	” २२
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवैप्रतिज्ञातार्थानिर्वाहितद्वन्द्वानुप्यौनत्तु			
तदभावेतत्पुत्रादयो दानार्पणप्रतिभूवोस्तुपुत्रादयोऽ-			
पिदापनीयाविनादैवादिचिन्नम्	२१ ४
दर्शनावाधिमातिक्रम्याधमर्णस्यमरणादीजातेपिदर्शन-			
प्रतिभूदापनीयः	” १२
बंधकंगृहीत्वाचेत्प्रतिभूस्तदादर्शनप्रतिभूवःपुत्रोपितत्र			
दापनीयः	” १८
पितामहस्यसकलमृगंपौत्रेणनिष्कलंदेयंपितुःप्रतिभा-			
व्यागतमृगंपुत्रेणनिष्कलंदेयंनतुपौत्रप्रपौत्राम्यां			” २३
बहवःप्रतिभूवोऽशानुसारेणदापनीयाः	२२ ४
पलायितस्याधमर्णस्यान्वेपणायपसोमासःसार्द्धमासो			

विषयानुक्रमणिका

४

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

वाकालःप्रतिभुवेदेयः	”	१६
उत्तमर्णपीडितेनप्रतिभुवादत्तंधनंत्रिपक्षतोऽर्वाक्नि- ष्कलंपरतोद्विगुणंदापनीयोऽधमर्णः.....	२३	३
समर्थःप्रतिभूर्ग्राह्यःमित्रादयोऽनप्रतिभुवः.....	”	१६
अथर्णदानविधिः	२४	१०
अकृतावधिकमृणंयाचमानापैवीत्तमर्णयिदेयं	”	१४
सावधिकमृणमंवधौपूर्णदेयं	”	१७
प्रोषितादिपितृकपुत्रैर्यथांशमृणंशोच्यं	”	२१
पुत्राभावेपौत्रैर्देयं	२१	३
भोग्याधिमकृत्वाप्रपितामहादिभिःकृतमृणंप्रपौत्रादि- भिर्निदेयं कृतेतादृशाधौदेयमेव	”	१०
प्रोषितेपित्रादावर्वाक्विंशतिवर्षतोऽनदेयमृणं	”	२१
असाध्यत्वेनावधृतेरोगेपुनरागमनसंभावनारहितप्रवासे चततोऽर्वागपिपुत्रादिनादेयं	२६	९
अन्येनसार्द्धमेकच्छाययापितृकृतमृणंतस्यान्यस्याभावेपि- तरिचप्रोषितेपुत्रेणसर्वदेयंमृतेपितरिपित्रंशमात्रंदेयं	”	२०
अविभक्तैरेकमत्याकृतमृणमेकोप्यवशिष्टोदाप्यःपितृक- र्णंप्येवंविभक्तास्तुयथांशंदाप्याःअविभक्तानामेकेना- पिकुटुंबार्थंकृतमृणंतस्मिन्मृतेप्रोषितेवावशिष्टैर्देयं.	२७	३
साधारणकुटुंबार्थंकृतमृणंविभक्तैरपिदेयं	”	१६
गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपिकृतमृणंगृहिणादेयं	”	२०
पितृकृतमृणमप्राप्तव्यवहारैर्निदेयंकालेदेयं	२८	२
पुत्रकृतमृणंपित्रास्वौकृतचेद्देयमन्यथानदेयं	”	७
पितृकृतमपिप्रातिभाव्यवृथादानादणनदेयं	”	१४
कामक्रोधादिनामतिश्रुतंपुत्रोऽनदाप्यः	”	२२
पितुदंडशुल्कतच्छेषान्पुत्रोऽनदाप्यः	२९	८
पतिपुत्रकृतमृणंस्त्रीनदाप्यास्त्रीकृतंचानापदिपतिपुत्रैर्नदा- पनीयौगोपादिजातिपुतृदाप्यादेव	”	१४

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

स्त्रियाःप्राधान्येतत्कृतमृणंसर्वजातिपुपतिपुत्रौदापनीयौ	३०	७
भर्तृकृतमृणंस्वांगीकृतंभर्त्रासहैवकृतंचयदृगंयच्चपुत्रेणस-		
हतत्स्त्रीदाप्या
मरणप्रवासाद्युन्मुखेनभर्त्रायदृणदानमंगीकारितातत्		
स्त्रीदाप्यायदिभर्तृधनेनजीवति
देशोत्तरगता धनक्रीता क्षुदाद्यभिभूता सती तवाहमि-		
ति च या वृणोते सा चतुर्थी स्वैरिणी कन्याऽक्षतयो-		
निः पाणिग्रहणमाप्ता प्रथमा पुनर्भूस्तयोर्ग्रीहिता पूर्व-		
पतिकृतमृणं दापनीयः
निर्धनानपत्यशौडिकादिकृतमृणंतदीययोपिदुपभोक्तारो		
दाप्याः रुयधीनवृत्तिष्वन्यत्राप्येवं
दीर्घप्रवासिप्रभृतिभिरनपत्यैःकृतमृणंतदीयद्रव्यसहित-		
तदीयस्त्रोसंग्राहकोदाप्योनतुर्द्वंद्वं
ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्याभावेतदीयमृणंतदीयसकुल्यादिसं-		
बंधिम्योदद्यात्तदभावेद्विजातिभ्यस्तदभावेजलेनि-		
क्षिपेत् । क्षेत्रादेस्तादृशधनेराजास्वामी
अथोद्ग्राहणविधिः
सामादिभिरुपायैरधमर्णतोषनमुद्गाहं
अधमर्णस्यधनांतरमवरुध्यच्छलेनबलात्कारेण पुत्रदा-		
रादिनिरोधेनचोद्गाहं
राजस्वामिविप्रादिभ्यःसाम्नैवोद्गाहं
अमित्रेभ्योदायादेभ्यश्चछलेनोद्गाहं
वाणिगादिभ्योदेशाचारानुसारेणोद्गाहं
दृष्टेभ्यःपीडयोद्गाहं
विभ्रेतरनिर्धनमधमर्णकर्मकारयेत्
ब्राह्मणस्तुयथासंभवंशनैर्दापनीयः
पूर्वमंगीकारितानिदितंकारयन्नुत्तमर्णःपूर्वसाहसंर्द्धनी-		
योऽधमर्णस्तुऋणान्मुच्यते

विषयानुक्रमणिका.

६

विषयाः—	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
परमशुद्धिमाप्तमृणंदातुमसमर्थोऽधमर्णश्चक्रद्वयाधार- येत्	” २२
नष्टेऽधमर्णे उत्तमर्णस्तदीयमाधिद्रव्यमादायसत्तासि- कं विक्रीयस्वधनसोदयंगृहीत	१६ ९
अधमर्णो गीकृतमृणंसाधयितुमुपायं प्रयुञ्जान उत्तमर्णो रा- ज्ञाननिवार्यः	” १९
बलादिनासाव्यमानोऽधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत्तदासद- ञ्ज उत्तमर्णस्य धनं दाप्यश्च	३७ १
विप्रतिपन्नो न्यायवादीनासेव्यस्तमनासेव्यमासेधयन्— दंडयः	” ७
धनवानधमर्णो विभावितो मूलधनात् द्विगुणं दंडनीयः उ- त्तमर्णः परानितोऽप्येवं	३८ ९
गुणजातिशक्त्यपेक्षया कचिद्विशंशो दंडः	” १९
अल्पधनस्य त्वादी विमते पश्चादनुमते शतेपंचकं पश्चा- दापि विमते प्रमिते दशकं दंडः	” १६
प्राप्तार्थ उत्तमर्णो विशतितमांशं राज्ञे दद्यात्	३९ ४
नानर्णसमवाये पूर्वकृतमप्रतोदेयं	” ७
रानश्रोत्रिययोः पुरतः कृतमप्यप्रतोदेयं	” ८
एकाहकृतनानर्णसमवाये समं सर्वं	” ९
ऋणमादाय यत्कृतमन्यद्रव्याभावे तदुत्तमर्णाय देयं	” ११
ऋणं दत्वा लेख्यं पाठयेत् पत्रांतरं च शुद्धयेत् कुर्यात्सासि- मदणं ससासिकं देयं	” १४
सकलमृणं दातुमसमर्थोऽधमर्णः किंचित् किंचिदत्वाले- ख्यं पृष्ट्व लिखेद्धनीतुमयैतावत्प्राप्तमितितत्पत्र- ष्टे स्वहस्तेन लिखेत् लेख्याभावे पत्रांतरं लेख्यं	” १७
तत्र पत्रांतराले खनेऽधमर्णस्य तद्धनशुद्धिर्भवति	४० ९
अथ दायमामः	” १३
दायभोगशब्दार्थः	” १४

विवादाणवसेतोः-

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

मृतपतितोपरतस्पृहादीनांधनेप्रथमंपुत्रपौत्रप्रपौत्राअ- धिकारिणःक्रमेण	४१	१
मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोःस्वापितृपि- तामहमागानुसारीपुत्रेणसहसमोऽधिकारः	४२	२२
जीवात्पितृकपौत्रजीवात्पितामहकप्रपौत्रयोर्नाधिकारः	४२	१
प्रपौत्रांताभावेपत्न्यधिकारिणी	४२	३
मिश्रमतेविभक्तधनेपत्न्यधिकारिणीअविभक्तधनेतुभ्रातृत- त्सुतादयोऽधिकारिणोप्रासादिमात्रंपत्न्याः	४२	६
धर्मपरायणैवपत्न्यधिकारिणी	४२	७
पतिस्वर्गायगुणवद्विप्रेम्योदानोपिपत्न्यधिकारिणी	४२	१६
वर्त्तनाशक्तावाधानविक्रययोरपितदधिकारः	४२	२३
मृतेभर्तारिपतिपक्षःस्त्रियाःप्रभुः	४३	३
सर्पिडपर्यंताभावेपितृपक्षःप्रभुः	४३	६
कलौसनर्णैवपत्नी	४३	८
पत्न्यभावेकुमारोधनाधिकारिणी	४३	१२
कुमार्यभावेऊढाधिकारिणी	४३	१७
कन्याजाताधिकारापरिणीतैवपरिणीतासत्यविद्यमान- पुत्रावायादिभृतातदुत्तरंतदीयभगिन्याःसंभावित- पुत्रायाःपुत्रवत्याश्चतुल्योऽधिकारोनतुतदीयमर्त्रा- दीनांतादृशभगिन्यसच्चेतदुत्तरधनिदायादाधिकारः	४४	१८
कुमार्यभावेपुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चदुहितुस्तुल्यो- ऽधिकारस्तयोरेकतराभावेऽन्यतराधिकारिणी	४४	२१
वंध्यायाअपुत्रविधवायाश्चदुहितुर्नाधिकारस्तयोःपति- कुलेवर्त्तनासंभावेप्रासाच्छादनमात्रं	४४	११
पुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चाभावेदौहित्राधिकारः	४४	१९
दौहित्रांताभावेपितातदभावेमाताधिकारिणी	४५	२
पित्रोरभावेभ्रातरोऽधिकारिणः	४५	६
तत्रप्रथमंसोदराधिकारस्ततोर्वैमात्रेयस्य	४५	११

विषयानुक्रमणिका.

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

सोदरस्यासंसृष्टस्यसंसृष्टवैमात्रेयस्यचसमोऽधिकारःसो-			
दरासोदरयोःसंसृष्टयोःसोदरोऽधिकारोसंसृष्टतद-			
न्यसोदरयोःसंसृष्टएवाधिकारी	४९	१९
अविभक्तस्थावरेपुसोदरासोदरौतुल्यौ।रीतिरेषाभ्रातृपुत्रे-			
ष्वपि	४६	१०
भ्रात्रभावेसोदरभ्रातृपुत्रोधिकारी	”	१४
तदभावेवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तदभावेगौत्रजाः	”	२०
तत्रादौभ्रातृपौत्रस्ततःपितृदौहित्रः	”	२१
तदभावेपितामहस्तदभावेपितामही	४७	१
पितामह्यभावेपितृव्यस्ततस्तत्पुत्रपौत्रौक्रमेण	”	१०
पितृव्यपौत्रांताभावेपितामहदौहित्रः	”	१४
पितामहदौहित्रांताभावेप्रपितामहस्ततःप्रपितामहीततः			
पितामहभ्राताततःपितामहभ्रातृपुत्रस्ततःपितामह-			
भ्रातृपौत्रः	”	२०
पितामहभ्रातृपौत्रांताभावेप्रपितामहदौहित्रः	”	२३
प्रपितामहदौहित्रांताभावेमातामहस्ततोमातुलः	४८	२
मातुलाभावेतत्पुत्रस्तदभावेमातुलपौत्रः	”	११
मातुलपौत्रांताभावेस्वीयवृद्धप्रपौत्रस्तदभावेतत्पुत्रपौत्रौ			
तदभावेवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राःक्रमेण	”	१०
तदभावेवृद्धप्रपितामहदौहित्रः	”	१३
ततोऽतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्राःक्रमेण	”	१४
ततोऽत्यतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्रा-क-			
मेण	”	१९
ततःसमानोदकाआत्मपितृमातृबांधवाःक्रमेण	”	२०
पितृबांधवांताभावेआचार्यस्तदभावेवेदशिष्यः	४९	४
तदभावेसतीर्थस्तदभावेस्वग्रामस्थाःसगोत्राः	”	७
ततस्तथाविधाःसमानप्रवराः	”	९
तदभावेत्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ताःस्वग्रामस्थाब्राह्मणाः	”	१०

विषयाः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
तदभावेशात्रियादिधनेराना ४९	११
ब्राह्मणधनेतुग्रामांतरस्थाअपिगुणवंतोब्राह्मणाः ५१	१२
अयवानप्रस्थयतिव्रह्मचारिणांवनभागिनः ५१	१८
नैष्ठिकब्रह्मचारिणोधनेआचार्योऽधिकारी ५१	१९
यतिधनेसच्छिष्यः ५१	२२
अथस्त्रीधनाधिकारिणः ५०	३
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणं ५१	११
पितृमातृमुतभ्रातृदत्तंविवाहामिसन्निधौलब्धंभायात्तरकरणायपूर्वभार्यायैदत्तंपारितोषिकंमातुलादिदत्तंगृहादिशिल्पभर्तृभरणेनप्राप्तमुत्कोचधनंलब्धनिध्यादिकंअन्वाधेयादिपंचविधस्त्रीधनस्वरूपलक्षणानिरूपणम् ५१	५६
अत्राच्छादनाभरणानिचस्त्रीधनानि ५२	५
कन्यायाइदंभ्रातृत्वित्युद्दिश्यवरायविवाहसमयेदत्तमन्यदादत्तंचस्त्रीधनं ५१	१४
पितृमातृभर्तृकुलादन्यतोलब्धांचेन्नकर्मसूत्रनिर्माणादिनाचयदर्जिततन्नस्त्रीधनं तत्रभर्तुःस्वातंत्र्यं ५३	५
स्त्रीधनेपुस्त्रियाःस्वातंत्र्यं ५१	१५
भर्तृदत्तस्थावरोस्त्रियादानाद्यनधिकारोऽन्यदत्तेत्वधिकारःस्थावरेषु ५४	३
अन्यथावर्तनासामर्थ्येस्त्रीधनंभर्ताग्रहीतुमर्हति ५१	७
वर्तनसामर्थ्येतुभार्यानुमतिमंतरेणभर्तुर्नाधिकारःस्त्रीधनग्रहणेसुतादेरप्येवं ५१	१४
बलात्कारणेश्चस्त्रीधनमाददानोभर्तृमुतपितृभ्रातृणामन्यतमःसवृद्धिकंदाप्यःअनुमत्यात्वाददानोऽवृद्धिकंदाप्यः ५१	१६
सधनश्रेतृस्त्रीधनंगृहीत्वात्तामवज्ञायद्यपरभार्यपारमतेतदाराज्ञानलादापयितव्यः ५१	२०

विषयानुक्रमणिका.

१०

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अक्ताच्छादनादि भर्तायदिनददातितदास्वयमारु- प्यस्त्रियाग्रहीतव्यं	५४	२२
कुमारीधनेसोदरभ्राताधिकारीतदभावेमातामातुरभा- वेपितावरदत्ते तु वरः	५५	१२
यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वपरकालिकापितृदत्ता- तिरिक्तेस्त्रीधनेचपुत्रकन्ययोस्तुल्योधिकारोविवा- हितदुहित्रेमानार्थकिंचिदेवदेयं	”	२१
पुत्रकन्ययोरभावेतूढादुहितापुत्रवतीसंभावितपुत्राचतु- ल्याधिकारिणी	५६	१५
तादृशदुहित्तभावेपौत्रोऽधिकारीतदभावेदौहित्तःदौहि- त्राभावप्रपौत्रस्तदभावेसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राःक- मेणाधिकारिणः	५७	४
ततोबंध्यायाअपतिपुत्रायाश्चदुहित्तुस्तुल्योऽधिकारः....	”	६
तदभावेब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहितायाधनेभर्तृभ्रातृ- पितृणांक्रमशोऽधिकाराःआमुरादित्रिकलब्धेयौतु- कवत्	”	१२
विवाहकालेतत्पूर्वपरकालयोर्वास्त्रियैयद्धनंपित्रादत्त- द्धनेप्रथमकुमार्यास्ततःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्त- तोबंध्याविधवयोस्ततःपुत्रादेर्यौतुकांतरेइवाधिकारः कालांतरोपितृदत्तेष्वेवं	”	१४
यौतुकधनेसत्यपिपुत्रेदुहितरोऽधिकारिण्यः	५८	१
तत्रादाववाद्दत्तायास्ततोवाद्दत्तायास्ततःपुत्रवतीसंभा- वितपुत्रयोरधिकारस्ततोबंध्याविधवयोः ...	”	२
अवाद्दत्तामातृधनेजात्याधिकारापरिणीताबंध्यात्वेनाव- धृतापुत्रमनुत्पाद्यवामृताचेत्तदीयधनेमातृतःसंक्रो- तेतद्गगिन्योःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदभावेबंध्या- विधवयोरप्यधिकारोनभर्तुः	”	१७
दुहित्तभावेपुत्रस्तदभावेदौहित्तः	”	२३

विवधाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

दौहित्राभावेपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राः	९९	६
सपत्नीप्रपौत्रांताभावेब्राह्मादिविवाहपंचकलव्ययौतुक- धनेभर्ताधिकारी	१९
अथब्राह्मादिविवाहस्वरूपाणि	२०
भर्तुरभावेभ्रातासकलविवाहलव्याधिकारो	६०	९
भ्रातुरभावेमातापितरौक्रमेणाधिकारिणौ	१९
आसुरराक्षसपैशाचविवाहत्रयलब्धेतुजीवत्यपिभर्तरि माताधिकारिणीततःपिताततोभ्रातातदभावेभर्ताधि- कारी	१९
ब्राह्मादिविवाहपंचकलव्ययौतुकधनेपुपितृपर्य्यंताभावे आसुरादिविवाहत्रयलब्धयौतुकधनेपुभर्तृपर्य्यंता- भावेदेवरस्तदभावेदेवरपुत्रस्तदभावेस्वभगिनीपुत्रभर्तृ- भागिनेयस्वभ्रातृपुत्रजामातरःक्रमेण	६१	६
जामातृपर्य्यंताभावेश्वशुरादेरानंतर्य्यक्रमेणसर्पिडाअ- धिकारिणस्ततोऽधस्तनसकुल्योर्ध्वतनसकुल्यसमानो- दकसगोत्रसमप्रवराः	११
समप्रवरांताभावेब्राह्मणीधनेस्वग्रामस्थश्रोत्रियादिःक्षात्रि- यादिधनेराजाधिकारी	१९
अथविभागानधिकारिणः	१८
छ्ठीवपतितजन्मांधजन्मबधिरोन्मत्तजडमूकनिरीन्द्रिय- पितृद्विट्पंडोपपातक्यपपात्रितविकर्मस्थपतित- पुत्राचिकित्सरोगार्त्तकुष्ठिशास्त्रशौश्यादिरहितत- पोविज्ञानवर्जिताचारहीर्नाल्लिगिप्रब्रजित्तान्यायो- पार्जितवित्तपंग्वक्रमोदासुतसगोत्रनियोगोत्पन्नाअ- नधिकारिणः	१९
एपुपतिततातिरिक्तानांभक्तादिदेयं जन्मांधादिसुतानिर्दो- पाश्चेदधिकारिणः	४
छ्ठीबलक्षणं	४

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

अक्रमोदायामपिसवर्णेनपरिणेत्रोत्पादितः क्रमोदायाम- सवर्णोत्पादितोऽप्यधिकारी	६४	१८
अर्थादीनांकन्याविवाहपर्य्यंतभर्तव्याः	६९	४
अपुत्रायोपितश्रांभादीनांसाधुवृत्तयश्चेद्वर्तव्यायादितुभ- र्तृप्रतिकूलव्याभिचारिण्योवातदानिर्वास्याः	"	७
अथविभाज्याविभाज्यनिरूपणं	"	११
पितृपितामहोपार्जितसाधारणसंबंधेनसाधारणव्यापारे- णसाधारणधनोपघातेनार्जितं चाविभाज्यं	"	१२
साधारणधनोपघातादिनार्जितेऽर्जकस्यभागद्वयमितरे- पामेकैकांशत्वं	"	१८
साधारणधनोपघातेयस्ययावदंशोपघातस्तस्यतदनुसा- रणभागकल्पना	६६	७
साधारणधनोपघातंविनाविद्यालब्धधनेसमाविद्याधिकारवि- द्ययोरैकांशत्वंन्यूनविद्याविद्ययोर्नाशः	"	९
पितृपितामहापितृव्यभ्रात्रादभ्यः प्राप्तविद्यालब्धधनेन्यून- विद्याविद्ययोरप्येकैकांशः	"	१७
विद्यामभ्यस्यतः कुटुंबपोषकस्यभ्रातुन्तद्विद्यानिर्धनेमू- र्त्तस्याप्येकोऽंशः	६७	९
विद्याधनंप्रतिज्ञापूर्वकं वादिजयादिनालब्धं	"	९
शिष्यादास्त्वित्यतोयजमानाल्लब्धेविद्याप्रकाशेनप्रतिप्र- हाल्लब्धं शिल्पविद्ययामुवर्णनारादिभिर्लब्धं चूने प- रं निर्मित्यलब्धं चाविद्याधनं	"	११
परभक्तोपयोगेनपितृपितृव्याद्यनिरिक्तान्प्राप्तथाविद्य- यालब्धमेवविद्याधनं	६८	१२
पितृद्वयोपघातेनपुत्रार्जितधनेपितुरंशद्वयमर्जकस्याप्यंश- द्वयमितरेममंशिनः साधारणधनानुपघातेनपितुरं- शद्वयमर्जकस्यतावदेतेरेऽनंशिनः	"	१७
तत्रदायभागलन्मनेगुणमत्र पितुरन्तंनिगुणम्यांशद्वयं ..	"	२०

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कतयानविभजनीयं	७३	२२
भूम्यादित्रितयभिन्नानामुवर्णादीनांकुटुंबवर्तनाविरोधि- दानादौपेतुःस्वाच्छंघर्त्तिकचित्स्थावरदानादा- वप्येवं	७४	१६
विभागानंतरजातस्यैवपितृगृहीतभागेऽधिकारोभ्रातृ- भागेतुतस्यनाधिकारः	७४	२०
विभागोत्तरंविभक्तेनकेनचित्पुत्रेणसंसृष्टश्चेत्पितातदा विभक्तजस्यसंसृष्टेनसहविभागः	७६	६
तत्रापि विभक्तेनपित्रासाधारणधनव्ययमंतरेणचयर्दान- तंत्रविभक्तजस्यैवाधिकारोनेतरस्यसंसृष्टस्यापि	”	९
विभक्तेनपित्रायदण्णादिकृतंतद्विभक्तेनदेयं	”	१७
संसृष्टसाधारण्येनकृतमृणंतुसंसृष्टविभक्तजाम्यांपरि- शोधनीयम्	”	२०
अविज्ञाताविद्यमानगर्भायांमातरियदिपुत्राविभक्तास्त- दाविभक्तजायपूर्वविभक्तैर्भ्रातृभिःसर्वमेकीकृत्यपु- नर्विभज्यतदंशोदेयः	”	२३
मृतापितृकाणांघनानामपिस्वापित्रंशानुसारेणपैतामहध- नेऽधिकारः	७६	१९
सवर्णभ्रातृणांज्येष्ठस्यभक्तत्वादिगुणयोगकृतीर्विशो- द्धारसहितोभागोऽतथाभूतस्यज्येष्ठस्यापिनोद्धारः	७७	१
स्वयोग्यतयाजीवत्पैतृकधनभागंयोनेच्छतिसर्किचिद- त्वानिर्दायःकार्यः	”	१६
पित्रादिकृतमृणंपरिशोध्यविभजनीयमुत्तमर्णानुमताव- परिशोष्यापिपुत्रेणभ्रात्राबहुपोष्यत्वादिनाधिकां- शोभुक्तेपिभुक्तांशोविभागमध्येनप्रवेशनीयःशिष्ट- मेवविभाज्यं	”	२०
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारःपैत्रकधनेनकार्यः	७८	१३
पितृपरतेमातुरनुमत्याविभागेकियमाणेपुत्रसमएतां-					

विषयाः-	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
शोमात्रेदेयः प्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्ध	७८	१७
द्वितीयविवाहार्थिनाप्रथमस्त्रियैपारितोपिकंदेयंद्वितीययै- देयस्यसमंप्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्ध	”	२३
अपुत्राविमातरोपिपुत्रतुल्यांशाःपितामहीसपत्न्यपितथा- विधापौत्रसमांशा	७९	१०
अथसंसृष्टधनविभागः	”	१९
विभक्तस्यपितृभ्रातृपितृव्यान्यतमेनपुनरेकगृहिरूपणा- वस्थानंसंसर्गःपित्रादिभिन्नेनतुनसंसर्गः	”	२१
संसृष्टानांपुनर्विभागेज्येष्ठस्यविंशोद्धारोदेयः	८०	९
संसृष्टानांयेनविद्याशौर्यादिनाधिकमर्जितंपुनर्विभागेत- स्यांशद्वयः.....	”	१८
अथविभागानंतरमागतस्यविभागः	८१	१९
भ्रोपितस्यतद्वंश्यस्यवाआगतस्यविभक्तैरविभक्तैर्वाभ्रा- त्रादिभिर्यथाशास्त्रमंशोदेयः	”	१७
एकमातृकयोर्विभिन्नपितृकयोस्वस्वपितृदायभागित्वंन- तुसमानांशित्वं.....	८२	१२
तथाविधपुत्राभ्यांमातृधनविभागेपिस्वस्वपितृदत्तानृसा- रेणग्राह्यं मात्रास्वयमर्जितेसमोऽश	”	१८
अविभक्तस्थावरेपुसर्वेषांदायादानामनुमतिमन्तरेणैकेन कृतंदुर्वृत्तपुरुषादिगोचरंस्वांशदानमपिनधार्मिकं- किंतुनासिद्धं.....	”	२०
आपदि कुटुंबभरणार्थं धर्मार्थं च क्रियमाणं स्वांशदानादि- ना धार्मिकमापि.....	८४	१
अथ दत्तकौरस्योर्विभागव्यवस्था	”	६
औरमेन दत्तकानां विभागे औरसस्य द्वयंशित्वं	”	७
होनरणांस्तु दत्तकामादिमात्रभागिनः	”	१३
अथ निन्दुतस्य पश्चादवगतस्य विभागः	”	२१
विभागकाले निन्दुतस्य पश्चादवगतस्य पूर्ववा द्विभागो नत्वपह-		

विषयानुक्रमणिका.

१६

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

तुरनंशित्वमल्पांशित्वंवानवातदनुरोधेनविभक्ताना-

मपिद्रव्याणांपुनर्विभागः ८४ २३

देशाचारादिभेदेनापिविभागकल्पना ८६ ७

अपन्हृतमपह्वीसामादिनादाप्योनतुबलात् १३

अथवृत्तविभागसंदेहेनिर्णयः १९

साक्षिभोगलिखितौर्विभागोनिर्णयः २१

तत्रप्रथमसंर्षिडाः साक्षिणस्तदभावसंबन्धिनः ८७ ९

एधकूपाकादिनापिविभागोनिर्णयः ११

अथमुक्तिः ३०

विशदमकुर्वाणस्थस्वामिनः समक्षंपरेणभुज्यमानायाभू-

मेर्विश्रुतिवर्षास्तरंस्वत्वहानिः सुवर्षादिभ्रनस्पत्तया-

विधदशवर्षभोगेनस्वत्वहानिः १३

विंशतिवर्षतः प्राक्शस्यादावेवस्वत्वंनतुभूमावेवंगवा-

दिधनेपिदशवर्षतः प्राक्क्षीरादावेवस्वत्वंनगवा-

दौतत्कालमध्येतदीयनाशकभोगादौचौर्यं ८९ ९

आध्यादौतथाविधभोगान्नस्वत्वहानिः १६

जडधनेबालधनेप्रीत्याभोगार्थमर्षितेराजधनेस्त्रीधनेश्री-

त्रियधनेचनतादृशभोगात्स्वत्वहानिः १८

द्वारमार्गजलमार्गादिपुभोगोवलवत्प्रमाणं. ९० ९

भूम्यादौलेख्यापूर्वपुरुषक्रमागतभिन्नाद्भोगाद्वलवन् क्र-

मागतभोगोलेख्याद्वलवान् सचमपितामहेनभुक्तव-

ताविनातत्पुत्रेणतेनचविनातत्पुत्रेणकृतेभोगेभक्ति साक्षी-

लेख्यादिप्रमाणोपन्यासः क्रयादिकतुराभियुक्त-

स्यावश्यकोननुसतिभोगेनत्सुतादीनामभियोगोत्तरं

अल्पायाअपिभुक्तेरसत्वेलेख्यादुर्वलमेवतन्मरणेतु-

सुतादीनामपिक्रयादिप्रमाणोपन्यासआवश्यकः ९१ ३

एकीस्मिन्त्रिपयेकृतानामाधिविक्रयदानानां पीर्वापर्य्य-

संदेहेन्निभिर्विभज्यतद्वस्तुमाह्यं १९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

असमक्षभोगेपष्टचावर्षैः स्वत्वहानिः	९२	३
स्त्रीधनराजधनयोरकारणभोगेत्रैपुरुषपिकेपिनस्वत्वहा- निर्भोक्तारश्रौरवद्वन्द्वनीयाः	”	१६
अथभुक्तिस्वत्वापवादः	९३	१
सुद्वंद्वधुसकुल्यानामस्वामिनांभोगाज्ञामातृश्रोत्रियरा- जामात्यानांभोगाच्चनहीयतेस्वत्वं	९३	३
अथव्यवहारदर्शनं	”	१२
व्यवहारपदलक्षणं	”	१४
राज्ञास्वयंविवादोत्थापनेनकार्यं	”	१८
प्राड्विकलक्षणं	”	२२
प्राड्विकामात्यपुरोहितविद्वद्ब्राह्मणैःसहितोराजाव्य- वहारान्पश्येदशक्तौविद्वांसंब्राह्मणनियुंजीत	९४	८
सर्वथोत्कृष्टगुणविप्रालभेशास्त्रज्ञं जातिमात्रेणब्राह्म- णमपिनियुंजीतनतुशूद्रमतिनिपुणमपि	”	१३
तथाविद्यब्राह्मणामावेशात्रियंतदभावैवैश्यमपिशस्त्रज्ञं नियुंजीत	”	२२
वैदिकादिकर्म्मोपदेष्टाशूद्रःसृक्कणीच्छिच्चाद्देसहस्त्रेदंड- नीयः	९५	३
अनियुक्तेनापिशस्त्रज्ञेनसमायांकार्याकार्येवाच्ये	”	१०
सम्यैरवश्यंघर्म्मधिर्म्मोवक्तव्यौ	”	१३
श्रुताध्ययनादियुक्ताःसमासदःकर्तव्याः	”	१६
दिवसस्याद्ययामार्द्धत्यक्त्वासांख्येयामोदिनाद्धांतोव्यव- हारदर्शनसमयः	९६	२
दुर्व्यवहारदर्शनेतदधीनाधर्म्मोराज्ञःपादःकर्तुःपादोमि- थ्यावादिसाक्षिण.पादःसमासदांपादः	”	८
निद्रार्होर्ध्वित्सम्यग्व्यवहारदर्शनेननिश्चितेतराजा- दीनांनशापंपापंत्वन्यायवादिनएव	”	१०
शस्याधिकारोडासएवार्धनपूर्सानिवेदनमात्रेण	”	२२

विषयानुक्रमणिका.

१८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

समापतेः कर्त्तव्यं	९७	६
वादिप्रतिवादिनोः प्रतिभूर्जितर्दंडधनादिदाने समयोप्रा- ह्यस्तदभावेतुदंडुल्याधिग्राह्यः	११	६
प्रतिभूरहितो राजपुरुपरशितो दिनतिराजपुरुपायवेतनं दाप्यः	११	१०
स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिनानिवेदयेत्	११	११
मनुष्यमारणादिपुत्रप्रतिनिधिर्नग्राह्यः	११	२१
कुलस्त्रीबालेभ्यस्तनडात्तानां बांधवो नियुक्तो भृतको वा वि- वदेत्	९८	४
वादिप्रतिवादिनोरसंबन्धनियुक्तो विवदन्र्दंडनीयः	११	७
विवाहोद्यतरो गार्त्तादयस्तत्काले नोत्तमर्णेनासेव्यानि- वेदिताराज्ञानाकारणीयाश्च	११	११
अभियोगोत्तरमदत्त्वा प्रतिवादीवादिनं प्रत्याभियोगात्तरं न कुर्यात्कुप्याच्चैर्दंडनीयोपि	११	२३
कलहेशस्त्रादिप्रहारे चाभियुक्तेभ्यः अभियोगं कुर्यादहम- नेन पूर्वमाकृष्टस्ताडितो वेतिनतेनापराधः	९९	८
आकृष्टाक्रोशने ताडितस्य प्रतिताडने पलायनादिना आत्मरक्षणार्थं भवेत्स्यात्ततायिवधे च नापराधः अ- भिपदादय आततायिनः	११	१९.
पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्यादावपिर्दंडोऽल्पः	१०१	२०
मुगपत्पारुष्यादिप्रवृत्तयोः समानोर्दंडः	११	२३
मनुष्यमारणादिपुत्रस्य पूर्वोत्तरदापयेत्	१०२	६
अप्रगल्भनयावक्तुमसमर्थे प्रतिवादिनिकालोऽपेक्षणी- योपि	११	१५
राजद्वैवदोषेणाप्यतिशये नापराधः	११	१७
राजद्वैवदोषादि कुंडलेनोद्भावयन्र्दंडो दाप्यश्च	११	२३
अथमापापादाः	१०३	९
उत्तरदानयावक्तुनाधिकं पूर्वपक्षं शोषयेत्	१०४	७

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

धादिप्रतिवादिवाक्यानामन्यथालेखकश्चोरवच्छास्यः....	”	९
अर्थविवादेपुवाक्छलेसतिदंध्योनतुप्रकृतादर्थाद्धीय- ते पारुष्यादौतुततोपिहीयते	” १२
अथोत्तरपादः	१०९ २
अन्यवाद्यादयः पंचविधाहीनास्तदीयपराजयेत्रिपक्षा- दयः कालविशेषाः	१०६ ६
उत्तरस्वरूपं तद्भेदाश्च	” ११
प्रकृतासंबन्धादयउत्तराभासाः	” १२
मिथ्यासंप्रतिपत्तिप्रत्यवस्कंदनप्राङ्न्यायाश्चत्वारउत्त- रपक्षाः	१०६ ३
मिथ्योत्तरस्वरूपं	” ५
चातुर्विध्यमिथ्योत्तरस्य	” ९
संप्रतिपत्त्युत्तरलक्षणं	” २३
प्रत्यवस्कंदनोत्तरलक्षणं तदेवकारणोत्तरं	१०७ ४
प्राङ्न्यायोत्तरलक्षणं	१०८ ८
मिथ्याकारणोत्तरसांकर्येकारणोत्तरमेवप्राग्विचारणीयं ताभ्यांसत्यसंकरोपितथा	” १५
मिथ्यांशस्याधिकार्थविषयकत्वेसएवप्राग्विचारणीयस्तु- ल्यार्थविषयत्वेयत्रादौनिर्णयः सुकर	” १७
अथलिखितसाक्ष्यादिप्रमाणात्मकक्रियापादः	१०९ १८
प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्रत्यर्थिनाप्रमाणमुपन्य- सनायं मिथ्योत्तरेत्वार्थिनासंप्रतिपत्तौनमानापेक्षा....	”	२२
मानुषप्रमाणासंभवेदिव्यंप्रतिवादिनएव	११० ६
अर्थिलिखितेपुबहुप्वर्थेपुविनदमान. प्रत्यर्थीसाक्ष्यादिप्र- माणेनैकस्मिन्नर्थेसाधितेसंबन्धाप्यः	” १५
भाषाकालेऽनुपन्यस्तंपश्चादुपन्यस्तमपिनदाप्यः	” १६
पित्रादिकृतमृणयावत्साक्ष्यादिभिःप्रमापितंतावदेवपु- त्रादिर्दाप्योनत्वितरांशं यदितदणमज्ञातंपुत्रादेः	१११	१४

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्वरवर्णेभिर्वादिभिर्वादिप्रतिवादिनोर्दोषाद्यनुमानेपिसा- ह्यसम्भवेसाव्यसाधक	१११	२३
साक्षिलेख्यादिप्रमाणदूषणप्रसरेतदनुद्धारेनार्थसिद्धि			११२	१६
हस्ताक्षरसदेहेतदीयलिप्यन्तरेणनिर्णय कार्य		११२	२०
अथलिखितप्रमाणं	२२
स्वहस्तलिखितमसाक्षिकमपिप्रमाणंपरहस्तलिखितंतु साक्षिमदेवदेशाचारानुसारात्तयोर्ग्रह्यता		.	११३	१
साक्ष्यादौमृतेपुत्रादिस्थंलिखितनममाणंसतित्वाधिभो- गेतदपिप्रमाणएवयादिपूर्वमृणिऋदिसानिभौदांशि- तंपाठितस्मारितवातदाप्रमाणम्	३
सतोदेशात्तरस्थस्यलेख्यस्यानयनकालप्रतीक्षणकार्य- मसतोदग्धादेरेवलीकि ऋपन्यास कार्य छिन्नभि- न्नादौलेख्यान्तरकार्य
अन्यनामाकमन्यलिखितपत्रतयो संवधादिज्ञानेनवि चारणीय	११
लेख्यस्याप्रामाण्यशयायातदीयलिप्यन्तरेणपरिशोध- नीयंग्रहीत्राभोत्रातत्पुत्रेणतुभोगएवपरिशोध्य		११४	८
अभियुक्तेलेख्यग्रहीतरितद्विज्ञाप्यमृतेतत्पुत्रेणापिले- ख्यसाधुत्वप्रमापणीयं	११
यदोत्तमणेनाथमर्णात्त्रिचतु पचरुत्वावात्वमिदधारय- सीतिवाक्यमुच्यमानंनविहणाद्विददोतेनैस्तूर्णोभा- वेनप्रमापितमथंदाप्य
प्रमाणेनसाधितमर्थमत्यर्थादाप्योदंड्यश्च	२३
अथनिर्णयपादः	११९
यस्यप्रतिज्ञामत्यन्माधकप्रमाणंनस्येवजय	९
स्वयमंगीकृतपरानयोर्वैश्यादिस्निग्धपारितोष साक्ष्यादिप्रमापिनविपरीताथेशपरानयार्ह	७
अथसाक्ष्यविधिः	१८

विषयाः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
तदर्थदर्शिनः साक्षिणः	११९	२०
कृताकृतभेदेनसाक्षिणोद्विविधाः कृतः पंचविधोऽकृत- श्रपोढा	”	२३
बालस्त्रीबांधवामित्राणामेकमात्रस्यचनसाक्षित्वं	११७	९
धार्मिकत्वादिनानिश्रिताबांधवादयोपिसाक्षिणः	”	१२
उभयानुमतएकोपिधार्मिकःसाक्षी	११७	२
स्तेनसाहसिकादयोनसाक्षिणः	११९	३
साहसेस्त्रीबालादयोपिसाक्षिणः	”	१८
उभयानुमार्तिविनापिशुचिक्रियत्वादियुक्तएकोपिभव- तिसाक्षी	”	२३
अभ्यंतरर्णानिक्षेपयोरेकोपिसाक्षी	१२०	७
याचितेयाचनायप्रेपितएकोपिसाक्षी	”	८
सुभर्णादिसंस्कर्ताएकोपिसाक्षी....	”	९
स्तेयसाहसवाग्दंडहरणेपुसाक्षिणोनपरीक्षणीयाः	”	१२
श्रोत्रियतापसवृद्धहैतुकमव्रजितानसाक्षिणः	”	२२
श्रोत्रियलक्षणं	१२१	२
श्रोत्रियादयोप्यकृताःसाक्षिणोभवंतिदययास्वयंप्रवृत्ताः ..	”	८
स्त्रीणामर्थस्त्रीणामपिसाक्ष्यं	”	१२
ब्राह्मणादिसाक्षिपुमश्वेपरिपाटीविशेषाः	”	१७
मिथ्यासाक्षिर्निंदा	१२२	१
सत्योक्तिप्रशंसा	”	१९
जानत.साक्ष्यमकुर्वत.कृतसाक्षिपापं	”	१८
विप्रादीनांबंधवारयितुमनृनमुत्वामारस्वनहोमात्मकंप्रा- यश्चित्तंकार्प्यंनानृतदोषोभवति....	”	२३
नर्मविवाहादिपुनानृतेपातकं	१२३	४
मिलितैर्दृष्टंमिलितैरेववाच्यं	”	७
एथगेवदृष्टंनेनृष्टथगेवक्तव्यं	”	९
अदृष्टेनानियुक्तेनचमत्स्यमापिनक्तव्यं	”	११

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अन्वेष्य पूर्वसाक्ष्यंश्रावयित्वासमायामन्यथावाद्यष्टगु- णदंडनीयोविप्रस्तुतिर्वास्यः १२३ १६	
साक्षिद्वैधेवहूनांवचःप्रमाणं साम्येगुणवतांवचःप्रमाणं गुणवताद्वैधेगुणवत्तराणां १२४ २१	
तुल्यरूपाणांद्वैधे न साक्षिभ्योनिर्णयं किंतुदिव्येन १२४ ७	
अदुष्टंसाक्षिणंद्रूपयन्साध्यसमदंडनीयः ११ ११	
समासदादिविदितमेवद्रूपणमुपादेयं १३ १३	
साक्ष्यंतरप्रमापित साक्षिदोषोपपादेयः १६ १६	
बालादीनांसाक्षिणामज्ञानादयोदोषाः २३ २३	
साक्षिपुस्तमुनादिव्यं लेख्येसतिनदिव्यंनचसाक्षिणः १२५ ५	
जयपत्रलेखनप्रकारः ११ ११	
प्रमाणावधारणसहितपूर्वपक्षोत्तरादिकंजयपत्रेलेख्यंनि- र्णयांतलेखनेनजयपत्रंभवति १३ १३	
जयेनिर्णीतेप्रतिवादिनाप्रमाणांतरोपन्यासेकृतेपिनपुन- न्यायप्रशक्तिः पूर्वभावोदितंचेन्प्रमाणंपश्चाद्दुःशावितत- दाभवत्येवपुनर्न्यायदर्शनं १२६ ६	
साक्ष्यादिभिर्निर्णीतस्यजयपत्रादिनासमापितस्यव्यव- हारस्याधर्मकृतत्वंमन्यमान.पराजयीयादिपुनार्द्धि- गुणदंडमंगोरुत्थप्रत्यवतिष्ठतेतदापुनर्न्यायदर्शनं कार्यमेव १७ १७	
पूर्वविचारस्याप्रामाण्यकत्वानुसंधानेपिपुनर्दर्शनंकार्यं.... २३ २३	
पूर्वनिर्णयस्यासम्यक्त्वेसम्यापराधाधीनेनिर्णीतेसम्यानां- जयिनश्चप्रत्येकंद्विगुणोदंडः.... .. १२७ ६	
स्वीयविरुद्धभाषणादिभिरेवप्राप्तपराजयस्यपुनर्न्याय- निवेदनमग्राह्यं ६ ६	
अयक्रियात्रलावर्लं १३ १३	
उत्तराक्रियात्रलार्ती १५ १५	
शतोद्वेवृद्ध्यागृहोतम्यार्थस्यशतेपंचशब्देनेकार्थ-	

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

वशात्पुनरंगीकरोतितदापंचकवृद्धिरेवप्रामाणिकी	१२७	१९
पुनराधीकृतं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं		
निर्गतनीयं तत्र पूर्वा क्रिया बलवती	१२८	२
अस्वामिकृतं दानविक्रयादिकमकृतमेव	६
अथ निक्षेपः	१२९	९
स्वीयद्रव्यस्य विश्वासादन्यत्रार्पणं निर्दोषस्वरूपम्	६
एकास्मिन् न्यदर्पितं तद्ब्रह्मीत्रात्वमपि न्स्वामिनि समर्पयि-		
प्यसीति यद्वन्यास्मिन् समर्प्यते म उच्यते अन्वाधि.	१०
धार्मिकत्वादिगुणवति निक्षेपः कार्श्यः	१३०	१
पुट्टादिस्थं द्रव्यसंख्यादिकमनाख्यायनिधीयते तदौप-		
निधिकमुच्यते तद्यथार्पितमेव मुद्रादिसहितं देयम्	<
साक्षिमत्तदितरभेदेनानिक्षेपो द्विविधः ससाक्षिकस्य ससा-		
क्षिकमेव प्रत्यर्पणमसाक्षिकस्यासाक्षिकमपितत्राप-		
लापो दिव्येन प्रमाणं	१४
निक्षेपके जीवति तत्पुत्रादिभ्यो निक्षिप्तं न देय मृते तु निक्षे-		
प्तस्य याचितमपितत्पुत्रादिभ्योऽर्पणीयं	२२
अहीतृदोषेण नष्टं निक्षिप्तं अहीतादाप्यः अहीतृदोषमंत-		
रेण देवादिना नष्टं निक्षिप्तं संग्रहीतानदाप्यो निक्षेपु-		
रेवतन्नष्टं	१३१	<
यत्कार्यमुद्दिश्य याचितं भूषणादिगृहीतं तास्मिन् कार्ये		
कृते कलेना पूर्णं याचितोप्यददानो देवादिनष्टमपि		
दाप्यः	१३२	<
स्वीयद्रव्याद्बहिर्मीषणोपेत्यानिक्षिप्तं नाशयन्मृष्टि-		
वंदाप्यः याच्यमानोऽददानोप्येवंदाप्योदंध्यश्च ..	२०	
निक्षिप्तद्रव्येण स्वार्थमाधयन्मृष्टिकंतदाप्योदं डनीयश्च		
निक्षेपानुमतौ तु नापराधः	२०
उपेशमात्रेण नष्टं निक्षिप्तमृष्टिकंदाप्योऽज्ञानानुना-		
शान्तिचिह्नपूर्वदाप्यः	१३३	४

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

छलेनपरद्रव्यहर्तासहायोहतव्य	”	६
घटनार्थशिल्पिन्यस्तमुवर्णादिवटनावाधिकालत परं				
देवादिनापिनष्टंशिल्पीदाप्य	..		”	१४
याचितोपिनिक्षिप्तमददानोऽनिक्षिप्ययाचमानश्चौर-				
वच्छास्य अथवासाचारोनिर्धनश्चेत्समदंभ्योनिरू-				
ष्टाचारोबहुधनश्चेद्विगुणदंभ्य	”	१९
भक्षितमुपेश्यानाशितंचनिक्षिप्तनाशकएवदाप्योनत-				
त्पुत्रादिर्याचितादावप्येवं	१३४	३
अथास्वामिविक्रय	”	९
निक्षिप्तनष्टलब्धापहृतयगचितान्नाहितानास्वाम्यसम-				
क्षं विक्रयोऽस्वामिविक्रय	”	१४
अस्वामिनाकृतंदानविक्रयादिकमकृतमेव		...	”	२०
स्वाम्यननुमत्यापरस्वविक्रयीनष्ठापिप्रमाणीकर्तव्य स				
चेत्स्वामिसंबंधीतदापदपणशतदंभ्यःस्वाम्य-				
संबंधीभ्यं हर्ताचौरवन्	..		”	२३
अन्यरुतेद्रव्यापसरणेस्वामिसंबंधिनिविक्रेतरिपदपण-				
शताधिनोपिदंड	१३९	७१
व्यवहर्तृमेलकसंनिधावस्वामिविक्रीतमपिक्रीणानोनि-				
दांपोविक्रेतृतस्तद्धनमाप्तुमर्हति	१३६	६
अस्वामिक्रीतंस्वामीयत्वंप्रमाप्यलभते	..		”	९
अस्वामिविक्रेताचेद्विज्ञातवासस्थानोविक्रीयमृतोसात				
दाक्रेताहंस्वामी तद्धंलभते	”	२२
स्वामीमत्वमप्रमापयंश्रीरवहण्डचोद्रव्यंतुत्रेतुरेवभवति			१३७	२६
प्रकाशकयक्रेतुरदोष	”	२३
गृह्ण्यतर्थाभाद्वीहरसागुतयापिपित्तान्पुष्टपत्स्वामि-				
नोपिक्रीणानोरहम्यमयेहीनमूव्यंक्राणानश्रा				
स्वामिविक्रयिसमदोषीनौरवहंडनीय	...		१३८	६
असंज्ञाविद्रव्यस्वामिभासान्पुष्टान्स्वामिनोव्यप्रका-				

विषयः—	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
शक्यकर्ताचौरवहंडयः	१३३ १४
क्रयप्रमाणप्रकाशकस्यक्रेतुरस्वामिविक्रायिसमोदंडः....	१३९ १४
पूर्वस्वामिनाद्रव्यस्वीयत्वेनप्रमापितेक्रेताविक्रेतारंदृश्ये- त्तस्यततःशुद्धिर्नतुक्रयप्रमापणावश्यंभावः	” ७
योजनसंख्यानुसारेणविक्रेत्रानयनकालोऽपेक्षणीयः	” २०
विक्रेतयुष्मास्थितेतेनैवनेष्टधनस्वामिनोवादानेक्रेत्रा विक्रेतै- वक्रेत्रेमूल्यंराज्ञेदंडंस्वामिनेनेष्टधनंदाप्यः	” २२
स्वाम्यपिप्रणष्टंघनंपरहस्तादवाप्यराजनिनिवेद्याददीता- न्यथापणनवतिंपणान्दंडनियः	१४० १
अथसंभूयसमुत्थानं	” ८
वणिगादीनामिलित्वाव्यवहारःसंभूयसमुत्थानं	” १०
आयव्ययपरिज्ञानकुलीनत्वादिगुणयुक्तैःसहामिलित्वाव्य- वहारःकार्यः	” १३
मिलित्वाव्यवहारंकुर्वतांपस्ययादृशोमूलधनांशःसमोऽधि- कोन्यूनोवातस्मतदनुसारिणावेववृद्धिव्ययौ	” २६
रुतेतुसमयेतदनुसारेणवृद्धिव्ययौ	” १८
परस्परभवंचयाद्भिर्व्यवहारःप्रवर्तनीयः	१४१ २
तेपांकाश्चिद्वचकतयाशंकितःशपथेनशोधनीयः	” ५
दैवादिरुताहानिःसर्वेषामंशानुसारेण	” ७
तेपामितरैर्वीर्यमाणोयोदुर्व्यवहारेणहानिकरोतिसाहा- निस्तस्यैषभवति	” ११
संभूयव्यवहारिणांतस्कराद्युपद्रवतोधनरक्षितादशमर्म- शमादद्यादितरत्सर्वेषामंशानुसारेण	” १५
तत्रवंचकश्चेत्कश्चित्तदातदीयंमूलधनमात्रंदत्त्वासनिःसा- रणीयःअशक्तःशक्तमन्यंनिगुंजीत	१४२ ८
शक्तस्यैकस्यमरणेतदीयःपुत्रादिदशमांशहरस्वदीयपु- त्राद्यभावेत्वितरोरक्षितादशमांशहरस्तदभावेसर्वे समांशिनोदशमांशस्य	” १३

विषया -

पृष्ठम, पङ्क्तिः

देशातरादागतस्यवणिजोमरणेत्तीयद्वयसंमस्तराजपुरु पौर्नवेदितेराजारक्षेद्यावत्तदीयपुत्रादिरागच्छेत् आग- तश्चेत्पुत्रादिस्तदास्वायंप्रमाप्यलभेत	...	”	१९
पुत्रादावसातिवपुत्रात्यादिभ्य आगतेभ्योदद्यात्	...	१४३	९
मृतवणिजोधनमब्दत्रिदशाब्दान्दूरदूरतरदूरतमदेशापे- क्षयारक्षेत्तत्कालोत्तरमनागतेदायादेव्राह्मणा- न्यधनेराजास्वामीव्राह्मणधनतुव्राह्मणेभ्योदधत्त- त्कालमध्येत्वाग्नेपुत्रादौपष्टनवमद्वादशविंशश- नुवर्णाक्रमेणादायेतरत्पुत्रेऽर्पणीय	.	”	६
यज्ञादौप्रवृत्तानामृत्विजामसामर्थ्येत्तत्तन्मप्यन्यांनियु- जीतसकृत्पितृक्षिणाभागलभेत		”	२०
असत्सृष्ट्विक्षुवधुर्नियोज्यन्तद्भावेत्वितरत्विग्भिस्तत्- कर्मकार्यं	१४४	३
संभूयव्यवहारप्रवृत्तानामहूनासमर्थैकेनापिठृतदानले ख्यादिकसर्वकृतवत्सिष्यति	..	”	११
संबन्धेभ्यः संबन्धकमेवणंदेय	..	”	१४
संबन्धीतरेभ्य प्रतिभूससाक्षिकलेख्यादिकृत्वणंदेयम्		”	१५
हिरण्यणैश्चेच्छयाकालावाधि वाच्योरसधान्याद्युणेपु सआवश्यक	.. .	”	१६
भिलितैर्दत्तंभित्तैरुद्गाह्यंश्रित्तत्रिमुग्धोलाभादीयेत येपाचीनाद्युपकरणमार्ग्यंतैरेवसंभूयकृपिवर्ग्यवर्तयम्		”	२२
यस्यविसामग्र्यास्येत्प्रपतितंतम्यैवमाहानि	...	१४५	२
हिरण्यकूप्यमूत्रादिशिल्पिनासंभूयव्यवहारिणानिपुण- निपुणतरानिपुणतमानामेकद्विऽत्रयशिल्पवेतनस्यन- तोऽधिकगुणस्याहार्यम्यत्वारोऽशाइतरेकमी- नुरूपाशिनः गृहादिशिल्पिनानर्नरानाचमंभूय- र्मनुर्वतामुस्यस्य द्वादशित्वनाऽनाम्य मार्दवां- शित्वगायना ममाशिन	”	७

विषया -

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

राजाज्ञयापरदेशादाहृत्यशासनेराजापडंशोमुग्यचौर-		
श्रुतुरंशोशूररुयंशोसाहसिकोह्यचशोऽपरेसमाशिन	१४५	२२
तत्रराज्ञोरक्षणादिव्यापारासत्तदशमोभागः	...	१४६ ६
संभूयप्रवृत्तानाचारणायदिशिशिद्धः सन्धनययेना-		
त्मानंमोचयतितदातदनं सर्वैरशिशिद्धैः	," १०
अथदत्ताप्रदानिकं	१४७ २
असम्यग्धनं दत्त्वा पुनरादातुमिच्छादत्ताप्रदानिकं	.	," ७
अदेयमष्टविधेदेयमेतमेतदसंमत्तविधं	," ९
साधारणधनमदेयतयाऽममता पुत्रदाराआधिन्यास-		
याचितानिसर्वस्वमन्यमैप्रतिश्रुतं न देयम्	...	," १६
साधारणधनात्स्वाशयोग्यदानं सति पुत्रादीसर्वस्वदानं च		
रुतं मिथ्यातिदाताप्रत्ययायी	," २३
पुत्रदारादीनामनुमतीपुत्रदारसर्वस्वान्यपि देयानि	...	१४८ १३
एक पुत्र स्वदानेऽनुमतिमानदेय स्त्रियापत्यनु-		
मतिमंतरेण पुत्रदानाविरुयप्रतिग्रहानकृतव्या	...	१४९ ३
कुटुम्भक्तवसनादिभ्योऽतिरिक्तदानाहंगृहवजं	..	," ११
अदेयसर्वस्वादिदानेऽधर्मोदानं त्वनिवर्तनीयं	...	," १६
प्रतिग्रहक्रयादिनाम्वयमार्जितेऽसाधारणधनेम्वेच्छया		
दानादिकंधर्म्यं न तत्र पुत्रदाराद्यनुमत्यपेक्षा		१५० १
क्रमागतपैतृकादिधनसंक्रमेनिध्यादिलाभः क्रम सत्रा-		
मेजयोवृद्धिप्रयोग रुप्यादिकर्मप्रतिग्रहइतिसप्त-		
स्वत्वकारणानि	..	," ६
विवाहेकन्याभोगत्वाभिसंधानेनपित्रादिदत्तस्यधनस्य		
शौर्ष्याजितम्यपैतृकाविभक्तस्थावरस्यचपत्नीस्वा		
मित्रावृत्पुत्राद्यनुमतिमंतरेणादेयतैव	...	," १२
रणेजयेनलब्धस्यवाहनादेर्दानादीम्वाम्यनुमत्यपेक्षान		
तुनाटशेवस्त्रादौ	.	," ११
बंधकधनं बंधक रूपेणैव देयप्रतिग्रहीत्रा मूलधनमादायस्वामि		

विषयानुक्रमणिका.

२८

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः
१९१ ३

नेसमर्पणीयं

विभक्तानामपिभ्रातृपुत्रादीनांसर्वानुमतिमतरेणाविभक्तै

कुत्रचित्पैतृकस्थावरेनदानाद्याधिकारं " ७

प्रतिश्रुतार्थादानेनरकप्राप्तिरौहिकामुष्मिकचर्णमवति-

ष्ठतेप्रतिश्रुतमप्यपात्रायनदेय " २२

प्रतिश्रुतमददानस्त्वृणवदाप्यःसुवर्णदंडनीयश्च १६२ २

अथदत्तं " ७

कर्मवेतननर्तकादिभ्यस्तुष्ट्यादत्तक्रांतवस्तुमूल्यस्त्रीशु-

ल्कमुपरारिणेप्रत्युपकाररूपदत्तंश्रद्धयासन्पात्रे-

भ्योऽनुग्रहेणभक्तपुत्रादिभ्यः प्रीत्यामित्रादिभ्योद-

त्तमित्यष्टविधं " ८

अथादत्तं " २२

कामक्रोधादिविरुद्धैरप्रकृतिस्मैर्दत्तमदत्तउत्कोचेनदा-

नाभिसाधिमंतरेणदानवचनात्मकपरिहासेनयद्दान-

मन्यस्मैदेयस्यान्यम्मिन्दानरालादिदत्तंपुत्रदामा-

दिदत्तमसाध्यरोगार्त्तकृत्तंभुनहिष्यत्तद्वत्तमित्या-

दिकमदानं " २३

कामादिविरुद्धैरप्रकृतिस्मैर्दत्तमदत्तउत्कोचेनदा-

नाभिसाधिमंतरेणदानवचनात्मकपरिहासेनयद्दान-

मन्यस्मैदेयस्यान्यम्मिन्दानरालादिदत्तंपुत्रदामा-

दिदत्तमसाध्यरोगार्त्तकृत्तंभुनहिष्यत्तद्वत्तमित्या-

दिकमदानं " २३

कामादिविरुद्धैरप्रकृतिस्मैर्दत्तमदत्तउत्कोचेनदा-

नाभिसाधिमंतरेणदानवचनात्मकपरिहासेनयद्दान-

मन्यस्मैदेयस्यान्यम्मिन्दानरालादिदत्तंपुत्रदामा-

दिदत्तमसाध्यरोगार्त्तकृत्तंभुनहिष्यत्तद्वत्तमित्या-

दिकमदानं " २३

कामादिविरुद्धैरप्रकृतिस्मैर्दत्तमदत्तउत्कोचेनदा-

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

अदत्तमाददानोऽदेयदाताचदंडनीयः	१९९	१९
अथभृतकविधिः	१९	२०
शिष्यकर्मकरगृहजदासादयोऽस्वतंत्राः	१९६	१३
गुरुशुश्रूषादिकाःशिष्यवृत्तयः	१९	१७
विज्ञानंशिल्पंवाभ्यस्यन्गुरुगृहेकर्मकुर्वीत	१९७	३
शिष्योवांभवानुज्ञयागुरुगृहेवसेदावार्यश्चैवंस्वगृहेभो- जनंदत्वाध्यापयेत्नान्यत्कर्मकारयेत्	१९	६
शिक्षयंतमदुष्टमाचार्यत्यजन्बलाद्वासायेतव्यःताडनबंध- नार्हश्चलयुनाकालेनशिक्षितोपिनियमितंकालंवसेत्	१९	१३
तद्दुरोरेवगुरुदक्षिणांदत्वानुमान्यनिवर्तेत	१९	१९
गृहीतविद्यःशक्तितोगुरुमनुमान्यनिवर्तेत	१९	२१
परदासीभुंजानोवड्वाभृतउच्यतेसदासीश्वरस्यकर्मकुर्यात्	१९८	१
अर्थभृतःकर्मकुर्वाणःप्रतिज्ञातमर्थलभेत	१९	३
कृपिगोजीविनांभोगभृतःसस्यात्क्षीराच्चभोगंलभेत	१९	६
उत्तमाधममध्यमास्त्रिविधाअपिभृत्याआयुधीयउत्तमोम- ध्यमःकर्षकादिर्भारवाहादिरधमएपांकर्मभक्तयनु- सारिणीभृतिः	१९	१३
कार्याधिकृतकुटुंबाधिकृतौकर्मकरकौटुंबिकसंज्ञीत- योःकर्मानुरूपाभृतिः	१९	१८
शिष्यातिवासिभृतकाधिकर्मकृतउच्छिष्टमार्जनाद्यशु- भकर्मंतरकर्मात्मकशुभकर्मकराःशिष्यादिभि- न्नाःपंचदशविधदासाश्चशुभकर्मकराः	१९९	२
विष्मूत्रोत्सर्जनांगसंवाहनादिप्रायोदासीसुतानांकर्म	१९	१६
गृहजातक्रीतादयःपंचदशविधादासाः	१९	२०
पारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीविभ्रेतरोनृपेणदास्यक- र्मणिनियोज्यः	१६०	१७
विप्रस्तुपारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीश्वपदेनांकायि- त्वानिर्वास्यः	१६१	३

विषयानुक्रमणिका.

३०

विषयाः—

पृष्ठम, पङ्क्तिः

अथदास्यमोक्षः.....	१६१	६
गृहजातक्रीतलब्ध क्रमागतानमुच्यंतेदास्यात्	”	७
स्वयंविक्रय्यपिविनास्वामिप्रसादन्नदास्यान्मुच्यते	”	१३
दुर्भिक्षेऽन्नदानेनदासीकृतस्तदन्नं गीयुगसहितं ददद्दा- स्यान्मुच्यते....	”	२१
बंधकीकृतोदासः स्वामिनाऋणपरिशोधयमोचितएवमु- च्यतेऽन्यथाकृतिवन्	१६२	९
ऋणेनदासऋणशोधनान्मुच्यतेनियतकालिकदासस्तु कालेपूर्णेमोच्यः	”	९
तवाहमित्युपगतोरणेप्राप्तः पणैजितश्रदासः स्वतुल्य- दासदानान्मुच्यते	”	१९
अन्यस्वामिकीयस्तवाहमित्युपगतः सपूर्वस्वामिनएव भवतिनोतस्यदासः	”	१८
स्वामिनः प्राणसंशयाद्रक्षकोदास्यान्मुच्यतेपुत्रभागं- चलभेत	१६३	४
भक्तोपेक्षणाद्रक्तदासःदासीत्यागाच्चवडयाभृतोमुच्यते....	”	७
चौरापद्धर्तावकीतावन्दासीकृताश्रदासामोचयितव्याः	”	१०
स्वान्युत्पादितपुत्रादामीदास्यान्नोच्यापुत्रानरासत्त्वेन- त्पुत्रोप्यदासः कार्यः	”	१३
यः प्रसादाद्दासमुंचतिसदासरंख्यात्सजन्तुंभंनिदा- र्यसपुत्राक्षतजलेनतमभिषिच्येदासदितिधिरभि- धायप्राड्मुग्धविमूढेन तवः स्वान्यनुग्रहपालिनइति मंज्ञयामन्नक्त्योभोज्यान्नमनानामतोभवति	”	११
भाष्यदासमुत्तानांस्वामिनेननेपिरादिन्नामिपितृणामेषा- धिकारोन्नेषां	१६४	४
स्वामिनमादादात्माविरुधाच्चदासेनद्वेषेनेनम्यैवाधि- वारोनात्स्वामिनः	१९
अम्यानिस्वान्यस्वामिनासास्वाम्यनमत्तानदासस्य	१९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

भार्याभवति सातस्यैव दासी	”	२२
अथदास्यानधिकारिणः	”	१६५ ८
उत्तमवर्णस्यहीनवर्णदास्यानाधिकारः	”	१०
स्वीयवर्णाश्रमधर्मत्यागीत्तमवर्णोपिहीनवर्णदास्या- धिकारी	”	११
ब्राह्मणंदास्येनिधुंजानस्यपणसहस्रदंडः	”	१४
सगुणोविप्रोनिगुणंविप्रं कर्मकारयेदेवमाधिकगुणो न्यून- गुणं तत्रापिविष्णुत्रशोधनादिनकारयेत्सत्रियादी-				
नांसमवर्णसमगुणोपिक्वाचिदासः	”	१८
सत्रियवैश्यौवृत्तिहीनौविप्रः कर्मकारयन् विभूयात्	”	७
विप्रः शीलाध्ययनसंपन्नान्द्विजाननुचितकर्माणिकारय नूपट्पणशतानिदंड्यः	”	१०
शूद्रस्तुमुख्योदास कर्माधिकारी	”	१६
ब्राह्मणांबलादाददानोविक्रीणानश्चराज्ञादंड्यः	”	२२
स्वेच्छयोपगतामपिकुलस्त्रियंदासींकुर्वन्नन्यस्मैवासमर्प- यन्दंड्यः	”	१६७ १
स्तन्यपानेनबालपोषयत्रीमदासींकेनचिदभिक्षितांशर- णागतांपरिचारकपत्नींचदासीमिवभुंजानस्यसा- र्द्धपणशतद्वयंदंडः	”	५
पूर्वभुक्तांविक्रयमनिच्छंतींदासीमनापादिविक्रेतुमिच्छन्- पणशतद्वयंदंड्यः	”	७
अथवेतनस्थानपाकर्म	”	१३
अथव्यवस्थापितमादौमध्येऽवसानेवावेतनंदद्यात्	”	१५
अकल्पितायांभृतौवणिगोपकर्षकभृत्येभ्योवृद्धिस्तीरस- स्यानां दशमांशो देयः	”	१९
अनेकसाध्येरुर्मणियोयावत्कारीसतावद्वेतनभाक्स्वा- मिर्मुर्मकरयो रन्यतरसाध्येकर्माणिकल्पितमेववेत- नंदेयं	”	१६८ २

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

मक्ताच्छादनग्राहिणोहलवाहकस्यशस्यात्रिमासिक-				
भागेवेतनंमक्तादिग्राहिणस्तुपंचआगैकभागः	१६८	११	
बलयमानस्यहलवाहकस्यदंडेनताडनंकार्यमेवंपशुपा-				
लस्य	” १७
पूर्वमकल्पितमृतिकस्यवणिग्वेतनज्ञायांभूर्तिकल्पयंति				
सादेया	” २२
गृहीतवेतनः समर्थः कर्माकुर्वन्तद्वेतनंदाप्योद्विगुणं				
चदंध्यः	१६९ ३
अगृहीतवेतनोप्यारब्धकर्मबलान्त्यजन्कल्पितवेतनं				
दाप्यः	” ७
हलाद्युपकरणरक्षणमपिभृत्यानांकिर्म	” १०
अंगीकृतंकर्माकुर्वाणोभूर्तिदत्त्वाचलात्कारायितव्यः	” १२
आरब्धकर्मत्यजन्द्विशतदंडनीयः	” १६
अनारभ्यांगीकृतंकर्मत्यजन्सुवर्णकृष्णलानष्ट्रीदंध्यः	” १७
आरब्धकर्मदेवाद्युपघातमंतरेणाकुर्वन्नन्यद्वाराचाकार-				
यन्किंचिदसमाप्तस्यापिकर्मणोवेतनंनार्हति	” २०
आर्तःसुस्थोभूत्वादीर्घकालात्परमपिकर्मकृत्वावेत-				
नमर्हति	१७० २
अपूर्णनियमितकालेस्वदोषात्कर्मत्यजन्मूर्तिनार्हति				
स्वामी	” ६
अपूर्णनियमितकालेकर्मत्यजन्पणशतदंडनीयश्च	” ११
देवाद्युपघातमंतरेणभृत्यदोषेणनष्टभृत्यःस्वामिनेदाप्यः	” १२
अदोषेभृत्यमपूर्णेकालेत्यजन्स्वामीपणशतदंध्यः	” १३
ममादाइत्यनाशितंभृत्योदाप्योद्गोहनाशितंद्विगुणंचौ-				
रहतादिनदाप्यः	” १७
स्वामिनानियुक्तेनभृत्येनकृतेचौषादौस्वामिनपवापराधः	” २३
कर्मकालेविन्नमाचारंकार्पातरज्यासंगमुद्रावर्यंश्रद्धि-				
गुणांभूर्तिदाप्यः	१७१ ३

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

मूल्यमादायविद्यांशैरुपचाप्रयच्छतोद्विद्धिसहितमूल्य- समोदंडः	१७१	६
बाणिकूपधिपण्यं विक्रीयमृत्यंत्यजन्पूर्वश्राविताध्वनोया- वानध्वागतस्तावतः पूर्णयावानगतस्तावतोऽद्धंवेतनं दाप्यः पधिपण्यावरोधस्तेनादावप्येवं	१७२	९
श्रांतं रोगातं वा मृत्यं ग्रामे दिनत्रयमपालयित्वा त्यजन्पूर्व- साहसं दंड्यः	१७३	१७
अथ पण्यस्त्रीविधिः	१७४	२
शुल्कमादायानिच्छंती पण्यस्त्री द्विगुणं दाप्या	१७५	३
वेतनं दत्त्वा त्वानिच्छन्पुरुषस्तद्धनहानिमान्पुयात्	१७६	११
वेतनमादायापिव्याध्यादि नाराजकर्मादिनागतावेश्या- नपराधा	१७७	४
वेश्यां मुखादौ गच्छन्स्वार्थमानीयवबहुभिर्वासंगमयन्वेत- नाष्टगुणं दंड्यः	१७८	७
एकोद्देशमुद्गाव्यान्योद्देशेन वेश्यां नयत सुवर्णमापोदंडः वेश्याभोगं कृत्वा वेतनदानविमुखो द्विगुणं वेतनं दाप्यो द्वि- गुणं च राजदंडं	१७९	१२
एकांगच्छंतो बहवः प्रत्येकं द्विगुणं वेतनं द्विगुणं राजदंडं च दाप्याः	१८०	१७
वेश्याकामुकयोर्विवादे मुख्यवेश्याभिर्निर्णयः कार्यः	१८१	२१
अथ गृहादिभाटकं	१८२	४
वासगुलकं दत्त्वा परभूमौ गृहं कृत्वा वसन् यादिर्निर्गच्छेत्त- देष्टकादिगृहोपकरणमादाय गच्छेत् मूल्यमदत्त्वा व- सित्वा स्वाम्यननुमत्या निर्गमेत् तिष्ठकादिनग्राह्यं	१८३	६
भाटकेन गृहापणादिगृहीत्वा यावद्भाटकदानविमुखस्ता- वद्दाप्यः	१८४	११
गजाश्वदिवाहनभाटकेपियावतिदानविमुखस्तावद्दाप्यः वाहनं भाटकेन गृहीत्वा तत्परित्यज्य वाहनांतरेण गच्छ-	१८५	१४

विषयानुक्रमणिका.

३४

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

नपितद्वाटकंदाप्यः	१७३	१७
भाटकंनियतनियामितेऽवधौपूर्णेसमर्पणीयदैवाद्युपद्रवम न्तरेणविधटितंभाक गृहतिशटकादिकंअहीत्रास- माधेयं	२०
अथस्वामिपालविवादः	१७४	६
दशधेनुपालकस्यमुख्यैकधेनुशीरंभृतिर्यदिग्रासादिना पालकोनभृतः.....	११
भेन्वधेनुसाधारणशतगोरक्षकस्यप्रतिसंवत्सरमेकैका- त्रिहायनीगौर्भृतिर्यावत्यस्तत्रधेनवस्तावतनिामष्ट- माहेक्षीराणिच एवमेव भृतिस्तादृशद्विशतगोरक्ष. कस्थापितत्रत्रिहायनीस्थानेधेनुरेतितुविशेषः	१७
कृतवेतनः पालकोयथाप्रातर्गृहीतंसायंगाः समर्पयेत्त- त्प्रमादेनद्वतानंष्टांवागांसदाप्यः	२२
द्विवापालनवैगुण्येपालकस्यपर्यनुयोगोरात्रौतथात्पेस्वा- मिनः रात्रावापिपालनपालकायत्तीकृतंचेत्त्रापित- स्यैवपर्यनुयोगः	१७५	११
अवलबद्बहुचौरापद्धतमन्तरमेवस्वामिनिनिवेदायितापा- लकोनदाप्यः	१६
बलिनापालकनिरोधेरुतेग्रामराष्ट्रोपद्रवेचनष्टंपालको नदाप्यः	१७६	१
दरीगर्तव्याघ्राद्युपद्रवम्यः शक्तिः पालयन्नुच्चैः क्रोश- न्स्वामिनिचानिवेदयन्नापराधीपालकः	५
यथाशक्तिचौरव्याघ्रादिभ्योरक्षणमकर्तुञ्चौरक्रोशन्- स्वामिनिचानिवेदयन्पालकोनष्टांगारानदंडं च दाप्य.	९
पालकदोषेण पशुनाशोसार्द्धत्रयोदशपणादंडः स्वामिने- नष्टपशुमूल्यदानं च	१८
स्वाम्यनुज्ञान्तरेणपालनमदृत्तोनष्टपशुमूल्यंदाप्योदं—				

विषयाः-	पृष्ठम.	पङ्क्तिः
उच्यश्चपंचविंशतिकावर्षाणान्	१७६ २१
वेतनंगृहीत्वावनेपशून्तृमृज्यग्रामचारीहंतव्यः	१७७ १
सतिप्रतीकारसामर्थ्ये रोगादिनागृहेविनष्टांगांपालको नदाप्योदंज्यश्चस्वामीपालकवेतनंचदाप्यः	” १७
अनासन्नेपालकेवृकादिनापशौहतेपालकोऽपराध्यति	” ११
मृतस्यपशोरसाधारणाचिन्हं शृंगादिकंप्रदर्शयन्नदोषः शुच्यतिपालकः	” १९
अथविक्रीयासंप्रदानं	१७८ ६
पण्यस्यमूल्यंगृहीत्वाच्छलादिनाक्रेत्रेऽप्रदानंविक्रीया- संप्रदानं	” ११
मूल्यादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्शस्याद्युपवातेनापचि- तंद्रव्यंदाप्यः	” १६
गवादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्वाहनादिक्रियाः क्षीरा- दिफलानिचदाप्यः	” ”
विक्रीयादत्तस्यकालवशादल्पमूल्यत्वेवृत्तेक्रयकालीनमे- वमूल्यंसंशुद्धिकंविक्रेतादापयितव्यः	” १७
देशांतरीयव्यवहारिणेक्रेत्रेविक्रीयादत्तस्यतत्तदेशीय- मेवपण्यमूल्यंसंशुद्धिकंविक्रेतादापयितव्यः	” १८
विक्रीयमूल्यभादायपण्यमप्रयच्छतः पणशतरानर्द- दोषि	१७९ ७
मूल्येऽदत्तेऽतावत्कालात्परतोदेयमितिसमयेप्यकृते पण्यमप्रयच्छतोनापराधः	” ११
यः क्रीत्वास्ववशीभूतंपण्यंस्वदोषान्नगृह्णातियश्चवि- क्रीयाविकृतंनप्रयच्छतिसमूल्याद्दशमभागंदत्त्वा स्वद्रव्यमाददीत	” १७
क्रेतुरवशीभूतस्यपण्यस्यविकृतौनतदीयादशमभागहा- निः	” २१
विक्रीतपण्यस्यसदोषस्यापिदशाहोत्तरंनपरावर्तनम्	” २१

विषयाः—

पृष्ठम. पाङ्कः

१८० ४

देवाद्युपद्रवेणनाशोपिविक्रीयासंप्रयच्छतोहानिनक्रेतुः
निर्दोषपण्यं दर्शयित्वा विक्रीय सदोषप्रयच्छन्मूल्या-

द्विगुणं दाप्यस्तावदेवदंज्यश्च १०

मत्तादिनाविक्रीतं हनिमूल्येन कृष्णानोदशाहोत्तरमापि-

दांष्यः १९

एकस्मान्मूल्यमादाय तत्रैरितमित्रायान्यस्मैपण्यमप-

यन् द्विगुणं दाप्यस्तावदेवदंज्यः २०

सत्यंकारं कृत्वा यथाकालं दीयमानं चेत्क्रेतानगृह्णातित-

दा विक्रेता तत्पण्यं न दाप्यः १८१ २

विक्रेत्रादीयमानं पण्यं क्रेताय दिनाददीततदान्यत्र विक्री-

णानोपिविक्रेतानापराप्यति ७

दीयमानमनाददानस्य क्रेतुरेव द्रव्यहानौहानिः १०

मूल्यमानियम्यविक्रेयतया प्रतिज्ञातस्य पण्यस्य मूल्यं देश-

कालानुसारेण व्यवहारज्ञोऽवधारयेत्सचनोचितं मू-

ल्यं खंडयेत् ११

अथ क्रीतानुशयः २०

मूल्येन गृहीत्वा दुष्क्रीततयामनं क्रीतानुशयः २२

बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिपण्यं क्रीत्वा तास्मिन्नेव दिने

क्रेताय दिदुष्क्रीतं मन्येत तदा विक्रेत्रे प्रतिदद्यादेनां-

तरे तु न परावृत्तिस्तादृशपण्यस्य १८२ १

क्रीतानां बीजलीहवाहनरत्नदासीदोहदासानां दशैकपं-

चसप्ताहमासत्रयहपक्षाः परीक्षाकालस्तन्मध्ये सदो-

पतया ज्ञातं प्रतिदेयं क्रेत्रामूल्यं माप्यंतत्कालतः परंतु

सदोपस्थापिनपराशक्तिः १

क्रेत्राज्ञातशेषस्य जीर्णवस्त्रोददोषानुसंधानान्नपराशक्तिः १९

तृणकाष्ठेष्टकामूत्रधान्यरसवस्त्ररूप्यहिरण्यानां तादिनि-

मेव परीक्षाकालः १९

पूर्वमेव परीक्ष्य कथेष्टतेन कदापि पराशक्तिः १८३ १

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

परीक्ष्यक्रीतं प्रातिदातुमिच्छन्पृष्ठमंशदंज्यः	१८३	११
त्र्यहादिकालाम्यन्तेरदोहादीनामदुष्टानां प्रत्यर्पणं कुर्वा- णो मूल्याद्दशमंशं विक्रेत्रे दाप्यो यदि क्रेत्रापण्यं न स्वायत्तीकृतं	१७
दोषमाच्छाद्य विक्रीतं बहुकालतः परमपि परावर्तयितुं शक्यं	१८४	१
अन्यदापिकाय्यं कृत्वानुशये जाते क्रीतानुशयवद्भवस्थेयं	१८५	७
अयसोमाविवादः	१८६	१३
ग्रामद्वयादीनां सीमाविवादे जाते ज्येष्ठादौ जलाल्पतया स्पष्टसेतुके काले सीमां स्पष्टीकुर्यात्संधिपुवटादि- क्षीरिवृक्षान्शालतालादीन्शरान्गुल्मान्वाविन्य- स्येत्तडागदेवगृहादिवाकुर्यादिंगारादिवांतः स्था- पयेत्	१८
बालादिभ्यः कृतसीमाः प्रदर्शयेत्	१८९	४
पूर्वभोगानुसारादिनाराजासीमामुन्नयेत्	१९०	८
अंगारादीनामुत्थाप्यान्यत्र स्थापने वटादीनां सीमातरुत्वसं- देहे च साक्षिभिरवसीमाविवादे पुनिर्णयः कार्यः	१९१	१२
साक्ष्यभावे च त्वारोदशवासीमासनिहितवासिनो ग्रामी- णमुख्यादयोरक्तमाल्यवस्त्रधारिणो मृत्तिकाशिरसो राजसंनिधौ सीमामुन्नयेयुः	१९२	१९
व्याधादीन्वनचारिपुरुषानपि सीमां पृच्छेत्ते यथा ब्रूयुस्त- था स्थापयेत्	१९३	९
सीमोन्नायिनं ग्रामीणादीनां नाम युक्तं सीमापत्रं कार्यं	१९४	२
सत्यवादि तया विश्वस्तोप्येकः सीमानोन्नयेदितरालाभे त्वेक एव कृतोपवासोरक्तमाल्यांबरधरो मृदंशिरासि- विन्यस्योभयानुमत उन्नयेत्	१९५	४
सीमासमीपवासिनो ये देशांतरंगतास्तेः सीमानिर्णयः- कार्यः	१९६	१५

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

चिन्हानांसाक्षिणां चाभावे राजास्वेच्छयासीमां कुर्व्यात्	१८९	३
क्रोधलोभादिनाराजकृतापिसीमानिवर्तनीयातदन्यारस-		
र्णाया	१
राज्ञागुणाधिकायदत्तननिवर्तनीयं	१०
महानद्याराज्ञावायस्मैसमर्पिताभूमिस्तस्यैवसा	१३
समस्तक्षेत्रोच्चघनेननदीसंचारेलंघिताभूः पूर्वस्वामिनएव	१९०	१
गृहोद्यानादिष्वपिसमीपवासिसाक्ष्यादिभिः सीमानिर्णया	..	६
गृहादिकं निवेशकालादारभ्येनयथाभुक्ततथैवतस्य-		
स्थापनीयं	१४
गवाक्षजलनिर्गममार्गादीनां पूर्वा निर्दिष्टानां वैपरीत्यं-		
नकार्यं	१६
गृहमूलबंधवास्तुगवाक्षादिन्पिडयन्दंडनीयः	२१
गवाक्षादयोनिवेशसमयात्परतो नकार्याः परगृहसंमुखो		
गवाक्षोजलनिर्गममार्गश्च नकार्यः	२३
मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानादिकं परकुड्यादरत्निद्वयमध्ये-		
नकार्यं	१९१
येनयथानराः पशवश्च यांत्यायांति तत्संस्तरणं कदापि नि-		
रोध्यं	१७
विष्टजलनिर्गममार्गादिभिराजमार्गोन्निरोध्यः	२०
गुरुनृपादीनां मार्गरोधकोदंडनीयः	१९२
राजमार्गसंकरादिनिशेषंश्च भ्रष्टारोपणादिकं पुरीषोत्स-		
र्गादिकंचकामात्सकृत्तुर्वाणस्यमापोदंडः	८
राजमार्गेऽसकृदनुतिशयितामेध्यमनापदिनिक्षिपन्द्वा		
कार्पापणौदंड्यः तच्चा मेध्यतेन शोधनीयं आपन्नबा-		
लृष्ट्वा दधन्तु तपाकुर्वाणानि मेध्यान्तुदंड्यान् च तैर-		
मेध्यं शोधनीयं	१२
मार्गोद्यानोदकसमोपप्वस्थिसंकरादीनामसकृदतिश-		
वितत्यागेपणशतदंड-शोधनंचकार्यं....	..	१०

विषयाः-

पृष्ठमे. पंक्तिः

तडागोद्यानतीर्थानाममध्येनदूषणस्यात्यन्ताभ्यासीसार्द्धप-		
णशतद्वयदंडनीय. शोधयेच्चतदमेध्यं	१९३	१
क्षेत्रादिसीमासंधिजातानां वृक्षादीनां फलपुष्पादिकमुभ-		
योः क्षेत्रादिस्वामिनोः	”	१
एकक्षेत्रजातानां वृक्षाणां शाखा अन्यक्षेत्रे स्थिताश्चेद्यस्य		
क्षेत्रे स्थितास्तस्यैवताः	”	८
गृहारामतडागक्षेत्राणि स्वामिनोभयोत्पादनेन हरन्पंच-		
शतानि स्वस्वामिकत्वभ्रमेण हरन्शतद्वयदंडनीयः	”	११
व्यवस्थापितसीमातिक्रमणेशतद्वयदंडः	”	११
सीमावृक्षादिभेदकस्य बलात्सीमाभूत्प्राहिणश्च मध्यमसा-		
हसं	”	१९
क्षेत्रहारिण उत्तमसाहसं	”	२१
शस्यनिर्वाहकोदकहारिणोऽष्टाधिकशतदंडः	”	२३
अयकृष्टाकृष्टे	१९४	७
एकवर्षमकृष्टक्षेत्रमर्द्धखिलवर्षत्रयेण खिलवर्षपंचके-		
नारण्यं	”	९
क्षेत्रं गृहीत्वा कर्षणादिकमकुर्वन् अरण्यमाध्यमिकशस्य-		
स्य दशमं भागं खिलेऽष्टममर्द्धखिले पष्ठं दाप्यः	”	१३
कर्षणासमर्षस्य मृतस्य त्यक्तदेशस्य वा क्षेत्रमनिवारितः-		
खिलीभूते कृष्टं नूतत्फलं भंजितकृष्यमाणे क्षेत्रे त-		
त्स्वामी चेदागच्छेत्तदाव्ययादिदत्त्वात्सलभेत	१९५	३
व्ययादिदानासमर्षश्चेत्स्वामी सप्तवर्षपर्यन्तं शस्याष्टम-		
मागं लभेताष्टमे तु वर्षे त्रैलंभेतातिरुच्छ्रकर्षणीये		
त्वष्टाब्दपर्यन्तमष्टमभागंततः क्षेत्रं	”	११
स्वाम्यननुमत्या परक्षेत्रे नीजवापीफलं न लभेत	१९६	३
खिलेतरभूस्वामिनः यद्भागः कर.	”	१
स्वसंमत्या स्वामिना कर्षणाय दत्तं क्षेत्रं कर्षकदोषं विना		
नादातुं शक्यं	”	९

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

भाताद्याद्वर्तनीजंमरूढक्षेत्रस्वामिनोदबीजिनः.....	१९६	८
अबीजंबीजतयाविक्रीणानस्याकृष्टबीजोत्कर्षकस्यमे- लनेनपरक्षेत्रफलग्रहणार्थंसीमाभेदकस्यचवधो दंडः -	११
अथशस्यरक्षा	१६
ग्रामवासिजनेच्छयाभूम्यल्पत्वमहत्त्वानुसारेणराजाज्ञ- यावागोमचारणार्थंभूभागः कार्य्यः.....	..	१९
हस्तशतचतुष्टयंग्रामक्षेत्रयोरंतरंकार्यमहतोग्रामस्यह- स्तशताष्टकंनगरस्यहस्तशतषोडशकंक्षेत्रेणांतरं कार्य्यम्	१९
ग्रामादिहस्तचतुष्टयादिक्षेत्रांतरंपरीणाहस्तदम्येतरेषु शस्येषुपशुभिर्भक्षितेषुराक्षिणांनपराधः.....	१९७	९
वर्त्मग्रामादिपरीणाहानांक्षमीपेयत्क्षेत्रमनाहतंतस्याल्प- कालंगवादिभक्षणेपाल्दोपोनास्ति, बहुकालभक्षणे तत्रापिदोषः	१७
वर्त्मग्रामांतराद्यतिरिक्तक्षेत्रस्यशस्यमक्षिणांसपादः षणोदंडः	१९८	१
रात्रौशस्येषुपशुमासौहित्यंचारयतः पंचराजतामापादि- वाचारयतस्त्रयोमुहूर्तचारयतएकोदंडोग्रामक्षमी- पस्यक्षेत्रादावदंडः	६
परक्षेत्रेरात्रौमहिषीश्रारयतोद्वौराजतमापौवत्सानना- नुमेपांश्रारात्रौपरक्षेत्रेचारयतएकोराजतमापोदंडः	..	१९
अतिशयेनपरक्षेत्रेगांचारयतः पंचराजतमापाउष्ट्रचा- रयतः षट्महिषीश्रारयतोदशमेपमनंचचारयतो द्वौदंडः	२
पराकीयशस्यमक्षणेनआंताश्रेत्पशुबोद्धिगुणोदंडोऽम- त्यसचारकस्यचरित्वाक्षेत्राद्भुपिताश्रेत्पशुवस्त- दाचतुर्गुणः क्षेत्रस्वाम्यसमक्षेत्रेनचारयतश्रौरव-		

विषयः:-	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
दंडः.....
१९९	३	
पशुचारणेनपुनः प्राणेहायोग्यतासंपादनेपशूनांपालना- नियुक्तस्ताडनादिनास्वामीयावतानिगृह्येततावता		
दंडनीयः
१		
विनष्टशस्यमूल्यमपिपशुस्वामीक्षेत्रस्वामिनेदाप्यः
१३		
गोभिर्भक्षितंधान्यंधान्यस्तंबवायाचमानायक्षेत्रिणेपशु- स्वामीदाप्यः
१६		
गोभिर्भक्षितंयाचमानस्यपापं
२३		
पालकाधिष्ठानकालेशस्यादिनाशेपालकस्यदंडोऽन्य- थास्वामिनः
२००	६	
अथादंड्याः
८		
राजपुरुपनिगृहीतसर्पदष्टवज्रव्याघ्रव्याध्याद्युपहतस्य पालकस्यस्वामिनश्चनदंडः
९		
बीजसेकायोवृपोयेचवृषोत्सर्गादावुत्सृष्टाः पशवोया चानिर्गतदशाहानवमूतिकाधेनुर्येचस्वयूथपारिम्र- ष्टाः कुतश्चिदागतायेचासंनिहितपालकाः सेना- दर्शनाद्युपद्रुताः पलायिताः पशवस्तीर्भक्षितेशस्ये नापराधः
१६		
राजकीयैरश्वैर्गजैश्चभक्षितेशस्यादौ न दंडः
२०१	१०	
अत्यंतासमर्थपशुभिर्भक्षितेशस्यादौ न दंडः
११		
अत्यंतघावनशीलयावृषस्यंत्याचगवाभक्षितेशस्यादौ नदंडः
१२		
उत्सवेश्राद्धकालेचगोभिर्भक्षितेशस्यादौनदंडः
१३		
अराजक्रीयाश्वेनभक्षितेशस्यादौतत्स्वामिनोदशरा- जतमापादंडः
१६		
क्षुद्रपशुभिरवशीभूताश्वादिभिश्चभक्षितेशस्यादौनदंडः
१९		
उत्तममव्यमाधमपशूनांवृषाताडकस्यपश्वनुसारेणक- ल्प्योदंडः
२०२	१	

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

गृहसौत्रारामादिप्रविष्टानांपशूनांताडनेनापराधः	२०२	६
अथवाक्पारुष्यं	”	१३
देशजातिकुलाद्याक्षेपकंचोवाक्पारुष्यं....	”	१८
निष्ठुराच्छीलतीव्रभेदेनत्रिविधंवाक्पारुष्यंतत्रोत्तरगौ- रवादुत्तरोत्तरगुरुदंडः	२०३	४
गोप्यांगैराक्षेपोनिष्ठुरंगोप्यांगप्रकटीकरणेनतिरस्क- रणमच्छीलमहापातकादिभिराक्षेपस्तीव्रं	”	११
द्विविधंवाक्पारुष्यम्	”	१९
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनापिवाक्पारुष्यंत्रिविधंतत्रासत्यं पापाभिधानंप्रथममसत्यमनुपातकाभिधानंद्वितीयम- सत्यमहापातकाभिधानमुत्तमंतत्रदंडोपितथैवत्रिविधः	”	२०
ब्रह्महत्यासुरापानादीनिमहापातकानि	२०४	१४
मिथ्यास्वजात्युत्कर्षाभिधानादीन्यनुपातकानि	२०५	९
गोवधादीन्युपपातकानि	२०६	८
दंडादिनाब्राह्मणपीडनादीनिजातिभ्रंशकराणि	२०८	११
गजाश्वखरमारणादीनिसंकराकरणानि	”	१८
निंदितेभ्योघनादानादीनिअप्रात्रीकरणानि	”	२३
कीटपक्षिवधादीनिमलावहानि	२०९	९
अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषकंपापंप्रकीर्णं	”	१४
आक्षेप्यस्यजात्यादिनासमानन्यूनोत्तमानामाक्षेपका- णायथोक्तत्रिगुणतद्विद्धिकावाक्पारुष्येदंडाः	”	१६
परमाय्याक्षेपकस्यापियथोक्तद्विगुणोदंडः	”	२२
वाक्पारुष्यंरुत्वास्वापराधंक्षमयतोऽर्द्धदंडः	२१०	६
अंगेंद्रियहानिकुष्ठादिरोगाणांसत्यासत्याभिधानेनव्या- जस्तुत्यावाक्षेपकस्याक्षेप्यसभस्याद्धौनत्रयोदशप- णादंडः	”	२९
भगिन्यभिगमादिनाक्रोशकस्यपंचार्धशतिपणादंडः	”	२२
पापेनोपपातकमहापातकान्यामनुपातकेनचाक्षेपकाः-			

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

प्रथममध्यमोत्तमसाहसैर्द्व्याः	२११	२
मध्यमेनवाक्पारुष्येणासत्यानुपातकाभिधानात्मकेननि- प्राक्रोशकः क्षत्रियः शतेन वैश्यः सार्द्धशतेनशू- द्रोनिहाच्छेदादिना दण्ड्यः	११
क्षत्रियवैश्यशूद्रानाक्षिपन्विप्रः पंचाशत्पंचविंशति- द्वादशपणान्दंड्यः	१६
प्रथमवाक्पारुष्येणासत्यपापाभिधानात्मकेनविप्रमा- क्षिपन्क्षत्रियः पंचाशत्पणान् वैश्यमाक्षिपन्पंच- विंशतिपणान् शूद्रमाक्षिपन्द्वादशपणान्दंडनीयः	२१
क्षत्रियाक्षेपकोवैश्यः शतंपणान् वैश्यमाक्षिपन्क्षत्रियः पंचाशत्पणान् शूद्रमाक्षिपन्विंशतिपणान्दंड्यः	२३
विप्राणांधर्मोपदेष्टाआक्षेपकोवेदमुदाहरंश्चशूद्रोनिहा- च्छेदेनदंडनीयः	२१२	४
विप्रक्षत्रिययोर्विदुश्शूद्रयोश्चपरस्परंपतनीयाक्रोशेप्रथ- ममध्यमसाहसावुत्तमाधमयोर्दण्डौ	७
पातित्याद्यभिशंसनेनद्विजातिमाक्षिपन्शूद्रः संकरजा- तिश्चनिहाच्छेदेनदंडनीयः	११
अतिद्रोहेणनामजालुच्चारणादिनाद्विजातिमाक्षिपतः शूद्रादेर्मुत्तेदशांगुलायोमयज्वलत्कीलकानिक्षेपो दंडः	१३
द्विजातिविषयकेवाक्पारुष्येदंडपारुष्येचशूद्रस्यतत्तदं- गच्छेदोदंडः	२१
जातितपश्चर्याश्रुतादिकंमृषोक्तयाऽन्यस्यापलपतो द्विशतदंडः	२१३	२
रानयार्भिकयोराक्रोशकस्यनिहाच्छेदः सर्वस्वर- णंवादंडः	१०
राज्ञोऽनिष्टवकामत्रभेत्ताचनिहाच्छेदेननिषसिनचदंड- नीयः	११

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

राज्ञोविप्रस्यचसत्येपातित्याद्याभिधानेयथोक्तोऽसत्येतु द्विगुणोदंडः	२१३	१८
पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्याद्युद्गावनंमयाकृत- मितिवदतोनापराधः	”	२२
वेदत्रयमधीतवतः प्रजापालकस्यदेवस्यचाक्षेपेउत्तम- साहसोब्राह्मणादिजातिसमुदायाक्षेपेमध्यमसाह- सोग्रामदेशयोराक्षेपेप्रथमसाहसोदंडः	२१४	३
मातृपितृजायाभ्रातृपुत्रगुरूनाक्षिपन्गुरोः पंधानंरुंधा- नश्चशतदंडनीयः	”	७
शस्त्रादिक्षिपन्पंचाशत्पणान्दंड्यः	”	११
अनुक्तदंडैपरावेविचार्य्यदंडोऽवधारणीयः	”	१३
अथदंडपारुष्यं	”	१८
हस्तपाषाणायुधादिभिः प्रहरणंदंडपारुष्यं	”	२३
मृदुमध्योत्तमभेदेनात्रिविधंदंडपारुष्यंतत्रप्रथमंशस्त्रा- द्युद्यमनंद्वितीयंशस्त्रादिपातनंतृतीयंसतनिष्पादनं	२१५	५
जात्यादिनासमेपुभस्मादिकरादिकमुद्यच्छन्राजतंमा- पंपरभार्यामुद्विगुणमुत्तमेपुत्रिगुणंदंड्यः	”	१०
समेपुभस्मपंकरज.स्पर्शनेदशपणाउच्छिष्टाद्यमेध्यस्पर्- शनेपार्णिनिष्ठचूतस्पर्शनेचविंशतिपणाः परभार्य्या- सूत्तमेपुचद्विगुणोदंडोमोहमदादिनिमित्तकेतुनदंडः	”	१७
छर्दिमूत्रपुरीपादिभिरधःकायेस्पर्शनेचतुर्गुणः प्रागु- क्तात्मध्येकायेपद्गुणः शिरस्यष्टगुणः	२१६	९
समेपुहस्तोद्यमनेद्वादशपणाहस्तपातनेद्विगुणोदंडः	”	१०
समजात्योः परस्परंशिलाद्युद्यमनेउभयोः प्रथमसाह- संपरस्परंहस्तोद्यमनेदशपणाः पादोद्यमनेविंश- तिपणादंडः	”	१६
काष्ठोद्यमनेप्रथमसाहसमुत्तमंप्रत्यधमस्यशस्त्रोद्यमनेस- हस्तपणादंडः	”	१९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

समजात्योः परस्परंशस्त्रोद्यमनेपंचशतपणादंडः	२१६	१९
उत्तमेनाश्रमंप्रतिदंडाद्युद्यमनेषट्पंचाशत्पणादंडः	२१७	७
ब्राह्मणंप्रतिशूद्रस्यकोपाब्दस्तपादाद्युद्यमनेनापराधेतत्त- दङ्गच्छेदोदंडः	९
समस्यहस्तपादकेशवस्त्रान्यतमाकर्षणेदशपणावस्त्रावे- ष्टनाकर्षणोत्तरपादारोपणेशतंपणादंडः	२१८	१
शस्त्रादिनाक्षतेकृतेसतगौरवागौरवाभ्यांदंडः करुणीयः	११	१०
इष्टकादिभिस्ताडनेक्षतानुत्पत्तौद्वैराजतमापौशोणि- तैद्वेदेद्विगुणोदंडः	११
विनारक्तदर्शनंशस्त्रेणद्दुःखोत्पादनेत्रिशत्पणारक्तो- द्वेदनेतुचतुःषष्टिपणादंडः	११
बहुतरत्वग्भेदेनेतथाविधरक्तोद्वेदचशतंपणामांसभेदेने निष्कपट्कंदंडोऽस्थिभेदकस्तुनिर्वास्यः	१८
त्वग्भेदेप्रथमसाहसंमांसभेदेमध्यमसाहसमस्थिभेदेउ- त्तमसाहसंत्रधेवधोदंडः दुःखगौरवागौरवाभ्यांविक्- रुपाः समाधेयाः	२३
दंतनासाकरकर्णपादभेदेमध्यमसाहसंपातनेद्विगुणः	२१९	२
प्ररूढप्रायस्यघ्नस्युर्नर्नवीकरणेताडनेनमृतवन्निश्चेष्ट- तासंपादनेचर्पंचशतपणादंडः	९
नेत्रकंधरासिंधिभंगेषूत्तमसाहसमुभयनेत्रभेदनेयावज्जीव- बंधनंदंडः	१३
अरुपपीडाकरनेत्रद्वयभेदेनेराज्ञोमरणाद्यनिष्ठाभिधाने विप्रान्दिनेनशस्त्रस्यजीवनेचाष्टशतदंडः	१७
मनुष्याणांपशूनांवाहुःखोत्पादमामसंभयप्रहरतोद्दुः- खगौरवागौरवाभ्यांदंडाः करुणीयाः दुःखानामि-		
सयानेतुममादकृतेरणादौषाप्रहारेनापराधः	२२०	१
मापराधमापिराज्ञानंनहरतोपिनेतरस्यगूलारोपणेना- मौषचनंदंडः	८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

द्विजातिपीडाकरशूद्रस्यतत्तदंगच्छेदोदंडः	२२०	१७
द्विजातेः साम्येनवदतोगच्छत. शय्यासनोपवेशिनश्च शूद्रस्यदंडेनताडनंदंडः	२०
अंगभेदनादिकारीचिकित्साव्ययंदाप्यः कलहेयद्येन हीयतेसतदाप्यः	२२१ ३
एकंपीडयतां वहूनांप्रत्येकं द्विगुणोदंडः कलहेऽपहार- कस्यापद्धतद्विगुणोदंडः	७
मार्यापुत्रदासदासीशिष्यकनिष्ठसोदराः कृतापराधा रज्वापाटितवंशेनचमर्मातिरिक्तस्थलेताडनीयाअ- न्यायात्प्रहरंस्तुचौरवदंध्यः	१२
शिष्यापराधेउपालेअनमतिभयोत्पादनमुपवासने शी- तसमयेजलसेवनंचदण्डोगुरुणाकार्यः	२१
द्वेषेणपरकीयनिग्रहार्थंघ्राणादिकरणसंभवादंडपारु- प्यावेदकोहेत्वादिभि सुपरीक्षणीयः	२२२	९
हेत्वादिभिः परीक्षणासंभवेत्ताक्षिणस्तदसंभवेदिव्यंमानं आक्रोशकस्यप्रत्याक्रोशेताडकस्यप्रतिताडनेआततायि- वधेचनापराधः	१४
विप्रादेर्वाक्पारुप्यादिनानिग्रहं कुर्वन् शूद्रादिर्विप्रादि- नास्वयमेवताडनीयोनैतनासौराज्ञादंध्यः	१६
षडालादिभिरुत्तमेपुच्छेतेऽपराधेनएवतेषामविलंबेन ताडनंयथापराधदंडं कुर्युस्तेषामसामर्थ्येराजातमेवदं दंकुर्यात्	२२
च्छेच्छूर्तदासादीनांताडनंदंडः	२२३	२१
अजाश्वोघ्रातीएककरपादच्छेदेनदंध्यः	२२४	१
श्वशूगालादिमांसविक्रयीप्राप्त्यपशुघातीचकार्पापिण- शतदंध्योहतपशुमूल्यंचतत्स्वाभिनेदाप्यः	२
पशूनांपुंत्वोपघातीमुख्यवन्पशुघातीचपचाशत्कार्पा- पणान्दंध्यः यादोमत्स्यघातीदशकार्पापिणान्की-

विषयाः-	पृष्ठम.	पङ्क्तिः
टघातीकार्पापणंदंज्यः.....	२२४	१
कूटस्वर्णव्यवहारीश्वशृगालादिमांसविक्रयात्यंताम्या- सीचनासिकोष्ठकरच्छेदनेनोत्तमसाहसेनचदंडनीयः	"	९
अत्यंतापकृष्टमृगपक्षिघातीपणत्रयंततउत्कृष्टमृगप- क्षिघातीदशपणान्ततउत्कृष्टमृगपक्षिघातीद्वा- दशपणान्दंडनीयः	"	१९
दृषेणसंयुक्तांगां देवार्थोत्सृष्टपशुं बीजसेत्कारं वृषं च वाह- यन्मथमसाहसं मनुत्तमसाहसंदंज्यः	"	२०
पशुनासारजुच्छेदयुगकाष्ठभंगाद्यात्मकवैगुण्येसतिर- थादिनापीडितोपिमनुष्येवाहकादेर्नापराधएवमपस- रेत्युक्तेपिसमीपमागत्ययानेनपीडितेवाहकादेर्नाप- राधः	२२६	१
अनभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तज्ज्ञानेनाश्वचालनादिवैगुण्यप्र- युक्तर्हिंसायांस्वामीशतद्वयदंज्यः	"	१९
अभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तदातदोपाधीनर्हिंसायांस्वामि- नानापराधः सएवशतद्वयदंज्यः	"	२२
यानेममनुष्यवधेचौरदंडः गोगनाश्वदिमहाप्राणिवधेर्द्ध वयसाजात्यावाऽल्पपरिमाणानांपशूनांर्हिंसेनेशतद्वयं दंडः	२२९	१
दंडः	"	११
शुभमृगपक्षिरुरुशुकप्रभृतिर्हिंसायांयानकृतायांपंचा- शत्पणाः दंडः	"	१९
गर्भमाजाविकानांतपावधेपंचराजतमापाः श्वशूकरव- धेएकोराजतमापोदंडः	"	१९
हेताहतप्राणिसमःप्राणीतन्मूल्यंवास्वामिनेदाप्यः	"	१९
अथस्तेर्यं	२२७	१
अथसकपुरुपासमशमर्षापहरणंस्तेर्यं	"	७
प्रकाशस्तेनाः	"	१९
प्रकाशभेदेनद्विविधास्तस्कराः	"	१९

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

कूटतुलादिद्वाराऽर्धहारिणोवणिजोरोमंग्रकोप्यार्थहार्- रिणोभिषजः कूटदेवनेनार्थहारिणएवमादयः प्र- काशतस्कराः	२२७	२०
प्रच्छन्नहारका. संधिचौरपथचौरादयोऽप्रकाशतस्कराः				२२८	१९
तस्कराणांदापान्लोकेप्रकाशयित्वापहतद्रव्यानुसारे- णदडोराज्ञाकार्यः	२२९	९
प्रसिद्धचौरैर्मेलनेनसधिस्वनित्रादिचौरितद्रव्यादिलिंगे- नवाचौरमवधार्याद्विद्रव्यंस्वामिनेप्रदाप्ययथाशा- स्त्रंदंड कार्यः	॥	१०
चौरनिग्रहेणराज्ञोयशोराष्ट्रवृद्धिः	॥	१६
अथप्रकाशतस्करदंडः	॥	२०
कपटतुलादिनापरद्रव्यस्याष्टमांशापहारीपणशतद्वयंदं- द्व्यः नवमाशहारीत्वष्टमांशन्यूनशतद्वयंसप्तमांश- हारीतुसाष्टमांशशतद्वयंदाप्यएवंक्रमेणऋसाष्टद्वयो- दंडऋसाष्टद्वीकल्पनीये....	२३०	४
कूटतुलादिनाबहुधाव्यवहारीमुंडनेनतच्छीलस्तुकर्णा- दिच्छेदनेनदंड्यः	॥	१२
अल्पमूल्यद्रव्यंदत्वाकुताश्रिद्रहुमूल्यमन्यद्रहुमूल्यंदत्वाकु- ताश्रित्स्वलपमन्यदाददानोविषमव्यवहारीअपराध- गौरवागौरवाभ्यांपूर्वसाहसंमध्यमसाहसंवादंड्यः				॥	१८
अबीजंबीजतयाविक्रीणानोबलादन्योसबीजमपहरन्लो- कशास्त्रादिकमातिक्रम्यव्यवहरंश्रकर्णादिच्छेदने- नदंड्यः	२३१	१
गोपितदोषस्यापद्रव्यमिश्रितस्यसंस्कारेणपुनर्नवीकृत- स्यचार्वेक्रेताद्वैगुणक्रेतारिदाभ्योवेक्रेतिसमचदंड्यः				॥	७
अप्यस्यपरिमाणमतथ्येवदन्क्रयादौकर्तव्येआपभ्यंपरि- हरन्सकूटंकर्यंवाकुर्वन्पण्यादष्टगुणंदंड्य	॥	१४
आपणपरिहारेणावेक्रयाद्यभ्यासेसर्वस्वापहारोदंडः	॥	१८

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

तुलाराजशासनचिह्नमुद्रापरिमाणानांनिर्मातातेनव्यव-			
हर्ताचपणसहस्रदंड्यः	२३१ २१
मुद्रापरिसकोमंदांमुद्रांभद्रांभद्रांवामंदांब्रुवाणः सहस्रप-			
णान्दंड्यः	२३२ ४
उत्तमेपुकूटाचिकित्सांकुर्वाणउत्तमसाहसंमध्यमेपुउत्त-			
मसाहसांतिर्यक्षुप्रथमसाहसदंड्यः	” ८
अनिच्छंतंकार्यकार्यज्ञानहीनंब्यसनेसंयोगात्तदीयार्थह-			
रावेश्याकितवशिल्पिनः वंचकास्तेअन्यायवादिनः स-			
म्याश्रानेर्वास्या उत्कोचजीविनस्तुसर्वस्वमपहृत्यानि-			
र्वास्याः	” ११
ज्योतिर्ज्ञानमुत्पातमाविदित्वाश्रावयंतोदंडनीयाः	” २०
रजकोनिर्मलीकरणयस्वस्मिन्नर्पितंपरकीयवसनंपरिद-			
धानस्त्रीनृपणान्विक्रीणानोभाटकंबंधकयाचितकं			
वाकुर्वाणश्चदशपणान्दंड्यः	” २३
मिथ्यासुवर्णविक्रयीहरिणादिमांसत्वेनश्वादिमांसविक्र-			
यीचपणसहस्रदंडमादायनासादंतकरशून्यः कार्य्यः	२३३	३	
अन्यायात्यंताम्यासीसुवर्णशिल्पीसवांगच्छेदेनदंड्यः	”	१०	
मृच्चर्मलोहादीनां बहुमूल्यवस्तुसाट्टयंसंपाद्यविक्रयक-			
र्ताप्रदत्तमूल्यादधिकंयच्छभतेततोऽष्टगुणंदंड्यः	” १४
शून्यांतरंसंपुष्टपूर्णत्वेनकृत्रिमंवस्तुचतात्विकत्वेनप्रका-			
श्यधनंविक्रयंवाकुर्वाणस्यपणन्यूनमूल्येवस्तुनिर्पंचा-			
शत्पणाः पणमूल्ये शतपणाएवमधिकमूल्येऽशतगु-			
णितोदंडः कार्य्यः	२३४ ३
अल्पमूल्यस्यवस्तुनः संस्कारेण बहुमूल्यतासंपादयतो			
बाट्टकादिवंचकाअर्धानुसारेणदंडनीयाः	” १९
सुवर्णमुक्ताप्रवालादिकं कृत्रिमंसंपाद्यविक्रीणानः क्षेत्रे			
मूल्यंदाप्योद्विगुणंचदंड्यः	” १७
शुद्धस्वर्णेध्मायमानेनक्षयोरानतेषुशतेषुद्वयस्य-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

स्तावतित्रपुणिसीसेचपलान्यष्टौताम्रेपंचपलानि
लौहेदशपलानिशीयतेतत्रत्राधिकक्षयवदंतोवंच-

कादंडनीयाः २३४ २१

सप्तपलमितैरीर्षेः कार्पासिकैर्वासूत्रैः स्थूलैर्निर्मितवा-
सोदशपलाधिकंमध्यैः पंचपलाधिकंसूत्रैः पलत्र-
याधिकंभवति

.... २३९ ७

अथाप्रकाशतस्करदंडः १२

संधिकृत्वाधनापहारकाअपद्धतंस्वामिनेदाप्याहस्तौच्छि-

त्वाशूनेनिवेश्याश्चाम्यासे.... १६

पांयचौराणांगलेष्व्वावृक्षावलंबनंदंडः २३६ २

स्वदेशवासिनांस्वदेशेचकृतस्तेयानांसर्वस्वमपद्धत्यशूले-

निवेशनदंडोनतुपरराष्ट्रेकृतचौर्याणां ९

सत्कुलजातानांपुरुषाणानारीणांमुख्यरत्नानांचहर्तारोवधेन

दंडनीयाः ११

पुरुषहर्तावीरणेनवेष्टयित्वादाह्योनारीहर्तातुवीरणेनवे-

ष्टयित्वालोहशयनेस्थापयित्वादाह्यः १९

मध्यमनरहर्ताहस्तपादौच्छिच्चाचतुष्पथेस्थाप्यः २०

अधमनरहर्तुरुत्तमसाहसोदंडः २२

अधमनारीहर्तुः सर्वस्वहरणंनष्टराकन्याहर्तुर्वधोदंडः २३

विप्रस्वामिकानांगवामपहर्तावाहनार्थनासाभेदकोवि-

डालनकुलेतरक्षुद्रपशुहर्तासद्योऽर्द्धपादः कार्यः २३७ ४

युद्धाद्यवसरेगजाश्वादीनांशस्त्राणारोगाद्यवसरेचोपधा-

दीनांहरणेकालप्रयोजनानुसारेणदंडः कल्पनीयः.... ९

उत्तममध्यमक्षुद्रपशुहरणेउत्तममध्यमप्रथमसाहसा

दंडः १४

विशिष्टाश्वहर्ताहस्तपादकटीच्छिच्चावधय १७

शुद्धापरोधिपुरुषवाजिहुंजरहारकाणांबलात्कारेणत्र-

तांचगूलारोपणंदंडः २०

विषयाः-	पृष्ठसं. पङ्क्ति
धान्यायुधदेवागारभेदिनांगजाश्वरपहर्तुणां चाविलंबे-	
नवधोदंडः	२३७ २३
गोरुद्रस्याधमयीर्गजाश्वयोश्चहारकएककरपादः कार्य्यः	२३८ ३
अजाद्यपहारीएककरः कार्य्यः	” ४
पशुहर्तुरर्द्धपादच्छेदः कुंठायुधेनकार्य्यः	” ७
द्रोणशतद्वयाधिकवान्यहर्तावध्यस्तदल्पपरिमाणधान्यहर्तास्वामिनिहर्तंदाप्यएकादशगुणं च दंड्यः	” ९
शस्यभागमंगीकृत्यक्षेत्रकर्षकः स्वदोषेणशस्यं नाशयन्स्वभागादशगुणं मृत्यदोषेण नाशयन्स्वभागात्पंचगुणं दंड्यः स्वामिभागंच स्वामिनिदाप्यः	२३९ ७
निष्पुलाकीकृतस्तलस्यस्वरूपधान्यानां शाकमूलफलानां चहर्तासंबंधशून्यः शतंपणान् संबंधीपंचाशत्पणान् दंड्यः	” १४
अपरिहृतकलिकानांकुमुंभादिचूर्णानां वासरूपधान्यानांगुल्मलताश्लक्षणांसपुलाकस्तलस्यधान्यानांचैकपुरुषवाह्यतो न्यूनानां हर्तासुवर्णमापदंड्यः	” २१
कर्पूरादीनां व्रीह्यादीनां भूगौलादीनां हर्तादशगुणं दंड्यः	२४० ७
कर्पूरादीनां व्रीह्यादीनां शताधिकापहर्तुर्वधोदंड्यः	२४१ २
शताधिकसुवर्णानांतन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाहर्तुर्वधोदंड्योद्वेदं चासौ स्वामिनिदाप्यः	” ३
शतन्यूनपंचाशदधिकसुवर्णानांतन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाहर्तुर्वधोदंड्योद्वेदं चासौ स्वामिनिदाप्यः	” ४
पंचाशदन्यूनसुवर्णानांतन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाहर्ताद्वेदं स्वामिनिदाप्यएकादशगुणं दंड्यः	” ५
पंचाशद्द्वानुसुवर्णताद्वशमूल्यरजतापहारीनिर्धनः पूज्यस्तादनेन हीनगुणः कर्णच्छेदेन दंड्यः	” १
.....	” १०
.....	” ११

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

रुषिसमयेहलाद्युपकरणमपहरन्नष्टाधिकपणशतदंड्यो			
द्वतंचदाप्यः	२४१ १४
अल्पधान्यक्षीरतादिकाराणांहर्ताद्विगुणदंड्योद्वतंचस्वा-			
मिनिदाप्यः	१७
तलादिपुष्पमूलफलादीनांहर्तापंचलृष्णलरूप्यदंड्यः	१९
अल्पकार्पाससूत्रगोमयगुडादिहर्ताद्विगुणदंड्यः	२३
षटितकाष्ठस्पृष्टांडस्यचर्मवेत्रपापाणादिमयभांडस्यच			
हर्तामूल्यात्पंचगुणंकार्पापणत्रयंवादंड्यः	२४२ ९
एकचक्रापहारीचत्वारिंशत्पणान्शकटापहार्यशीत्य-			
धिकशतपणान्दंड्यः	१०
श्रीतंस्मार्तवाग्निगृहादपहरन्शतपणान्दंड्यः	१९
प्रचुरकाष्ठभांडतृणादीनामपहर्ताद्वतसमंस्वामिनिदाप्यः			
पंचगुणंचदंड्यः	१७
क्षीराद्यल्पमूल्यापहारे	२४३ २
रज्जुघटंचकूपादपहरन्प्रपांचभिदन्राजतंमापदंड्योरज्जु-			
वटीकूपेयोजयेच्च	६
अनुक्तद्रव्यहर्तामूल्यसमदंड्यः	११
अनुक्तविरुद्धदंडकेपुस्तुद्रमध्यमहत्सुद्रव्येपुद्दतेपुप्रथम-			
मध्यमोत्तमसाहस्रादंडाः	१३
उत्तमब्राह्मणस्यप्रयोगार्थाद्वतसमिधाद्यपहर्तुरब्राह्मण-			
स्पहस्तच्छेदोदंडः	१७
उत्तमविप्रस्यवधहस्तच्छेदादयः शारीरदंडानकार्याः			
किंतुचौरेणब्राह्मणेनसतांससर्गोवर्जनीयः खरारो-			
हणादिनाचौरत्वंतस्यरूपापनीयनिर्वास्थोसौश्वपदे-			
नललाटांकः कार्यः	२४४ ३
प्रकारांतरेणजीवनात्मोविप्रोगुणवांश्रीरोद्वतंचदाप्यः			
प्रायश्चित्तीकार्यः	४
गुरुपधसुवर्णस्तेयभूमिहरणेपुविप्रेतरस्यवधोऽधमविप्र-			

विषयाः—	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
स्यनेत्रोत्पाटनदंडः २४४ ११
सर्वेचौराद्वतंदाप्यास्ततोयथाशास्त्रदंडनीयाः " १४
मध्यविवंविप्रंचौरंसचिह्नं कृत्वादेशान्निर्वासयेत् " १८
व्रतस्वाध्यायरहितस्यविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्यललाटेऽ- कनं सर्वस्वहरणं च दंडः " २१
अध्ययनादिरहितस्यनिर्धनविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्य लोहनिगडे बध्वाकिंचित्कदन्नभोजयित्वादास्येनि- योजनदंडः " २३
अथचौरान्वेषणं २४५ ११
सहचोरितद्रव्येणग्रहणाच्चौर्यनिर्णयंचोरितद्रव्येऽप्रा- प्तेतुचौर्यमंतरेणालम्यानांभोगतश्चौर्यनिर्णयं " १३
असजनसंसर्गादिनापव्ययादिनाचौर्यशंकनीयं " १४
शंकितान्नानाविधव्याजतः पृच्छेद्यथातत्वंश्रूयुः " १५
वर्णस्वराकारभेदादिभिरपिचौर्यनिर्णयं " १९
चौरोयमिति निर्दिष्टोद्धतद्रव्येणोपलक्षितो ग्राह्यः तथा हरणदेशादारम्यपादचिह्नानुसरणेनाधिचौरो ग्राह्यः २४६ १०
अपरिचितदेशवासका नामजातिप्रामादिक्रमपल- पंतो द्यूताद्यासक्ताः परकीयद्रव्यगृहादिपृच्छका- श्चौरद्वयविक्रयकर्तारएवमादयः शंक्याग्राह्याः " ११
षत्रुग्रामव्रजादौपदांकधाराप्रविष्टातत्रतदीयस्वाम्या- दिनाचौरोनिर्णयः " २३
कतिपयपदाकेपुस्पष्टेऽत्रिमेऽत्रस्पष्टेऽवासन्नतरग्रामादौ निर्णयः तथाविधग्रामद्वयादिसंभवेऽशिष्टबहुलग्रा- मादौनिर्णयश्चौरः २४७ ४
एतेन " १७
तनाव्यापनप्रतिग्रहादिनाचौरतो धनार्जका अपिचौराः अपकृष्टैर्यानुहूलाभ्यन्नशस्त्रस्थानदातृन्चौरचौरयित- मुख्यरत्नापैः संनिधिसंपादकाश्चचौरवद्दृश्येत् " १९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

राजेनतद्धनमादेयं	”	१७
वर्षाम्यन्तरेस्वाम्यागमनेएकशफस्याश्वदेश्वत्वारः					
पणामहिषोमृगवांद्द्वौद्वौपणौच्छागमेषयोरेकैकः					
पणोराजभागः	२९२	<
वर्षमध्येस्वाम्यनागमेऽधिगंतुश्चतुर्थोऽशः शेषंराज्ञः	”	१२
द्वतंवरतुमेदमितिल्लुवाणोरूपसंख्यानात्यादिकंवेदनेनल-					
भेततद्धक्तुमसमर्थोद्वतसमदंडनीयः	”	१९
अथ साहसं	२९३	२
मनुष्यमारणचौर्यपरदारविमर्शनपारुष्याभयभेदेन					
पंचविधंसाहसं	”	४
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंसाहसं....	”	१३
फलमूलादीनांहलादिसेत्रोपकरणानांचभंगादिप्रथम-					
साहसं	”	१६
वस्त्रपशुघ्रादीनांगृहोपकरणानांष्टपदुपलादीनांचभंगा-					
दिमध्यमसाहसं	”	१८
विषशस्त्रादिनामारणपरदारवर्षणमित्याद्युत्तमसाहसं	”	२०
सेतुसेत्रोपकरणपुष्पमूलफलानांनाशकोहारकश्चद्र-					
व्यानुसारेणशतादूर्ध्वद्विशतांतंदंड्यः	२९४	४
पशुवस्त्रगृहोपकरणादीनांनाशकोहारकश्चद्विशतोर्ध्व-					
द्रव्यमूल्यानुसारेणदंड्यः	”	११
स्त्रीपुंगोहेमरत्नदेवविप्रधनकौशेयादीनांहारकोनाशक-					
श्रमूल्यसमंद्दिगुणंवादंड्योवध्योवापराधानुसारेण....	”	१३
धार्मिकाणामुपानदादीनांपाषाणादिमयभांडानांकाष्ठ-					
मृण्मयादीनांचसहसाविनाशमूल्यात्पंचगुणोदंड्यः	”	१९
स्तटिकादिद्रव्याणांभंगादिकर्तारः प्रथमसाहसंदंड्या					
दाप्याश्चतद्रव्यम्	२९९	४
परगृहादिवेदारकोमध्यमसाहसंदंड्योभ्रमंचपूर्ववत्कु-					
र्यात्	”	११

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

परकुड्यादेः शिथिलीकरणेपंचदशपणाबंधशिथिलीकर-		
णोर्विंशतिपणाच्छेदनेपातनेचचत्वारिंशत्पणादंडः	२९९	१४
परगृहेकंटकादिप्रक्षेपीषोडशपणान्प्राणहरसर्पादिप्रक्षेपी		
मध्यमसाहसंदंड्यः	२३
परगृहेअत्यंतपीडाकरद्रव्यप्रक्षेपीपणशतदंड्यः	२९६	४
जलोपरिकाष्ठादिरचितमार्गादेदेवोद्देश्यकरुडध्वज-		
देहंष्टादिचिन्हभूतयष्ट्यादेदेवप्रतिमानांचभेदकः		
पंचशतपणान्दंड्योभिन्नंचपूर्ववत्कुर्यात्	९
अप्रक्ष्यस्याविक्रेयस्यचविक्रय्यदेवप्रतिमायाउत्कृष्टा		
यासेत्कश्चिन्नप्रसाहसंदंड्यः	१६.
आरामस्यमध्यविषदेवप्रतिमायाः कूपस्यजलोपरि-		
काष्ठेष्टकादिरचितमार्गस्योत्तमस्यसेतुनिपानयो-		
श्रमंनकोऽष्टशतपणान्दंड्योभ्रमंचपूर्ववत्कुर्यात्	१६
अपकृष्टदेवप्रतिमायाहारकोभेदकोदाहकोदेवगृहभे-		
दकश्चपूर्वसाहसंदंड्यः	२२
महासेतुभेदकस्यवधोदंडः	२६७ २
तडागोदकहर्तताडागादौनलागममार्गनिरोधकश्चपूर्व-		
साहसंदंड्यः	४
क्षेत्रगृहग्रामखलादीनांदाहकोराजपत्नीगामीचकटा-		
शिनादग्धव्यः	१०
नगरादिप्राकारभेदकः परिखापूरकोद्धारनाशकश्चत्व-		
रयावध्यः	१४
अनपराधितयानिर्णीतयोबन्धातियश्चापराधितयानिर्णीतं		
स्यनतियश्चसंदिग्धापराधंचभातित्यगतिगासासह-		
संपणान्दंड्यः	१८
दंडनेनियुक्तोदंड्यंत्यमन्नदंड्यं दंड्यंश्चादंड्यादिगुणदंड्यः	२९८	१
एकमहरतांबहूनांमर्मपातीवधदंडेगशास्त्रोभेनदंड्यः		
आरंभकृतः साहाय्यकृतश्चमर्मपातीवधदंड्याः		

विषयाः-		पृष्ठम. पङ्क्तिः
सप्तमहन्सासामर्थादिनामर्थातित्वनिर्णयं	२५८ १
मातापितरौगुरुं चताडयन्ताडकोऽगच्छेद्वेनदंध्यः	" १७
सामान्यतः सहसापरद्रव्यापररितन्मून्याद्विगुणोदं-		
दोऽमेतदपरगतुचनुर्गुणः	" २०
प्रथमसाहसशतान्गुनोमध्यमसाहसंपंचशतान्गुनउत्त-		
मसाहसेवगः सर्वस्वरणानिर्वासनमं कनंतदंगच्छे-		
दोवापराधतारतम्येनदंडः	२५९ १८
अथघातकान्वेषणं	२६० ३
अविज्ञातहतस्यमुनादयोहननदेशसमीपगाशरुलहृत्तं		
प्रष्टव्याः केनसहागंकिमर्धगतानित्यादि	" ६
पूर्वपैरानुसारेणहंतानिर्णयः	" १२
शंकयागृहीतः सा कर्तृत्वेनहननममन्यमानोद्विष्येनशोध्यः	" १८
घातकंनिर्णयविविधैरुपायैर्भेदेनदंडयेत्	" २३
असाधुनिग्रहात्साधोश्रानुग्रहाद्द्राक्षः कोर्तिधर्मोपचयः	२६१	३
अथस्त्रीसंग्रहणम्	" १०
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंस्त्रीसंग्रहणं	" १२
तत्रानुरागेणादेशकालादौभाषणप्रेक्षणादिकंप्रथमं	" १९
गंधमाल्यादिप्रेषणरहःसंभाषणादिकंमध्यमसंग्रहणं	२६२	१७
एकत्रशयनकीडादिकमुत्तमसंग्रहणं	२६३ ३
विभेतरस्यप्रातिलोभ्येनोत्तमसंग्रहेषघोदंडः	" १६
उत्तमायानीचेनमध्यमसंग्रहेऽगच्छेदोदंडः	" १८
प्रथममध्यमोत्तमसंग्रहेषुप्रथममध्यमोत्तमसाहसादंडा		
अधिकधनस्यत्वधिकोदंडः	२६४ २
परपत्न्यापूर्वरुनालापोरहस्यौचितीवादादधिकमालाप-		
मात्रंकुर्वाणः प्रथमसाहसदंध्यः	" ९
अनाक्षारितोनिमित्तकशादौचितीवादादधिकमप्यालप-		
ज्ञापराधी	" १४
अनाक्षारितोपिरहस्यालपज्ञपराधी	" १९

विषयाः—

पृष्ठप. पङ्क्तिः

निवारितः परपत्न्याभापमाणः सुवर्णदंड्यः	२६४	२१
स्त्रीनिवारितापरपुरुषेणभापमाणाशतदंड्यापुमान्नि- वारितः परस्त्रियाभापमाणः शतद्वयंपणानांदंड्यः			
द्वावपिनिवारितौपरस्परसंभापमाणौप्रत्येकंप्रथम- साहसंदंड्यौ	२६९	१
नर्तकपत्न्यास्वप्नेयैकपुरुषाश्रितयातापस्यावारह- स्याल्पन्सुवर्णतोन्यूनंदंड्यः	२७०	९
अभिसारस्थप्रयोजकः स्थानदश्रपारदारिकवदंड्यः	२७१	१९
नटदारादिसंग्रहेनसंग्रहदंडोनिगूढभापणेतत्रसुवर्णतो न्यूनोदंडः	२७२	२२
स्वयमागत्यसंग्राहयन्त्याः संग्रहणेनापराधः	२६६	९
अज्ञानतोऽलंकृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्रसमी- पमुपसर्पन्नभर्त्सनीयोदुष्टाशयेनोपसर्पन्विचानुसा- रेणदंड्यः	२७३	१३
अथाभिगमदंडः	२७४	१२
बलेनानिच्छंतीमनुत्तमांमिगच्छतः सर्वस्वहरणालिग- वृषणच्छेदोर्गदभेनत्रामणंचदंडः	२७५	२१
च्छलेनानिच्छंतीमनुत्तमांपरपत्नीमभिगच्छतः सर्वस्व- हरणंभागांकनपुरास्त्रिवासिनंचदंडः	२७६	२३
दूतादिप्रेषणेनसंन्यासमानांपरपत्नीमभिगच्छतउत्त- मसाहसोहीनांतथागच्छतोमध्यमसाहसउत्तमांत- थागच्छतोवधोदंडः	२७७	२
उत्कृष्टजातीयासुप्रसह्यगमनेवधोदंड	२७८	१९
रक्षितसजातीयसकामपरपत्न्याभिगमेप्रथमसाहसोऽरक्षि- तानुलोम्यागमनेमध्यमसाहसोरक्षितानुलोम्यागम- नेउत्तमसाहसः प्रतिलोमगमनेवधोदंडः त्रि- याः कर्णादिच्छेदः	२७९	२३
गोमनेअस्पृश्यागमनेवधोदंडः	२८०	१०

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अरसितां द्विजातिस्त्रियंशूद्रोगच्छन् शिश्रकतनेन सर्व- स्वहरणेन च दं उनीयोरसितां तादृशस्त्रियंगच्छन् स- र्वस्वहरणेन वधेन च दं ब्यः	२६८	१३
अरसितां ब्राह्मणींगच्छन् वैश्यः संवत्सरं बध्वासहस्रं दं- ब्यः क्षत्रियस्तथा कुर्वन्सहस्रं दं ब्यो मूत्रेण शिरोभि- षेच्यमुं उनीयश्च	१५
रसितां ब्राह्मणींगच्छन् वैश्यः क्षत्रियश्च शूद्रवद्दं ब्यः कदाभिनादास्योवा	१८
अरसितां क्षत्रियांगच्छन् वैश्यः पंचशतं दं ब्यः क्षत्रिय- स्तु परक्षत्रियामरसितांगच्छन् मूत्रेण शिरोऽभिषे- च्यमुं उनीयः	२६९ ११
विमातृमातृपुत्रसृमातुलानीपितृष्वसृपितृव्यसास्त्रिशिष्य- भार्याभिगिनीतत्सखीस्नुपादुहितान्चार्य्यभार्याश- रणागतसगोत्राराज्ञीप्रमजिताशरणागताधात्रीव- र्णोत्तमसाध्वीनामन्यतमांगच्छं छिगच्छेदेन दं ब्यः	१७
मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलानीस्नुपाचार्य्यभार्यादुहितृ- णामन्यतमांगच्छतोर्लिगच्छित्वावधोदं उस्तासा- मपीच्छंतीनांतथा	२७० ४
इच्छंतीमागतांगच्छतोऽर्द्धदं डः	११
अद्गुष्ट्यक्तदारस्यः स्त्रीवस्याक्षमस्यवासेच्छां भार्यांगच्छ- तोनदं डः	१४
रसितां विप्रो बलाहच्छन् सहस्रमिच्छंतींगच्छन् पंचश- तानि दं ब्यः	१९
यत्राभिगमेव बोदं डो विहितस्तत्र विप्रस्य शिरोमुंडनम्	२१
सगुणवैश्योऽत्यंतनिर्गुणक्षत्रियारसितांगच्छन् क्षत्रियश्च र- सितावैश्यांगच्छन् मध्यमसाहसं दं ब्यः	२३
क्षत्रियो वैश्यश्च शूद्रांगच्छन् सहस्रं दं ब्यः	२७ १ २
इदानीं विधप्रकारवच्यते	१७

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

द्विजस्त्रीगामीशूद्रः कदाग्निनादाह्यः ब्राह्मणीगंतारंशू-			
द्रंलौहशयनेकाष्टादिभिर्दहेत्	२७१ १९
उत्कृष्टवर्णस्त्रीगामिनमपकृष्टवर्णबध्वाश्वभिः खादये-			
त्तामापिस्त्रियंश्वभिः खादयेत्काष्ठैर्दहेत्	” २१
हीनसवर्णसंभुक्तांब्राह्मणींमुंडयित्वासर्पिषाम्युक्ष्यनग्रांखर-			
मारोप्यराजपथेभ्रामयेत्	२७२ ८
ब्राह्मणीक्षत्रियागंतावैश्वोलोहितदर्भैर्वेष्टयित्वाग्नौनि-			
क्षेप्यः	” १०
क्षत्रियोब्राह्मणीगंताशरपत्रैर्वेष्टयित्वाग्नौनिक्षेप्यः	” १३
राजन्यवैश्यभार्यागाम्यपिशूद्रोवीरणैर्वेष्टयित्वाग्नौनि-			
क्षेप्यः	” १६
गृहमागतापुरुषंप्रलोभ्यकामयमानानारीस्त्रीसंग्रहण-			
दंडेनदंड्यापुरुषस्तदर्धेनदंड्यः तस्यानार्याब-			
लात्कारादिनापराधाधिक्येनासौष्ठकर्णच्छेदं कृ-			
त्वाभ्रामयित्वाजलेमज्जनं बहुजनाकीर्णेश्वभिः खा-			
दनंवादंडः	२७३ २
दर्पादिनाभर्तारमवज्ञायपुरुषांतरगामिनींश्वभिः खाद-			
येत्	” १०
अनिच्छंतींबलादन्येनसवर्णेनभुक्तामन्नमात्रंदत्त्वागृहे			
वासयेत्कृच्छंपराकंवामायाश्चित्तंकारेयत्हीनवर्ण-			
भुक्तांतुत्यजेन्न्याद्वा	” १८
सस्वामिकापराध्यंतीराजपुरुषैर्नग्राह्यास्वामिद्वारैवत-			
दीयदंडोग्राह्यः	२७४ १
प्रीपितस्वामिकासंग्रहेणापराध्येतीराजपुरुषैर्यादिराज-			
संनिधिमानीतातदास्वाम्यागमनपर्यंतबंधनेस्थाप्या	” ८
बलात्परभार्यादूषयतोववोदंडः	” १२
अनिच्छंतींकन्यांगच्छन्समानवर्णोवध्यः	” १९
उत्तमांकन्यामिच्छंतीमपिगच्छन्नधमोवध्यः	” २०

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कन्यांतत्पित्रोरिच्छयागच्छन्समवर्णस्तत्पित्रेशुल्कं दाप्यः साचतेनैवविवाह्या	२७४	२१
समांकन्यांस्वयंरमितांशुल्काभरणस्त्रीधनानिद्विगुणा- निदत्त्वाविवहेत्	२७५	३
समवर्णामनिच्छन्तीकन्यामंगुलिप्रक्षेपेणदूपयन्पदश- तपणादङ्गेनांगुलिच्छेदेनचदंध्यः	”	<
इच्छन्तीसवर्णामंगुलिप्रक्षेपेणरमयन्द्विशतदंध्यः	”	१३
अनिच्छन्तीकन्यांगच्छन्द्वांगुलच्छेदेनोत्तमांतादृशींग- च्छन्वयसर्वस्वहरणाम्यादंध्यः	”	१७
उत्तमभजन्तीकन्यानर्किचिदाप्याजवन्धमजन्तीकन्यानि- मोगागृहेवासयितव्या	”	२३
अंगुलिप्रक्षेपणकन्यांदूपयन्तीकन्याद्विशतदंध्यंशुल्कं- चाद्विगुणंदाप्यादशकृत्वोरज्ज्वादिभिस्ताड्याच	२७६	२
अंगुलिप्रक्षेपणकन्यांदूपयन्त्याः कन्येतरयोपितः सद्यो मुंडनमंगुल्योच्छेदनंस्वरेणराजमार्गगमनंचदंडः	”	<
अन्यस्मैदातुमलंकृतांसमवर्णांकन्यांहरन्नुत्तमसाहसदं- ध्यः अनलंकृतांहरन्प्रथमसाहसदंध्यश्चउत्तमांहर- न्हीनवर्णोवध्यः	”	१४
अनुत्तमांसक्कामांकन्यांहरतोनापराधः	”	१६
समवर्णाभिहंकारेणांगुलिप्रक्षेपेणादूपयतोहस्तच्छेदउत्त- मवर्णात्तथादूपयतोवधोदंडः	”	१७
अपबंधक्यादिगमनदंडः	२७७	५
समवर्णपरदारगामीपंचकृष्णालान्हीनवर्णपरदारगा- मीद्वादशपणान्दंडचः	”	७
बहुभिर्मुक्तांगच्छतोवेश्यागमनवदंडः	”	११
स्वयंकामयन्तीस्वैरीजीजनसंनिधौविल्याप्यनृपाज्ञायामोग्या	”	१४
अद्याह्यणीस्ववशापुंश्रलीवेपदासीकुटुंबविनिर्गतापुश्र- लीपतासामनुत्तमवर्णानांभोगेनदंडः परेणभुज्यमा-				

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

नानामेतासामभिभोगेपरदारवदंडः	”	१७
अन्येनभुज्य मानायादास्याभोगेपंचाशत्पणादंडः	२७८	४
बलाद्वेस्यामभिगच्छन्शूद्रोदशपणान्दंडचः	”	१२
बलादासीगमनेदशपणोदंडः.....	” १४
अकामांदासीनैरं तर्पणभुंजानाबहवः प्रत्येकंचतुर्विंश- तिपणान्दंडनीयाः	” १९
पशुयोनिगमनपणज्ञतंदंडः क्षत्रियवैश्ययोर्गोमनेमध्यम- साहसंअत्यावसायिस्त्रीगमनेपिमध्यमसाहसंदंडः.....	”	१८
गोगामीव्राह्मणः सुवर्णदंडचः	२७९	६
नासाद्यंगहीनागामीमध्यमसाहसंदंडचः	”	७
गोभिन्नपशुगामीपणशतदंडचस्तस्याधासादिचदाप्यः	”	१७
वेश्यागामीद्विज. पंचाशत्पणान्दंडचः	”	१३
प्रसह्यवेश्यागमनेशूद्रस्यदशपणोदण्डः	”	१६
चौरपारदारिकादिदुष्टनिग्राहकस्यराज्ञः स्वर्गादिफलं	”	१८
अथस्त्रीधर्मः	२८० १०
स्त्रियोऽस्वतंत्राविषयासक्ताः कार्य्याः	”	१८
दुर्बलैरपिआर्थ्यारक्षणेयतः कार्य्यः	२८१ ८
आर्थ्यारक्षताधर्मापत्यकुलवित्तात्मानोरक्षिताभवन्ति	”	१४
मृतमर्तृकाया. पतिपक्षः पालकः प्रभुश्चसर्पिर्द्धांतप- तिपशासत्त्वएवपितृपक्षः प्रभुस्तदंतासत्त्वएवराजा रक्षकः सतिदोषेनिग्राहकश्च	”	१७
योग्यसमयेऽददानः पिताऋतावनुपगच्छन्पतिर्मृतपति- कायामक्ताप्रदः पुत्रश्चगर्हणीयः	२८२ ४
बलाद्योपितोरक्षितुमशक्याअतोऽर्थसंग्रहण्ययादिनि- योगैरुपायैरक्षणीयाः	” १३
आत्मानमात्मनारक्षन्तीमुरक्षिता	” १९
स्त्रियाः गर्भिण्याअभिलषितमवश्यसंपादनीयमन्यथा गर्भदोषः २८३ ३

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

भार्यायाश्चित्तविधायैवकार्यायप्रवासः कार्य्यः	१८३	६
दंपत्योः परस्परतोपेकुलस्यकल्याणं	”	१४
अरोचमानायांनार्यागर्भगृतिः कुलस्यवाज्कल्याणं	”	१७
पत्यानुकूल्यवाग्दोपराहित्यप्रजाप्रसूत्वादिगुणवतीश्री- समा	”	२२
द्विपतीभार्यासंवत्सरंप्रतीक्ष्यततज्जर्ध्वमपिस्थितद्वेषानो- पगच्छेत्स्वदत्तालंकारादिद्वत्वाग्रासमात्रंदद्यात्	२८४	९
अदुष्टांभार्यात्वजन्पुरुषोराज्ञादंब्यः	”	८
अदुष्टंपतिमवज्ञायत्यजेत्यापिदंब्या	”	११
भर्तृवधेच्छादिदोषवर्तीसृष्टान्निर्वासयेत्	”	१३
बंध्यांस्त्रीप्रसूत्यादिदोषवर्तीनाभिनंदेत	”	२१
शत्रुस्नातापतिमनुपगच्छतीविख्याप्यनिर्वास्या	२८५	१
व्यभिचारिणीत्याज्यानवध्यानांगविकलाकार्या	”	४
पातिव्रत्यादिगुणवतीपुलक्ष्मीनिवासः	”	१०
अनियुक्तयास्त्रियाबहिर्गमनादिनकार्य्यं	”	१६
गृहेपिस्त्रियास्वार्तत्येणकिंचिन्नकर्तव्यं	”	२२
बाल्यादिपुपितृपतिमुत्तौर्विरहः स्त्रियानेष्टव्यः	२८६	१
श्वशुरयोः पादबंधनंभर्तृत्परत्तेत्यादयः स्त्रीधर्माः	”	६
पानदुर्जनसंसर्गादीनिस्त्रीणांदूषणानि	२८७	१
अथमृतभर्तृकाधर्मः	”	८
मृतेभर्तरेज्वलच्चितारोहणंब्रह्मचर्य्येणावस्थानंवाधर्मः	”	१०
अथद्यूतसमाहयः	२८८	१२
अप्राणिभिः पाशकादिभिः क्रीडनं द्यूतं प्राणिभिर्मेघादि- भिः पणपूर्वकं क्रीडनं समाहयः	”	१३
द्यूतसमाहययोः कर्ताकारयितासभिकश्चापराधानुसा- रेणताडनादिनादंब्यः	२८८	२३
तस्करज्ञानोपायतयाद्यूतं चैत्क्रियेततदासभिकं राजपुरु- पाधिष्ठितं कार्य्यं समाहयेप्येवं	२८९	१०

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

समाह्वयेयदीयमेपादेः पराजयस्तेनपणोदेयः	२८९	२२
नृपाद्यविदितेपरिहासकृतेचदेवनेपणालामोदंडश्च	२९०	२
गूढोद्घृतपणः मुख्यक्तः कार्घ्यः कूटदेविनोनिर्वास्याः	७
नितंजेत्रैराजभागंराज्ञेसभिकोदापयेत्	९
राजभागाहरावंचकादंड्याः	१४
कूटदेविनांकरच्छेदभ्रष्टदेविनामंगुष्ठतर्जनीच्छेदोदंडः	१६
राजप्रवर्तितधर्मानपालयन्गर्हणीयोदंडनीयश्च	१९
अथप्रकीर्णकं	२९१	२
उक्तशेषप्रकीर्णकं	६
निधिप्राप्तंममेदमितिसत्यंवदतो गुणवत्तः षष्टांशोनिर्गु-			
णात्तुद्वादशांशोनृपेणग्राह्यः	६
प्राप्तंनिधिंममेदमित्यनृतज्ञानतोवदन्स्ववित्तस्याष्टममं-			
शमज्ञानतोवदन्त्युर्किंचिदंडनीयः	८
स्वनिहितान्नष्टलब्धद्वादशांशादिदानंविमेतरस्यैव	१९
स्वनिहितंनष्टंप्राप्तंराज्ञिनिवेद्यप्रमापितमेवग्राह्यं	१८
अथपरनिहितः	२१
अज्ञायमानस्वामिकंनिधिंप्राप्तवतेऽष्टमांशंदत्त्वेतरद्राज्ञा			
ग्राह्यं	२२
पट्कर्मयुक्तब्राह्मणेनप्राप्तस्तुनिधिरज्ञायमानस्वामिकः			
सर्वोग्राह्योनतदंशोराज्ञाहरणीयः	२९२	१
पट्कर्मयुक्तातिरिक्तविप्रस्तुतथाविधनिधेर्लब्धस्यराज-			
निनिवेद्यपष्टमंशंलभेत	६
निधिंलब्ध्वाऽनिवेद्यतोविप्रस्यापिचौरापरार्थः.	१०
राजानिधिंप्राप्यार्द्धविप्रेम्योदद्यात्	१४
क्षत्रियोनिधिंप्राप्यचतुर्थमंशंराज्ञेचतुर्थंविप्रेम्योदत्वा			
स्वयमर्द्धमाददीत	२९३	४
वैश्योनिधिंलभमानश्चतुर्थमंशंराज्ञेऽर्द्धविप्रेम्योदत्वा			
शिष्टमाददीत	६

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

शूद्रोनिधिलब्ध्वाद्वादशधाविभज्यपंचांशानुराज्ञेपंचां- शान्विभ्रेभ्योदद्यादंशद्वयंस्वयमादद्यात्	२९४	९
प्राप्तनिधिमनिवेदितंजाननुराजासर्वस्वमादद्यात्	”	१०
चिरंतननिधीनामन्वाप्तानांघात्वाकरयोस्न्योत्पादितद्र- व्यस्यचाद्धंराज्ञः	”	१३
यथादीनांशास्वाच्छेदनेविंशतिपणाः स्कंधच्छेदनेचत्वा- रिंशत्पणामूलच्छेदनेऽशीतिपणादंडः	”	१९
चैत्यशमशानसीमापण्यस्थानदेवालयजातद्रुमाणांशास्वा- स्कंधमूलच्छेदेपुचत्वारिंशदशीतितद्विगुणपणादंडाः	”	२१
पनसादिवृक्षाणांलतादीनांचशास्वास्कंधमूलच्छेदेपुदश- विंशतिचत्वारिंशत्पणादंडाः	”	२३
फलोपभोगद्रुमच्छेद्युत्तमसाहसंपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसंलतादिच्छेदीपणाशतंतृणच्छेद्येकप- णदंड्यस्तत्कृतोपपत्तचस्वामिनेदाप्यः	२९४	१५
फलपुष्पोपभोगवृक्षानच्छेद्याः कर्षणांगहलादेरुपायां- तरेणासंभवेतदर्थगृहोपकरणार्थयज्ञोपकरणार्थं चच्छेद्याः	”	२०
स्वदेशेक्रीत्वाविक्रीतस्यवृद्धेर्दशमंशंपरदेशेक्रीत्वा स्वदेशेविक्रीतस्यवृद्धेर्विंशतितमांशंशुल्कंनृपतिराद- दीत	२९५	३
पुष्पेधनादीनांपरदेशेक्रीत्वास्वदेशेविक्रीयमाणानांवृद्धेः प- ष्टांशः शुल्कोराज्ञाग्राह्यः	”	७
पणन्यूनमूल्यवस्तुनिनशुल्कोनाशिल्पेनलब्धोविक्रय- वत्सादौदौत्येनलब्धेभैक्षेचौरादिदहतावाशिष्टश्रो- त्रियेयतौयज्ञार्थमानीयमानेवस्तुनिचनशुल्कः	”	१२
गुणवतापित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणोदशपणोदंडस्तयो- र्विरोधोत्पादकस्योत्तमसाहसंदंडः	”	२२
अनिगुणेनपित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणः पणत्रयंविरो-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्ति

धोत्पादकस्याष्टशतपणादंडः	२९६	३
उत्तमंब्राह्मणंविष्ठादिनादूपयितुः षोडशसुवर्णा लशु- नादिनादूपयितुः सुवर्णशतं मुरयादूपयितुर्वधोदं- डः क्षत्रियमुत्तमंतयादूपयितुरद्वैश्यंदूपयितुस्त- दर्धं शूद्रंदूपयितुः पूर्वसाहसं	१३
अनुत्तमविप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रानभक्ष्येणदूपयितुरुत्तम- मध्यमप्रथमसाहससादशतपणादंडः	२१	
अत्यधमशूद्रमभक्ष्येणदूपयितुश्चतुःपंचाशत्पणादंडः	२९७	४	
स्वयंलशुनादिभोक्ताविप्रोदेशान्निर्वास्यः	६	
द्विजानांधर्म्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्यमुखकर्णयोस्तसतैल- प्रक्षेपोदंडः	९
वेदंशृण्वतः शूद्रस्यत्रपुजनुम्यांकर्णापूरणं वेदमुदाह- रतोनिहाच्छेदः संस्कारेणाम्यस्यतः शरीरच्छे- दोदंडः	११
विमलिंगधारणेनजीवतः शूद्रस्याष्टशतीदंडः	१९	
उत्तमवर्णकर्मणाजीवतोऽधमवर्णस्यसर्वस्वहरणनिर्वा- सनेदंडः	१८
विप्रमातिपीडयतः शूद्रस्यवधोदंडः	२२	
संन्यासिनोजपहीमपरस्यचशूद्रस्यवधोदंडोवधस्यपा- सिकोयोदंडउक्तस्ताद्विगुणोवा	२९८	४
सम्यग्दंडप्रणयनस्यप्राजवृद्ध्यादिफलं	१३
शास्त्रानुसारित्वादिगुणसंपन्नोदंडप्रणयनसमर्थः	२९९	६	
असम्यग्दंडनेसबांधवनृपनाशादयोदोषाः	१३	
पापानानिग्रहेणसाधूनांसत्कारेणचरानानः पूताभवति	३००	१		
दंड्यदंडनेसाधुपालनेचराज्ञोबहुयज्ञफलानि	४	
अथदत्तकविधानं	११
अकृतचूडादिसंस्कारकंगृहीत्वानिजगोत्रेणचूडादिसं- स्कारान्कुर्वीतान्यथादाससमः	१६

विषयाः-

४४म. पङ्क्ति

पंचवर्षतज्ज्वैगृहीतो नदत्तकादिः सुतो भवति	३००	१८
एकः पुत्रो न देयो न च प्रतिग्राह्यः भर्तुरनुज्ञामंतरेण स्त्रियापुत्रो न देयो नापि प्रतिग्राह्यो भर्त्रनुमत्यातुभयत्राधिकारः	२१
बंधूनाहूय राजनिनिवेद्य व्याहृतिभिर्हृत्वा दत्तको ग्राह्यः	२३
भर्तुरनुज्ञया पुत्रस्य दान एवाधिकारो न ग्रहणे इतिकेचित्	३०१	९
पुत्रा पराधे पितानदंडनीयो यदि पुत्रस्तेन न मेरितः एवं स्वाम्यमेरितश्चाद्यपराधेश्चादि स्वामिनो नदंडनीयाः	११
श्चादि स्वामीसमर्थः श्चादि अस्तमरक्षन् प्रथमसाहसं रक्षेत्युक्तोऽप्यरक्षन् मध्यमसाहसं दंड्यः	१४
अकाले अमादियुक्तगोवाहको वधमायाश्चित्तंकारयितव्यो मध्यमसाहसं वा दंड्यस्तेनापि पापान्निवृत्तिः	१९
प्रतिमाघटकाश्चित्रकारादयश्चातिपीडाकरं मूल्यं संभूय संपादयंतो राजस्थापितमूल्यमन्यथा कुर्वाणाश्च पणसहस्रं दंड्याः	२३
वणिजः संभूय स्थानांतरगतपण्यमनुचितमूल्येन हारयित्वा धारयंतो बहुमूल्येनाल्पमूल्यं विक्रीणानाश्चोत्तमसाहसं दंड्याः	३०२ ६
करितुरगादी निराजनिवारितक्रयविक्रयादीनि च राजानामंतरेण विक्रीणानस्य विक्रयप्राप्तं सर्वमेव धनं राजाहरणीयं	११
आचार्यादीनामाज्ञालंबनकारी भ्रातृभार्याप्रहारकः प्रेषितानर्षको मुद्रायुक्तगृहभेत्ता सत्कुलजादीनामपकर्ता च पंचाशत्पणान् दंड्याः	१७
अनियुक्तो विधवागामी चौराद्याक्रांतैराहूतोऽप्रतिवक्ता भगिनीगमनाद्यनुचितशपथकर्ता यागादिरुच्छूद्रादिरित्यादयः पणशतं दंड्याः	२०
औषधादिनाइसादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबंधसंपादको गवा-			

विषयानुक्रमणिका

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

दीनांपुंस्त्वप्रतिघातकृदन्यसाधारणंघनमसाधार-	
ः ङीकृत्यग्रहीतादासीगर्भनाशकश्चपणशतदंडनीयः	३०३ २
निर्गुणयोः पितृपुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दंपत्योराचार्या-	
शिष्ययोस्त्यागबीजदोषाभावेदैवादकामतः परस्-	
रत्यागीपणशतदंडनीयः	" ४
गुणवतांपितृमातृभाष्यार्पुत्राणांत्यागबीजदोषरहिता-	
नांकामतः प्रत्येकत्यागिनोर्निर्गुणस्यपदशतपणादंड-	" २३
निर्गुणान्पुत्रादीन्कामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-	
त्रादीन्कामतस्त्यजतः सगुणस्यचपणशतद्वयदंडः	३०४ ३
अंधबाधिरस्त्रीभारवाहनृपाद्रीनांपथानमददानआसनार्ह-	
स्यासनमददानः पूजार्हमपूजयन्समीपस्थंसगुणांवि-	
प्रमतिक्रम्यदूरस्थनिमंत्रणकारीनिमैत्र्यभोजनादा-	
यी च विंशतिपणान्दंड्यः	" ८
निमंत्रितोऽङ्गीकृत्याभुंजानः स्वर्णमापदंड्योद्विगुणमंत्र-	
चनिमंत्रयितुर्दाप्यः	" ११
प्रतिग्रहायनिमंत्रितोऽङ्गीकृत्यविनाकारणेनानामच्छ-	
न्नष्टशतपणान्दंड्यः	" १९
नद्यादिपारप्रापणशुल्कग्रहणंनिर्युक्तः स्यलशुल्कमाद-	
दानोदशपणान्दंड्यः	" २३
जारंचौरतयानिर्दिशन्पंचशतपणान्दंड्यः उत्क्रोध-	
मादायत्वजन्नुत्क्रोचाद्रष्टगुणंदंड्यः	३०९ २
मृतकंबलादीनांतयात्वेनाप्रकाश्याविकेतागुरोस्ताडयिता	
राज्ञआज्ञाविनातर्दीययानासनारोहकश्चमन्यमसाह-	
सदंड्यः	" ३७
अनपराधिनप्रतिश्येनाद्यक्षिचारकर्मकुर्वाणस्याहितार्थं	
भेषजादिप्रयोजकस्योच्चाटनादिकृत्याकारिणश्च	
पणशतद्वयदंडः	" १२
द्रव्यांतरभेदनेनोत्तमद्रव्यमंगीकुर्वतोभेदानर्हमण्यादिभे-	

विषयानुक्रमिका

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्ति.

दीनापुंस्त्वप्रतिघातकृदन्यसाधारणघनमसाधार-		
णीकृत्यप्रहीतादासीगर्भनाशकश्रपणशतदडनीय.	३०३	२
निर्गुणयोः पितृपुत्रयो सुद्वदोर्भ्रात्रोर्दपत्योराचार्या-		
शिष्ययोस्त्यागबीजदोषाभावेद्वैवादकामतः परस्व-		
रत्यागीपणशतदडनीय	" ४
गुणवतापिमातृभार्यापुत्राणात्यागबीजदोषराहिता-		
नाकामत प्रत्येकत्यागिनोनिर्गुणस्यपदशतपणादंड	" २३
निर्गुणान्पुत्रादीन्कामतस्त्यजतोनिर्गुणस्यसगुणान्पु-		
त्रादीन्कामतस्त्यजतोनिर्गुणस्यसगुणान्पु-	३०४ ३
अंधबाधिरस्त्रीभ्रमसाहाय्यानुकूलमार्गोपदेशशस्त्रभो-		
स्यात् । दनुकूलसंपादकस्तदपराधकर्तृवच्छक्तयनु-		
प्रमा...	" ११
अपराधिनस्त्राणायतस्मैयुद्धोपदेशकोविपाद्यर्पणेनापक-		
र्मप्रवर्तक साहसिकादिनाजनेपीडयमानेतदीयत्रा-		
णानुकूलासंपादकोऽनियुक्तोऽनियुक्तवत्पीडक पीड्य-		
स्यदोषवक्तापीडनस्यानुमंताचतदपराधीचदंडनीय	" १३
प्राणाल्ययप्रसक्तौरक्षानुकूलपकर्मकरणेनदंड	..	३१० ६
सहृत्तानामयप्रमादादितोऽपराधेनदंड	..	" १०
तत्तदपराधप्रयोजकक्रियाकलापातर्गतैकक्रियामात्रकर-		
णेनतदंडचतुर्थांशोदंडस्तथाविधानेकक्रियानिष्प-		
त्तावर्द्धदंड सकलक्रियानिष्पत्तौपूर्णोदंड कार्यः	" १३
दंडहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यसतिनदंड	" २०
मिलिताअपवर्म्मकुर्वणा प्रत्येकद्विगुणदंडनीया	३११ १
शारीरार्थदंडभेदेनद्विविधोदंड. शारीरोद्विविधोवधने.		" १
द्विविधश्चार्थदंड पणादिभेदादनेकरूपस्तत्रयस्मि-		
न्नमपराधेकाकिन्यादिदंडोऽभिहितस्तत्रसातिशये		
राजतमाषपर्यंतोदंड कार्य	" १५
राजतमाषार्थदंड सातिशयेपराधेकार्षापणात् पणद-		

विषयाः-	शृङ्खल. पङ्क्तिः
यांतोदंडः सातिशयेपराधेऽष्टपणांतस्त्रिपणांतोदंडः.	..
सानिशयेऽपराधेद्वादशपणांतः कल्पनीयः	३११ १२
कार्षापणांतोदंडः सातिशयेपराधेचतुर्गुणपूर्वरीत्यासा-	
द्वैपणशतद्वयादर्वाकृषतुर्गुणदद्या. कल्पनीयाः	११ ३४
राज्ञामपराधेसहस्रगुणोदंडः	११ २०
अस्पृश्यानांमायाविनांदासानांसूनमागघ्नादिप्रतिलोम-	
जातानांचताइनमेवदंडोनार्थदंडः	३१२ १
भार्यापुत्रादीनांताडनदंडोनार्थदंडः	३१ - १
बंधनखरारोहणादयोपिदासदंडाः	११ १०
शिल्पिप्रभृतीनासर्वस्वहरणयोग्येप्यपराधेतुलाहलवा-	
ह्यमाडादिनीविकोपकरणंनहरणीयं	११ १३
विशिष्टोवधार्हः सुवर्णशतमंगच्छेदार्हस्तदूर्ध्वमंगुलिच्छे-	
दार्हस्तदूर्ध्वनिर्वासार्हः, पंचविंशतिमुवर्णान्दंडनीयः	३१३ १
शिष्टानावधाद्यर्ह्यामूल्यधनानांसुवर्णशताद्यसंभवेतदी-	
यधनानुसारेणदंडः कल्पनीयोऽभ्यासेसर्वस्वहरणं	
विवासनंच	११ १२
बधामच्छेदार्हापराधीसदाचारयुक्तोविप्रः सत्कर्मनि-	
र्वाहायोग्येबंधनेस्थापनीयः	११ २०
सत्रियवैश्यशूद्रादंडधनंदातुमसमर्थाः कर्मकारयित-	
व्याविप्रस्तुशनैः शनैर्ज्ञाप्योनकर्मणिनियोज्यः	३१४ ३
धनवतीस्त्रीदडार्हधनेदाप्यानिर्धनाचेत्ताडनीयावालवृ-	
द्धातुरादिष्वप्येवं	११ २७
विप्रस्याभिक्षार्थपरागारप्रवेशेनापराधस्तास्त्रिवारकस्यत्व-	
पराधः समित्पुष्पकुशाद्यादानेविप्रस्यनस्तेयदोषः	११ ३६
विभाणानद्यादिपुमूर्तिविनाभारगमनमितरेभ्यः पूर्वमुत्ता-	
रणपण्येपुपासंप्रायणीयेपुशुल्कादानंवाणिज्यार्थानां	
तुपण्यादंशुल्कदानमावश्यकं	११ ३८
लवणघ्नेदमद्यगुडमधुपुचिरकालिकप्रपुकेष्वष्टगुणाद्विः	

	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
बलच्छ्लोदिनाकृतदानविक्रयभोगादिकमप्रमाणम्	३१८. १९
स्त्रीकृतोरात्रौकृतोगृहमध्येग्रामाबहिर्वाकृतोविक्रया- दिर्नसिद्धयति । शत्रुकृतोव्यहारोनिवर्त्तनीयः ए- वंमत्तकृतोनिगुक्तान्यदासपुत्रादिकृतोपि	” १९
न्यासादिद्रव्यभोगेनोपेक्षयावायेननाशितंसदाप्योन त्वनपराधीतत्पुत्रादिर्याचितादावप्येवम्	३१९ ११
अज्ञाननाशितंकिञ्चिन्यूनंदाप्यः	” १९
निक्षेपधनस्याप्रत्यर्पयिताऽनिक्षिप्ययाचकश्चनिर्धन- साचारश्चेच्चौरवदंब्यः । धनवान्निराचारश्चेद्दिगु- ण्दंडंदाप्यः	” २१५
गृहोतविद्यः शिष्योगुरवेदक्षिणांदत्त्वापूजयित्वानिव- र्त्तत	३२० ३
कर्मकारयित्वाभृत्यवेतनमददानोराज्ञादापयितव्यः शक्त्यनुसारेणदंब्यश्च	” ९
दासेनपरिणीताऽदास्यपिदासी । साचेत्पूर्वमन्यदासी तदीश्वरस्यानुमत्यैवदासेश्वरस्यदासीनत्वननुमत्या । एवंदासीभर्तुरपिदासत्वादासत्वेबोधे	” १२
दासीस्वामिनोऽननुमत्याऽन्यदासेनोढादासीद्वयोरेव स्वामिनोः । तदपत्यानिद्वाम्यांविभ्रज्यग्राह्याणि	” २०
अन्येनोढायांदास्यामन्येनजनितमपत्यंदासीस्वामिन एव । एवंगवादिपशुष्वपिव्यवस्थेयम्	३२१ २
शुल्कस्थानेपण्यपरिमाणंमिथ्यावदन्शुल्कमदत्त्वागच्छं श्चाष्टगुणदंब्यः वंचनार्थमकालेक्रयविक्रयकर्ताऽ- पहतादष्टगुणदंब्यः शुल्कस्थानंपरित्यज्यविव- र्त्तनागच्छतः सर्वापहारोदंडः	” ७
पण्यंकीत्वाद्दोषदर्शनादिनाऽकरणंश्रेयोमन्यमानोद- शाहाम्यन्तरेप्रत्यर्पयेत् । एवंविक्रीयाविक्रयश्रे- योमन्यमानोदशाहाम्यन्तरेपण्यमाददीत । दशा-	

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

होत्तरमन्यथाकर्तुमुद्यतः पद्शतपणान्दंध्यः	३२१	१६-
यस्यपण्यस्यत्रयहमध्येपरीक्षाविहितातदुष्क्रीतमन्य-			
मानस्तादिनएवप्रत्यर्पयेत्. द्वितीयदिनेप्रत्यर्पय-			
न्मूल्यात्रिंशंशंदाप्यः । तृतीयदिनेतुताद्विगुणं			
ततः परंप्रत्यर्पणमसिद्धम्	२३
अदुष्टधेन्वादिपण्यंकोत्वादुष्क्रीतमन्यमानोविहितका-			
लमध्येप्रत्यर्पयन्मूल्याद्दशमंशंदाप्यः	३२२-	९
नचेत्पण्यंकेत्रास्ववशीकृतं । स्वशीकृतंतुपण्यंतथाप्र-			
त्यर्पयन्मूल्यपञ्चभागंदाप्यः	१३
सीमाविवादेमृषासाक्षिणः पणशतद्वयंदंडो नचेत्साक्षी			
तद्देशवासी	१६
तद्देशवासिनांसिमाविवादेमृषासाक्षिणां प्रत्येकमध्यमं-			
साहसंदंडः	२०
मूत्रक्षीरमांसमद्यादीनांहारकोद्विगुणंदंडनीयः भोगार्थं			
संस्कृतानाते पाहर्त्ताशतद्वयंदंध्यः	३२३-	३
सेतोर्द्ध्वेष्यम्	१९
परक्षेत्रमध्येपरेणक्रीयमाण. सेतुः क्षेत्रस्वामिनोऽल्प-			
क्षयकृद्बहूपकारकश्चेन्नप्रतिषेध्यः	१८
क्षेत्रस्वामिनोऽननुमत्यापरक्षेत्रमध्येक्रियमाणेनसेतुना			
संपादितेशस्योपचयेक्षेत्रस्वाम्येवस्वामीनतुसेतुक-			
र्त्ताक्षेत्रस्वाम्यभावेराजास्वामी	३२४-	१
युक्तियुक्तव्याघातकोवक्तुर्विरोधेनाविरतवक्ताअयुक्त-			
वक्ताचप्रथमसाहसंदंध्यः ।	९
राजप्रवर्तितधर्मापालकोर्नेद्योदंध्यश्च	११
मर्मस्पर्शपिशुनोभेदकत्साहसीश्रेणीद्वेषीनृपद्वेषीच			
निर्वास्यः	१४
यस्ययेनैकप्रांक्तिभोजनादिकमाविरुद्धंसंतदोषेणविनापं-			
क्तिवाहं कुर्वन्शक्तयनुसारेणदंडनीयः	१९

संभ्यरानभागंहरंतः पलायमानावणिजस्तदष्टगुणदा-		
प्याः	३२४ १९
गुणप्रयोजनमुद्दिश्यलतमृणस्वयमेवयोभुक्तेष्ववतदोप्यः		२२
मुस्तादौस्त्रियंगच्छतः पुरुषंगच्छतश्चत्वारिंशत्पेणा		११
दंडः	३२९ ३
मातापितृबालवृद्धाचार्याशिष्टादयोर्नदंडयोग्याः		३
ऋत्विगपात्यपुत्रादयोऽपराधेसातिवाग्दंडेनैवदंडनीयाः		
नत्वर्थदेहेन....	१७
महापराधिनांबघोदंडः	२४
मित्रादीनांवाग्दंडोधिग्दंडश्चत्पस्विपुदंडविशेषानभि-		
धानस्थलेशिष्टकल्पितोदंडः कार्य्यः....		३२६ १
महापातक्यपिदिमोनवैध्यः तस्यदंडोभुङ्गननिर्वासनमंक-		
नैव	१
ब्राह्मणवधमुरापानस्वर्णस्तेयगुरुपत्नीगमनानिमहापा-		
तकानि	८
गुरुपत्नीगुरुललाटेमगांकनं मुरापानु मुरावर्णध्वनां-		
कनंमुवर्णस्तेनस्यलेलटेश्वपदांकनं ब्रह्मधातिनौ		
ललाटेकबंधपुरुषाकनंकार्य्यम्	१४
नियमातिक्रामिणंवाहणंरहसिवारयेत्त्यावदकृत्यतो		
निचर्त्तयेत् तावताऽप्यनिवृत्तोविर्वास्य.	१८
महापातकिनोदंडधनंराज्ञानादेयंतद्धनजलेप्रविश्यवरु-		
णायार्पयेत्विदुपेविभायवा	३२७ २
राज्ञीमहापातकिभनवर्जनस्यप्रजादीर्घजीवित्वादिंकफ-		
सम्	८
बहुभनवतोऽपराधिनः शास्त्रविहितदंडापेक्षयाऽभि-		
१ कोपिदंडोदमनायकार्य्यः	३२८ १
यत्रस्तेयेयोदंडलक्तः सतत्रविदुषांशुद्रवैश्यसत्रविप्रशु-		
णवद्विभगुणवत्तरविप्राणामष्टगुणबोद्धशगुग्दा-		

विषयानुक्रमणिका.

७६

विषयाः	पृष्ठम्, पङ्क्तिः
त्रिशङ्कुणचतु.पट्टिगुणशतगुणाष्टाविंशत्याधिकश-	" "
तगुणात्मकोपथासंख्यमवधारणीयः....	... ३२८ १२ ;
स्तेनादिनिग्राहकस्वराह' स्वर्गादिकलं....	... ३२९ १ ;
राजाव्यवहारान्पश्यन्नलब्धदेशान्लिप्सेतलब्धान्देशा-	
न्पालयेत्	" ७
एतन्नन्धसंग्रहकर्तृव्याहणनामानि	" ९५

इति विवादाण्यत्रसेतोः विषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

सूच्यवसेतोः-

पृष्ठम, पङ्क्तिः

पुस्तकका नाम

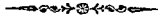
किंमत

पृष्ठगुणंदा

पुस्तकका नाम	किंमत	पृष्ठगुणंदा	पृष्ठम, पङ्क्तिः
मनुस्मृति सटीक जिल्दबंधी	२		३२४ १२
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३		७
अष्टादशस्मृति	२	८	४
पंचस्मृति	४		६
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८	३
निर्णयसिंधु	२	८	६
धर्मसिंधु	२	८	५
धर्मसिंधु	२		४
व्रतराज अतिउत्तम टिप्पणसहित	५		१०
तिथिनिर्णय	२		६
प्रायश्चित्तेदुशेखर	१०		१ ६
प्रायश्चित्तमंजरी	६		१
आशौचनिर्णय	१		६
भवाविसेतु भाषाटीकासहित	१२		२
शूद्रकमलाकर	२		२
क्षौरनिर्णय	६		२
क्षौरनिर्णयसटीक			४ २
शांतिमयूस	१		२
श्राद्धमयूस	१		२
प्रपंचसाराविवेक	१		२
वेदस्तुती भाषाटीका	१०		१
अमृतधाराभाषा	१०		१ ॥

श्रीः ।

विवादार्णवसेतुः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ श्रीविकटेशाय नमः ॥

प्रथमोर्मिः ।

अथ ऋणादानविवादपदम् ।

तत्र विवादपदान्याह मनुः ॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानयकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपादयोः ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दंडवाचिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाहूय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥

तच्च ऋणादानं सप्तविधं ईदृशमृणं देयं ईदृश-
मदेयं अनेनाविकारिणा देयं अस्मिन्समये देयं अनेन
प्रकारेण देयं इत्यधमर्णे पंचविधे उत्तमर्णे दानविधि-
रादानविधिश्चेति द्विविधं एतदेव स्पष्टीकरोति नारदः ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

स्थानलाभानिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥

स्थानं मूलधनावस्थानं लाभो वृत्तिः दानग्रहणपदे कर्मणिल्युटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वृणमित्यर्थः पर्यवस्यति । रत्नाकरादयोऽप्येवं । कलाशून्ये त्वऽवश्यायाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद्गौणप्रयोगः । अत एव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न ऋणत्वमिति मिश्राः । बृहस्पतिः ।

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विंशकैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यऋणं ततः ॥

कुत्सितात्सीदतश्चाधमर्णात्सकलं धनं यद्गृह्यते निर्विंशकैरुत्तमर्णैश्चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तत्तद्वैगुण्यादिलाभः तस्मादत्र कुसीदमृणमित्येव लक्षणं तत्र करोति नारदयचने स्फुटमेव । शेषवचनं त्ववयवव्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमिति चंडेश्वरः । अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात्किंचिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं च यद्वसु ॥

उद्धृतमुद्धारऋणमितियावत् । तत्रापिविशेषयति बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वार्धे बंधं वा साधुलक्षकम् ।

लेख्यानुद्धं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनो सदा ॥

यथाविश्वासमेतेषामन्यतमकरणम् । आधिबंधौ भोग्याधिरूपौ नानः पुनरुक्तिः । लक्षकसाधुत्वं ऋणदाने पै-

तृत्वस्थैर्येण । नारदः

विश्रंभहेतू द्वावत्र प्रतिकाराधिरेवच ।

लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥

विश्रंभः प्रद्युक्ताप्रार्ति विश्वासः व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।

अथ वृद्धिः ।

तत्र चतुःसुवर्णपरिमितपलविंशतौ मासे मापपंचरूपसुवर्णप्रापको वृद्धिः ।

वसिष्ठवचने प्रोक्तां वृद्धिं वार्धुपिके शृणु ।

पंचमापांस्तु विशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

इति वसिष्ठवचनात् । कुसीदवृद्धिर्धर्म्यां विंशतेः पंचमापिकी मासमिति गौतमीयाच्च । धर्म्यां शास्त्रानुमता मापः षोडशरक्तिकः ।

मापो विंशतिभागस्तु पलस्य परिकीर्तितः ॥

इति बार्हस्पत्याः पलं सुवर्णाश्चत्वार इत्यनेन चतुःसुवर्णस्य पलत्वाभिधानात् । स च मापो विंशतिपलस्याशीतितमो भागस्तथा च दत्तधनस्याशीतितमो भागो वृद्धिरिति फलितम् । एतच्च संबंधके । स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । अशीतितमभागस्य वृद्धित्वं मनुष्याह ।

वसिष्ठ विहितां वृद्धिं सृजेद्विज्ञविवाधनाम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्दार्धुपिकः शते ॥

मासान्मासमतीत्य ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि संबंधके ।

इति याज्ञवल्कीयात् । ततश्च संबंधक एवेयं वृद्धिरिति स्थितिः । प्रतिभूनिराधानयोर्विशेषयति व्यासः ।

संबंधे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विशतकं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतः अशीतितमः साष्टभागो अशीतितमभागस्याष्टमेन भागेन दशरत्निकमित्यनेन सहितोऽशीतितमभागः । ततश्च विंशतिपरिमितं सुवर्णेन मासे नवतिरत्निकारत्निका वृद्धिः निराधाने इत्याधानशब्दो लग्नकसहिताधानपरः । तेन लग्नकबंधकरहिते द्विकं शतं शतसुवर्णेषु मासे द्वौ सुवर्णौ वृद्धिः । एतच्च ब्राह्मणविषयम् ॥ अतएव क्षत्रियादेस्तु शतेषु त्रिकचतुष्कपंचकसुवर्णरूपमापवृद्धिमाह मनुः ।

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं समम् ।

मापस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्दर्णानामनुपूर्वशः ॥

- द्विकं शतं हि गृह्णातो न भवत्यर्थकिलिषी ।

संबंधकादावप्येवं वर्णक्रमेणोत्कर्षः । तथा च ब्राह्मणे या वृद्धिरभिहिता सा क्षत्रिये सार्द्धा वैश्ये द्विगुणा । शूद्रे सार्द्धद्विगुणा वृद्धिरिति स्थितिः । एतन्मनुवाक्याद्द्विग्रहणे वैश्यस्यापदि ब्राह्मणादीनां च नाधर्मः । कारितादिवृद्धिग्रहणे पुनः पीडाकरत्वादधर्मः । वैश्यातिरिक्तानां त्रयाणां अनापदि उभयवृद्धिग्रहणेऽधर्मइत्यवचेयं । हारीतः । पुराणपंचविंशत्यां मासेष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासैश्चतुश्चतुर्भिर्वर्षैर्द्वित्वमायातं संतिष्ठेत् एषा

धर्म्या । वृद्धिर्नैतया धर्म्याच्च्यवते । पुराणः षोडशप-
णाः । तथा च पंचविंशतिकार्षापणे मासेऽष्टपणवृद्धि-
रेवं क्रमेण प्रतिमासे द्विकं शतं भवति सदिमासैश्चतु-
र्भिर्वर्षैः पंचशता मासैर्द्वित्वमायातं द्विगुणीभूतं सत्ति-
ष्ठते ततो न वर्धते धनमित्यर्थः ॥ हारीतः । पुराणे प-
णिकं मापमित्येके एतत्संकरजात्यधमर्णविषयम् । चा-
तुर्वर्ष्ये दिशतकादीनां धर्मत्वाभिधानात् । वृद्धिं विभज-
ति बृहस्पतिः । वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता ।

पंचधान्यैः समारूपाता तच्चतस्ता निबोधत ।

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथैव च ॥

कारिताय शिखावृद्धिर्भोग्गलभस्तथापरा ॥

कायिकामाह व्यासः ।

दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता ।

दोहं गवादि वाह्यं बलीवर्दादि । मूलधनाविरोधिनीं
प्रत्यब्देयपणतदर्धादिरूपां व्यासोक्तविरूद्धां कायि-
कावृद्धिमाह नारदः ।

कायाविरोधिनीं शश्वत्पणपादादिकायिका ॥

कायो मूलधनं तदविरोधिनीं तन्न नाशयति शश्वत्
प्रत्यब्दं देया पणतदर्द्धायापणतदर्द्धायापणतदर्द्धादिक्रमे-
ण नित्यमुभाभ्यां व्यवस्थापिता सा नारदमते कायिका ।
हलायुधस्तु ॥ पणाद्वाद्येत्यत्र पणवाह्येति पठित्वा प-
णस्य मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्र-
मपि उत्तमर्गेण वाह्येत प्राप्यते सा कायिकेति व्याखात-

वान् । तत्राद्या भोगलाभांतर्गता अपरा च तद्धिन्नेति
मिश्राः ॥ नारदः ।

प्रतिमासं लवति या वृद्धिः सा कालिका मता ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥

यत्र वृद्धिरूपधनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिरि-
त्यर्थः ॥ कारितां वृद्धिमाह कात्यायनः ।

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ।

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥

ऋणिकेन यत्र स्वकार्यतया अशीतिभागद्विशतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा कारिता सा च देया
अन्यथा बलेन स्वीकारितापि न दातव्या न देयेत्यर्थः ॥

प्रत्यहं गृह्यमाणा वृद्धिः शिखावृद्धिरित्याह बृहस्पतिः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्तते ॥

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्ततः स्मृता ।

भोगवृद्धिमाह स एव

गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रान्भोगलाभः प्रकीर्तितः ।

गृहस्य स्तोमः भाटकं शयनादि आधिष्ठतात्क्षेत्रात्
शदः सस्यादि अयं चाधिभोग इत्युच्यते । उपलक्षणं
चैतत् तथा च कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥

यत्राहितस्य भोग एव वृद्धिरिति व्यवस्थाप्य ऋणप्र-
योगः कृतस्तत्र या वृद्धिः स त्वशेषाधिभोग इत्यर्थः ।
एषु विशेषयति बृहस्पतिः ।

शिक्षावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।

धनी तावत्समादद्याथावन्मूलं न शोधितम् ॥

एषु त्रिषु द्विगुणादिरूपायाः परमवृद्धिरधिकापि वृ-
द्धिश्चिरावस्थाने प्राप्नोत्यर्थः ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ।

एवं च ऋणिकप्रपौत्रेणापि संबंधकमृणं देयमिति पू-
र्वाहस्यार्थः । आधिधनं यावन्न प्रदीयते तावदुत्तमर्णेनाधि-
श्चिरमपि भुज्यते तेन द्वैगुण्याधिप्रत्याकलनेपि वृद्धिर्भो-
गरूपा भवत्येवेति परार्धस्य तात्पर्यं ॥ उत्तमर्णो दद्यादि-
त्युपक्रम्य विष्णुः । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामपि न स्थावर-
माधिमृते वचनात् । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामिदं मया-
त्याज्यमित्येवंरूपाद्धनिकवचनादृते लाभे भोगद्वारावृते-
पि स तन्नदद्यादित्यर्थः । तथा कृतवृद्धिः तत्र निष्कल-
मृणं गृहीत्वाधमर्णो याचितोपि यदि दिशं व्रजेत्तदा त-
द्धनस्य मासत्रयोपरि वृद्धिरित्याह कात्यायनः ।

उत्खोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

उर्ध्वमासत्रयात्तस्यतद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्

उद्धारं निष्कलमृणं । पण्ये विशेषमाह स एव ।

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ॥

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं वै वर्धते पंचकं शतम् ॥

वृद्धिशेषमित्यत्र कर्मधारयेति रत्नाकरः । वृद्धेः शेष इति मिश्राः । क्रयं क्रय्यं विक्रेयो मूल्यं अत्रापि ऋतुत्रयमित्यनुवर्तते । तेन न्यासे वृद्धिशेषेपण्यमूल्यपण्ये चादत्ते याचिते ततः षण्मासानंतरं पणशते पंचपणात्मिका वृद्धिः शूद्रेण देया । द्विकं त्रिकं चतुष्कं चेत्यादिप्रागुक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । प्रीतिदत्ते विशेषयति स्मृतिः ।

प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमाने न चेद्दत्तं वर्द्धते पंचकं शतम् ॥

इतिप्रीतिदत्तं प्रीत्या प्रामितिकं दत्तं सकलत्वेनाप्रमितमनुक्तमेव दत्तम् इयमपि वृद्धिर्मासत्रयोपरि प्रागुक्तमनुवचनेनैकमूलत्वात् । प्रीतिदत्ते अनाकारिता वृद्धिः षण्मासात्प्राक्कदापि न देया तदुत्तरं च देयेत्याह । नारद

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्धादिवर्द्धते ॥

दानमत्र समर्पणमात्रं अन्यथा मासत्रयोपरि वृद्धेरसंभवेन कात्यायनशास्त्रविरोधः स्यात् तथा ।

यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

याचितकमर्पितं देशांतरगमनमविवक्षितम् ।

स्वदेशस्थोपि वा यस्तु न दद्याद्याचितोऽसकृत् ।

स तत्राकारितां वृद्धिमनिच्छन्नपि चावहेत् ॥

सर्वमिदं छद्मना दानासम्पादने ज्ञेयं । यत्र छलं
विनैव कार्यातिशयादन्यत्र गतस्तत्र विशेषयति विष्णुः
वृद्धिं दद्युरकृतामपि वत्सरातिक्रमे यथाविहिताम् । व-
त्सरातिक्रमे वत्सरादूर्ध्वं अकृतामनवधारितां सर्वमिदं
मूलनिक्षेपास्वामिना याचितमदत्तं छद्मना अर्धाब्दोत्तरं-
मच्छद्मना त्वदत्तमब्दोत्तरं तु वर्द्धते इति समुदायार्थः ॥

अथ परमवृद्धिः । तत्र गोतमः । चिरकालावस्थानाद्द्वि-
गुण्यं प्रयोगस्य प्रयुक्तधनस्य कथितसमयातिरि-
क्तसमयेपि द्वैगुण्यमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं च मण्या-
दाविति मिश्रभट्टाचार्याः । सामान्यधनप्रयोगविषयं
चैतदिति विद्यादरत्नाकरः । मणिमुक्ताप्रवालसुवर्णरज-
तफालकैटाविकानां चिरकालावस्थानेपि द्वैगुण्याधिका
वृद्धिर्न भवतीत्याह कात्यायनः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥

तिष्ठति चिरादपि द्विगुणाधिका न भवतीत्यर्थः ।

फालं फलोद्भवं कार्पासादि कैटं कौटभवं बलादि आ-
धिकं मेपभवं कम्बलादि । एवं च प्रागुक्तगोतमवचनमप्ये-
तत्परं अन्यथामूलभूतनानाश्रुतिकल्पनापत्तेरिति मिश्र-
भट्टमेवात्र ज्ञायः । धान्यादी विशेषयति मनुः ।

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता ।

धान्ये शदे लवे वाह्ये वातिक्रामति पंचताम् ॥

धान्ये व्रीहियवादौ शदं शस्यं लवो लवनीयं लोमादि
एतदपि आविकादतिरिक्तं मणिमुक्तेत्यादिप्रागुक्तवचनै-
कवाक्यत्वात् । वाह्ये गवादौ सरुत्पदोपादानात् मण्या-
दौ द्विगुणैव धान्यादौ पंचगुणैव वृद्धिर्भवति । एवं चा-
सरुद्रहणे त्वधिकापीति मिश्राः ॥ तैलादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

तैलानां चैव सर्वेषां मथानामपि सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

गौतमः । कुसीदं पशुपजलोमक्षेत्रसदवाह्येषु नाति-
क्रामति पंचगुणं । अत्र पशुपजं घृतं विहाय दुग्धादि
घृतानामष्टगुणवृद्धेः प्रागुक्तत्वात् । एतेन पशुपजं क्षी-
रघृतादीति चण्डेश्वरोक्तं हेयम् ॥ वस्त्रादौ विशेषमाह
बृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ॥

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेपि च ॥

कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत्ताम्रादिकांसदो धान्याति-
रिक्तक्षेत्रभवं फलादि । दास्यादीनां गोमहिष्यादीनां च
पोषणासमर्थस्य कस्मैचित्क्षीरादिकं वृद्धिं व्यवस्याप्य
पोषणसंतत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरावस्थानं संततिरेव वृद्धिर्न
वृद्ध्यंतरमित्याह विष्णुः । संततिः स्त्रीपशूनां ॥ शाकादौ
विशेषयति बृहस्पतिः ।

उक्ता पंचगुणाशाके बीजेक्षौ पशुणा स्मृता ।

गुडमध्वादौ विशेषः प्रकीर्णेषु वक्ष्यते । तथा हि वि-
ष्णुः । रसस्याष्टगुणा अत्र रसपदं लवणादिपरं प्रागुक्त-
कात्यायनबृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यरसेषु वि-
शेषमाह वसिष्ठः । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्यै-
नैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमष्ट-
गुणं रसा इक्षुरसादयः । तेषु त्रिगुणा इत्यर्थः । एवं पुष्पा-
दीनि त्रीणि तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तकर्पूरादि-
विषयं तेषामन्यविषयवृद्धिविशेषत्वात् । तृणकाष्ठादौ
चिरकालेपि वृद्धयभावमाह बृहस्पतिः ।

तृणकाष्ठेष्टकामूत्रकिण्वपूर्णास्थिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिश्च न विधीयते ॥

किण्वं सुरामूलभृतवीजद्रव्यम् अस्थि दंतशंखा-
दि चर्मं रुष्णसारादिरुचिः हेतिरायुधं । पूर्वत्र वृद्धि-
विशेषवत्तया पुष्पफलयोर्बोधनादनेन विरोधः सुलभ-
दुर्लभभेदेन परिहरणीय इति रत्नाकरः । अनंगीकृतवृ-
द्धयंगीकृतवृद्धिभ्यां विरोधो निरसनीय इति मिश्राः ।
अत्र च प्रागुक्तवचनेषु धान्यानां यत् द्विगुणत्रिगुण-
चतुर्गुणं पंचगुणमुक्तं तन्मूल्यानुसारेण बोद्धव्यं तथा
चेयं व्यवस्था । यत्र प्रयोगकाले सस्योत्पत्तेः प्राग्याद-
शमूल्यं सस्योत्पत्त्यनंतरं तस्मादल्पहासस्तत्र द्विगुणं
यत्र तादृशस्थाने ततोधिकद्गासस्तत्र त्रिगुणं यत्र तादृ-
शस्थले ततोप्यधिकतरो द्गासस्तत्र चतुर्गुणं यत्र तादृश-
स्थले ततोप्यधिकतमो न्हासस्तत्र पंचगुणमिति मिश्रभ-

द्विचार्प्याः । प्रदानकाले मूल्यस्याधिक्ये प्रागुक्तक्रमेण व्यवस्थेति लक्ष्मीधरः । चंडेश्वरस्तु अधमर्णाय रुष्टगुणत्वमध्यगुणत्वे उत्कृष्टगुणत्वे व्यवस्थेति न विरोध इत्याह । एतच्च द्विचिकथनं दृणसस्योत्पत्तिकालमात्र एव कालांतरस्यानुपादानात् । तथा च हारीतः । तृणं द्विगुणं धान्यं त्रिगुणमेव च वर्धते इति । मूल्यानुसारेण द्विचिव्यवस्थां मनुरप्याह ।

चक्रद्विं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रमन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

चक्रद्विशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभाटक रूपा द्विचिभिमतता । तां चक्रद्विमाश्रित उत्तमर्णो देशकालौ च व्यवस्थितः । यदि वाराणसीपर्यंतं तव गुडशाकलवणादिशकटेन वहामि तदा ममोद्दहभाटकं इयद्दातव्यमिति देशव्यवस्थितिः । यदि मासं यावद्दहामि तदा ममेयद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमता तौ देशकालावतिक्रान्तौ यदि दैवादपूरयन् शकटादिना वहनरूपलाभं समग्रं न प्राप्नोति अपि तु ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति च यां द्विं सा तत्राधिगमं प्रति ॥

स्थलपथजलपथनिपुणा इयद्देशपर्यंतं वा एतावान् लाभो गृहीतुं युक्त इत्येवं देशकाललाभधनज्ञा वणिजादयो यां द्विं तथाविध विषये व्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यव-

स्या तत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणमिति कुल्लुकभट्टः ।
समुद्रयाने लभ्यतिशयं ज्ञात्वाधिकां कलां कुर्वति मि-
श्राः । एतद्विषय एव हारीतोप्याह । पुराणे पलिकं मास-
मित्येके । इति नारदेनाप्युक्तम् ।

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः परः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशे च तिष्ठति ॥

अन्यस्मिन्देदेशेऽन्यस्मिन्कालेयावता धनेन प्रस्थंलभ्य-
ते उत्पत्तेः प्राक् तावतैव प्रस्थञ्चतुष्टयमुत्पत्तौ लब्धव्य-
मिति देशकालज्ञानं यत्र द्वैगुण्यादिलाभस्तत्र वर्णक्रमेणै-
वास्तु अस्तु वा मासस्थाने तूनं द्वित्रैरपि मासैस्तूनं द्विगुणं
ऊनापगमे तु त्रिगुणं धान्यमिति विवादाच्चिंतामणिः ।
पुराणे तु मासेन पणो वृद्धिरिति संकरजातिपरिमिति तु
रत्नाकरः ॥ अथ वृद्धिनिषेधः ॥ विक्रय्यमूल्यवेतननिक्षेप
उत्तमसाहसादिरूपदंडच्छलादिगृहीतधर्मानुदेशसदत्ता-
नर्पितयूतादिजितेषुभाभ्यामस्वीकृतायां वृद्धौ न वृद्धिः ।

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दंडो यच्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वर्धते नाविवाक्षिताः ॥

इति नारदीयात् । पण्यमूल्यं विक्रय्यमूल्यं भृतिर्वेतनं
न्यासो निक्षेपः पण्यमूल्यन्यासयोश्च याचितादत्तान्य-
योरुपादानं तयोःपूर्वं वृद्धिविधानात् । दंड उत्तमसाहसा-
दिरूपः । आभिहारिकं छलादिना गृहीतम् । वृथादानं

धर्ममनुद्दिश्य दत्तमनर्पितम् । आक्षिकपणो ब्यूतेन जित-
धनम् अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि
तूभाभ्यामप्यपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात्तदा स्यादेव ।
स्त्रीधनादौ विशेषयति संवर्तः ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।

संदिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता ॥

स्त्रीधनं प्रीतिव्यायितम् । अत एव भर्तृपुत्रादीनुपक्रम्य

स एवाह

यदि ह्येकतरोमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दलात् ।

स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्दिनयं च समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

लाभे वृद्धौ निक्षेपे च तथा स्थिते याचितादत्तान्य-
स्मिन्संदिग्धे देयमदेयं वेति प्रथमं संदेहास्पदे अग्रे दे-

यतया निश्चितेपि न वृद्धिः । यदि न स्यात् स्वयंकृता ।

स्वयंकृता तु एष्वपि देयेति भावः । तथा व्यासः ।

प्रातिभाव्यं भुक्तबंधमगृहीतं च दित्सतः ।

न वर्धते प्रपन्नस्य दमः शुष्कं प्रतिश्रुतम् ॥

भुक्तबंधो गोप्याधिः । दित्सतो दातुं प्रवृत्तादधमर्णादि-
त्तमर्णेनागृहीतं धनं प्रपन्नस्य ऋणिकवशंगतस्य यश्चो-

तमसाहसादिरूपो दमः प्रतिश्रुतं यत्र शुष्कं दातुमंगी-
रुतं । दित्सतोऽगृहीतामित्यत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

दोधमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यार्पितं तत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥

तथा गौतमः । भुक्ताधिर्न वर्द्धते दित्सतोऽवरुद्धस्य च ॥
भुक्त आधिर्गोप्याधिर्यस्य धनस्य इति व्युत्पत्त्या गोप्या-
धिरित्यर्थः । धनं दित्सतोऽधर्मणस्य वृद्धिर्न देया भवति
तथाऽवरुद्धस्य गृहीतमृणं भोक्तुमवरुद्धस्याधमर्णाव-
रोधनादारभ्य न वृद्धिर्देया ॥

अथाधिविधिः । तत्र कतिविधा आधय इत्यपेक्षा-
यामाह बृहस्पतिः ।

आधिर्वधः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जंगमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोय साक्षिमान् ।

अत्र जंगमस्थावरादियुग्मचतुष्टये स्वरूपप्रकारका-
न्प्रमाणैश्चतुर्विधत्वं तद्भेदेनाष्टविधत्वमिति कल्पतरुः ।
तथा नारदः ।

उपचारस्त्रयैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्धनिनस्तद्ददाथौ विकृतिमागते ॥

उपचारो रक्षणं अस्य आधेस्तथैव उपचारो यथैव
स्थापनं तथैव रक्षणमित्यर्थः । धनिनः प्रमादाद्विपर्यये
आधिनाशे विकृतिं वा गते भङ्गत्वादिकं लब्धे धनिकस्य
लाभहानिरित्यर्थः । कात्यायनः ।

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ॥

गोप्याधेस्तान्त्रकटाहादेर्भोगे न भोक्तुर्धनिकस्य वृद्धि-
र्लभ्या । सोपकारे बलीवर्दादौ हापिते सम्यग्व्यवहाराक्ष-

मतां नीते तेन कस्याप्याधेर्धनिकदोषेण व्यवहाराक्षमत्वे
न वृद्धिरित्यर्थः । तथा मनुः ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुंक्ते विचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः ॥

इति कात्यायनीयात् । अनिच्छतो भोगेऽर्धवृद्धिहानिः
गोप्याधिभोगे पुनः सर्ववृद्धिहानिरित्युक्तमसरुद्भोगवि-
षयं विष्णुः आध्युपभोगे वृद्धचभावो दैवराजोपघातमृते
विनष्टमाधिमुक्तमर्णो दद्यात् ॥ दैवोपघातमस्मदादिप्रय-
त्नानपेक्षं राजोपघातं राजप्रयत्नापेक्षं उभयत्रैव स्वाप-
राधं विनारुतमिति विवक्षितं । यत्तु ।

विनष्टे मूलहानिः स्यादैवराजरुतादृते ।

इति नारदेन मूलहानिरित्युक्तं तदाधेरदानपक्षे ज्ञेय-
मिति चंडेश्वरः । बहुमूल्याध्यादौ विशेषः प्रकीर्णं द्रष्ट-
व्यः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातिसंबंधिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यायं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदानेऽवधी स्वेच्छा रसादौ अवधेरावश्यकत्वम् ।

समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न पाचते च यः कश्चिद्भावात्स परिहीयते ॥

वाह्यवाजात्ययायस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां क्षुपिजीविना ॥

क्षेत्रे हानिर्यस्य विसामग्र्यात्क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । तथा बृहस्पतिः ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

असारतां प्राप्ते सर्वथा व्यवहाराक्षमतां नीते बहुमूल्यं
लभ्यधनापेक्षया । व्यासः ।

ग्रहीतृदोषान्नष्टं चेद्द्वंद्वं हैमादिकं भवेत् ।

ऋणं सलाभ संशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥

क्षेत्रे विशेषः प्रकीर्णं द्रष्टव्यः । तथा ।

धनं ऋणिरुतं दत्त्वा यस्याधिं प्रार्थयेदृणी ॥

तदैव तस्य भोक्तव्यं त्वन्यथा दोषवान् धनी ।

एतच्चावधिविरहितभोग्याधिविषयम् । तथा याज्ञ-
वल्क्यः ।

उपस्थितस्य भोक्तव्य आधिः स्तेयोन्वया भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुले दत्त्वाधिमाप्नुयात् ॥

आधित्याजनायोपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं
ग्रहीत्वा आधिर्भोक्तव्यः । अमोचने तु चौरवद्भवेत् प्र-
योजके आधिधनप्रयोक्तरि असति असंनिहिते कुले
पुत्रादावाधिधनं दत्त्वा अधमर्ण आधिं गृह्णातीत्यर्थः ॥

अथाधिसिद्धिः ॥ तत्र मनु ।

नवाधेः कालसरोधान्न निसर्गो न विक्रयः ।

कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानान्निसर्गोत्रान्यत्र तदधि-
 कधनेनाधीकरणं दानमिति तु हलायुधः । न निसर्गो न
 विक्रयः उत्तमर्णेन कर्तव्य इति शेषः । केचित्तु उत्तमर्णस्य
 सत्त्वाभावेन प्रसक्त्यभावान्निपेधो न युक्तः अतः संरोधा-
 दवधिकालनियमनात्तदभ्यंतरे चास्वातंत्र्यादधमर्णेन नि-
 सर्गोऽन्यस्मै दानं विक्रयश्चाधेर्न कर्तव्य इति समुदितार्थ-
 इत्याहुः । आधीकृत्य विक्रीतस्य विक्रयो बलवानिति
 तु तादृगवधिरहिताधिपरम् ।

अनिर्मुक्तस्य चैवाधेर्न दानं न च विक्रयः ।

इति तु निर्मूलं समूलत्वेनैतादृशाधिपरमिति बोध्यम् ।
 एतच्च मनुवाक्यं भोग्याधिविषयमिति कल्पतरौ प्रायो-
 वादः तन्न चारु न्यायसम्पादकृतव्यवहारगोप्याधिवि-
 षयत्वस्यापि संभवात् । कात्यायनः ।

आधिमेकं द्वयोर्यत्र कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् ।

द्वयोः पूर्वतरं ग्राह्यमाधाता चौरदंडभाक् ।

प्रतिपद्भवस्था पूर्वतरं पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः । तथा
 विष्णुः । गोचर्ममात्रामपि भूमिमन्यस्याधीकृतां तस्मा-
 दनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छति स वध्यः । ऊना चेत्यो-
 डशसुवर्णान् दंड्यः । उत्तराधिर्न सिध्यतीत्यर्थः । मदन-
 पारिजातादयोप्येवं । गोचर्मपदार्यमाह विष्णुः ।

एकोश्रीयायदुत्पन्नं नरः सांवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥
 आधेः पौर्वापर्यसंदेहे त्वाह ।

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।
 यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना भवेत् ॥
 तुल्यकालोपभोगौ चेद्भोगोपि समको भवेत् ॥
 प्रदाने विक्रये चैव विधिरेष प्रकीर्तितः ॥

ताभ्यां विभज्य भोक्तव्यमित्यर्थः । इदं चाधेः पौर्वापर्यसंदेहे ज्ञेयं । उभयत्र दृष्टमानतौल्ये अदृष्टेन निर्णय इति मिथ्याः । भोगानुसारेण व्यवस्थेति विश्वरूपधारेणैतौ । बृहस्पतिः

क्षेत्रमेकं द्वयोर्वेधे दत्तं यत्समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तस्तिद्विमाप्नुयात् ॥

समकालिकं पूर्वापरभूततयाऽशक्यावधारणं ह्यभ्यां वचनान्यां पूर्वापरभूतनशक्यावधारणे यस्य बलात्कार-शून्या भुक्तिस्तस्याधित्वं भवतीत्युक्तं । यत्र तु द्वयोरपि न तादृशो भोगस्तत्राह स एव ।

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् ।

प्रदाने विक्रये चैव विधिः स परिकीर्तितः ॥

यत्रैका क्रिया साक्षिमती अन्या च लेख्यवती तत्र लेख्यं बलवदित्याह स एव ।

आधानं विक्रयो दानं साक्षिलेख्यरुतं यदा ।

एकक्रियानिबन्धेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

अपहारकं बलवत् आधित्वादिसाधकमिति यावत् । एकक्रियानिबन्धेन एकस्य पुंसः क्रियाया निबन्धेन लेख्यनिवेशनहेतुनेत्यर्थः । तथा ।

अनिर्दिष्टं च निर्दिष्टमेकत्र च विशेषितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इत्यनेन सामान्येन रूपेण एकमेकत्राधिकृतमन्य-
स्मिंश्च तदेव नामचिह्नितं तत्र निरोधे सति नामचिह्नि-
तमाधित्वं भजत इत्युक्तम् । तथा ।

बलादकामं यत्राधिमनिर्दिष्टं प्रवेशयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं रुत्यमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥

यत्राहितक्षत्रादेशधिकमपि क्षत्रादि बलादाधौ प्रवेश्य
धनिको भुंक्तेतत्रासी दंड्यः आधाता च देयमृणमदत्वै-
वाधीकृतं क्षेत्राधिं लभते इत्यर्थः ॥

॥ अथ प्रतिभूविधिः ॥

कतिविधः प्रतिभूरित्याह बृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैको दर्शयाम्येनं साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्भविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् ॥

ऋणे दाने इति संबन्धः । अर्पणमत्र याचितकविषयं ।
तेन यत्केनचित् प्रार्थनीयं तत्रापरो वदति यद्ययं नानी-
यार्पयति तदा मयार्पणीयमिति तेन तत्रार्पणमात्रं न
दानं ऋणे तु दानमेव द्वयोरिति भेदः । संप्रदायस्तु ऋ-
णिद्रव्यार्पणे इति पठित्वा ऋणिद्रव्यस्य धनिकायार्पण
इत्यर्थमाह । प्रतिभूभेदेन व्यवस्थाभेदमाह स एव ।

आद्यौ तु चितये दाप्यौ तत्कालवेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतावपि ॥

वितथे दर्शनाकरण उपदर्शितसाधुत्वभंगे च तत्का-
लावेदितं धनं दाप्यौ । याज्ञवल्क्यः ।

। दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रत्ययिकोपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः ॥

दानार्पणप्रतिभूतेन ये स्थिताः तत्पुत्रा दद्युस्त्वर्थः
दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले वा दर्शनं कारयितुं स्वीकृत-
वांस्तत्र राजदैवोपघातमन्तरेणादर्शयंल्लिखितनिबंध-
मृणं धनिकाय दद्यात् । दैवराजोपघाते तु उपघातकाले
यो न दर्शयेत्सोपि निबंधं दद्यात् । प्रेतोप्यधर्मणं दर्शनप्र-
तिभूर्धनं दद्यादित्याह कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् ।

निबंधमाहरेत्तत्र दैवराजरुतादृते ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तत्रैव दर्शयेत् ।

निबंधं दापयेत्तत्र प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥

प्रेतेऽभियोगिनि दर्शनावधिमतिक्रम्य मृते यदि बंध-
कं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूरभूत् तदा तत्पुत्रोपि दाप्यः ।

गृहीत्वा बंधकं यत्र दर्शनेस्य स्थितो भवेत् ।

विभाव्यो वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ॥

इति कात्यायनीयात् । बंधकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूर्य-
मभूदिति विभाव्य तस्मिन्मृते धनिकाय दर्शनप्रतिभू-
त्रस्तद्वृणं दाप्यो मध्यस्थेनेत्यर्थः । पितामहस्य सकलमृ-
णं पौत्रेण निष्कलं देयं पितुः प्राप्तिभाव्यागतमृणं पुत्रेण

निष्कलं देयं । प्रपौत्रपौत्रौ च न दद्यातामित्याह व्यासः ।

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

यत्र बहवः प्रतिभुवस्तत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

बहवः स्युर्यदा स्वांशैर्दयुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यं निरपेक्षस्वकार्यकर्तृ-
त्वमाश्रितेषु एकैकोऽपि धनिकस्य धनं सर्वं दापयित-
व्य इति विवादरत्नाकरः । यथारुचीति यत्र धनिको व्यव-
हारकाले वदति समेच्छया यस्य कस्यापि पार्श्वे गृह्यते
न मे मेलनाय यत्रस्तत्र एकोपि लग्नको धनं सर्वं ददा-
तीत्यर्थः । इति विवादाचिंतामणिः । यत्र ऋण्यंशनिवसेन
प्रतिभुवो भूतास्तत्र मूलऋणिकाभावे स्वकीयमंशं ते
दयुः । एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यमाश्रितेषु प्रतिभूषु
धनिकः स्वेच्छया एकस्मिन्नेव प्रतिभुवि सर्वधनं गृह्णी-
यादिति टीपकलिका । पलायितस्याधर्मणस्यान्वेपणे
प्रतिभुवे पक्षादिकालं दद्यात् । यथा बृहस्पतिः ।

नष्टस्यान्वेपणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

नात्यंतं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैःशनैः ।

स्वसाक्ष्येण नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥

नष्टः पलायितः । नाशः पलायनेपि स्यादित्यनुशासनात् ।
पलायितस्याधर्मणस्येति शेषः । स्वसाक्ष्ये स्वसमक्षे ति-

ष्ठति दित्सति वा अधमर्णे प्रतिभुवो दर्शनाय दानाय
वा न नियोज्या इत्यर्थः । विष्णुनारदौ ।

पंचार्थ प्रतिभूर्द्वयाद्धनिकेनैव पीडितः ।

ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दानुमर्हति ॥

अत्र विशेषयति बृहस्पतिः ।

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सार्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

त्रिपक्षादर्वाक् तथाविधं धनं निष्कलं ग्राह्यम् । त-

थाच्च कात्यायनः

यस्यार्थे येन यद्दत्तं धनिना पीडितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ।

यत्प्रतिभुवा दत्तं तत्समाप्नुयादिति वचनान्निष्कलत्वम-
वगम्यते इति चंडेश्वरः । ग्रहेश्वरमिश्रास्तु यद्यार्थे येन य-
द्दत्तमित्यादेः प्रतिभुवा धनिकसमाधानाय यदन्यदपि
दत्तं स्यात्तदपि तेन ऋणिकपार्श्वे ग्रहीतव्यमित्यर्थेऽवता-
रणमिति प्राहुः । प्रतिभूग्रहणे च साधुसिद्धौ समर्थत्वमे-
वोपयुज्यते । यथा कात्यायनः ।

नाशक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समम् ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ।

समर्थत्वं लोकत एव ज्ञेयं । तथा कात्यायनः ।

न स्वामी नापि वा शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दंडितश्चैवं संशयस्थश्च न काचित् ॥

नैव ऋकथी न मित्रं च न चैवांतेनिवासिनः ।

नैव राजा नियुक्तश्च येन प्रव्रजिता न यः ॥

संशयस्थ आसन्नमरणसंशयविषयः अभिशस्त इति यावत् इति केचित् । ऋक्थी धनिकेन ऋणिकेन वा साधारणऋक्थः अंतेनिवासिनः शिष्याः । मिताक्षराकारेणात्यंतनिवासिन इति पठित्वा नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति व्याख्यातम् ॥

इति श्रीविद्वद्विरचिते विवादान्वसेत्वाख्ये ग्रंथे ऋणसंज्ञाप्रकरणं नाम प्रथमोर्मिः ॥ १ ॥

द्वितीयोर्मिः

॥ अथर्णदानविधिः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

परहस्ताद्गृहीतं यत् कुसीदविधिना ऋणम् ।

येन यत्र यथादेयमदेयं वोच्यतेऽधुना ॥

याचमानाय दातव्यमप्रकालकृतं ऋणम् ।

पूर्णावधौ शांतलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥

प्रकालोवधिः । तेनावधिमंतरेण यद्गृहीतमृणं तथा या-

॥५॥ याचमानमात्राय दातव्यं सावधि तु गृहीतुम-

वधौ पूर्णं देयमित्यर्थः । एवमेव चंडेश्वरादयः । मिश्रास्तु

यत्र धनिकेच्छैव दानावधित्वेन उभाभ्यां नियमिता

तत्रेदमवतारणीयमिति प्राहुः । तथा नारदः ।

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्दुरम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निद्गवे साक्षिभावितम् ॥

पितरि दानुमशके पुत्रेण तदभावे पौत्रेण ऋणं देयं निद्गवे ऋणिकेन गोपने कृते साक्षिभावितं देयतया प्रमापितमिति यावत् । इति रत्नाकरः । ऋणग्राहिणि पितरि प्रोषिते मृते ब्यूतवेश्याव्यासके वाशब्दाद्दुश्चिकित्सव्याध्यादिगृहीते पतिते तदृणं पुत्रेण देयमभावे पौत्रेण विप्रतिपत्तौ साक्ष्यादिप्रतिपादितं देयमिति दीपकलिका । विभावितमृणं पित्र्यमात्मीयवत् सवृद्धिकं पुत्रैर्दातव्यं पौत्रैरवृद्धिकं देयं प्रपौत्रैस्तु न देयम् ।

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पौत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतेन तु ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र प्रपौत्रमारभ्य यदृणस्यादेयत्वमुक्तं तत्क्षेत्रादिकं भोग्याधिमनिक्षिप्य यत्प्रपितामहादिना ऋणं कृतं तत्र मन्तव्यं । भोग्याधिं तु दत्त्वा कृतमृणं चतुर्थादिभिरपि तत्कुल्यैर्देयमित्याह रत्नाकरधृतं याज्ञवल्क्यवचनं ।

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥

प्रोषिते तु विशेषयति नारदः ।

नार्वाक्संवत्सरादिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे चातर्यथापि वा ॥

कात्यायनः ।

विवमानेपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशात्संवत्सरद्वेयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥

इदं च रोगार्तस्थ शक्यप्रतिक्रियत्वसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च ज्ञेयं यदि त्वसाध्यत्वेन कथंचिद्रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं तदा पुनर्जीवतोऽपि मृतस्येव पितुः पुत्र एव ऋणं दातुमर्हति । विंशतिवर्षपर्यन्तं प्रतीक्षा न कार्येत्याहुतुः कात्यायनबृहस्पती ।

व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवंविधं पुत्राञ्जीवतामपि दापयेत् ॥

सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।

जात्यंधपतितोन्मत्तक्षयश्चित्रादिरोगिणाम् ॥

जात्यंधो जन्मांधः । क्षयश्चित्रेत्यसाध्यरोगोपलक्षकम् । पारिजातस्तु यदि पिता सर्वथा दानासमर्थस्तदा पुत्रेण ऋणं दातव्यमिति समुदायार्थं इत्याह । रत्नाकरस्तु यद्यसावशानधिकारप्रयोजकरूपवान् पिता अविभक्तधनश्च पुत्रस्तदा पुत्रेणैव तद्व्ययं देयमिति यदि त्वसाधारणधनः पिता तथाभूतोऽपि तदा तेनैव दातव्यं यदा तु पिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु समर्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यमिति प्राह । यत् परेण सह पितृकच्छायया कृतमृणं तत्परस्याभावे प्रोषिते पितरि पितृंशं पराश च पुत्रो दद्यात् । मृते पितरि पितृंशमात्रं दद्यादित्याह बृहस्पतिः ।

एकच्छायाकृतं सर्वं दद्यात्तु शेषिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परर्णे न कदाचन ॥

अविभक्तैरेकच्छायाश्रितैर्यदृणं कृतं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां मध्ये यास्तिष्ठति स सर्वमेकोऽपि दाप्यः । विभक्तोश्च भ्रातरो यथांशं दद्युरविभक्तैः कृतमृणं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् । पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ॥ इति विष्णुसूत्रात् । अविभक्तानां मध्ये एकेनापि यत्कुटुंबार्थं कृतमृणं तत्कर्तारि मृते प्रोपिते वा अन्येप्यविभक्ता दद्युः । यथा चंडेश्वरधृतं याज्ञवल्क्यवचनम्

अविभक्तैः कुटुंबार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तदाक्थिनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुंबिनि ॥

एकत्वेन वसद्भिः पितृभ्रातृभ्रातृजादिभिरेकेन कुटुंबार्थं यदृणं कृतं तस्मिन्कुटुंबिनि प्रेते प्रोपिते वा तदृणं ये तदृथाधिकारिणस्ते दद्युः । सामान्यकुटुंबार्थं कृतं विभक्तैरपि देयमित्याह मनुः

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुंबार्थं कृतो व्ययः ।

दातव्यं बांधवैस्तत्स्याद्विभक्तैरपि च स्वतः ॥

इति दीपकलिका । गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपि कृतमृणं गृहिणा दातव्यम्

पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुंबार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विशेषयति कात्यायनः
नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥

पितरि प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारैश्च पुत्रैर्ऋणं न देयं व्यव-
हारप्राप्तिकाले तु देयं विधिना यथांशप्राप्तौत्यर्थः । तथा
बृहस्पतिः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा शोध्द्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥

कात्यायनः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यच्च यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥

प्रतिश्रुतं ऋणादानसमयैर्गौरुतं आदानानंतरं स्वी-
रुतं चानुवर्णितं । अत्र पुत्रपदमुपलक्षणं । मनुः

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दंडशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः पूर्वं प्रचोदितः ॥

प्रातिभाव्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ विवक्षि-
तौ वृथादानमफलदानं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सु-
रापाननिमित्तं अत्र द्यूतसुरापानयोरनर्हयोर्निमित्तत्वं वि-
वक्षितम् । दर्शनप्रातिभाव्ये त्वित्यनेन प्रत्ययप्रातिभाव्य-
मप्युपलक्षणीयं । बृहस्पतिः ।

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दंडशुल्कं शेषं पुत्रान्न दापयेत् ॥

कामेति कामेन क्रोधेन वा प्रतिश्रुतमित्यर्थः । कामक्रोधरुतमाह कात्यायनः ।

लिखित्वा सूक्तं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात्कामरुतं ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाय क्रोधाद्भयं विनाश्य वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधरुतं तु तत् ॥

शेषः सान्निध्याद्दंडशुल्कस्यैव व्यक्तमाह व्यासः

दंडो वा दंडशेषो वा शुल्कं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

न व्यावहारिकं व्यवहारबहिष्कृतमित्यर्थः । तथागौतमः प्रतिभाव्यवाणिकशुल्कमद्ययूतदंडं पुत्रान्नाध्यभिभवेयुः प्रातिभाव्यवाणिज्यादिनिमित्तानि ऋणानि न पुत्रानध्यभिभवेयुः न पुत्रान्परिभवेयुः न पुत्रैर्देयानीति तात्पर्यार्थः । विष्णुः । न स्त्री पतिपुत्ररुतं न स्त्रीरुतं पतिपुत्रौ । अत्र विशेषयति नारदः ।

न भार्यया रुतमृणं कथं चित्पत्युराभवेत् ।

आपत्कालादृते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

आपत्कालात्कुटुम्बार्थरुतादृते भार्यया रुतमृणं न पत्युराभवेत् न पत्युर्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिता ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्भृत्तिस्तदाश्रया ॥

शैलुपो नटः गोपादीनां स्त्रीरुतमृणं पतिर्दद्यात् य-

स्माद्दृष्टिस्तदाश्रया इति हेतुनिर्देशादिति दीपकलिका ।
बृहस्पतिः ।

शौडिकव्याधरजकगोपनाविक्रयोपिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियासु तत् ।

तासामृणमाधिष्ठाता भर्ता दाप्यो यस्मात् भर्तुरेव क्रि-
यासु तद्वृणंताभिः कृतमिति योजना । इदं च प्रपंचमात्रं
तेनान्यत्रापि यत्र प्राधान्यं स्त्रीणां तत्र तथैव न तु जा-
त्यादरः कार्यः । तत्र योपिदेव सर्वमनुसंधत्ते पुरुषस्या-
ज्ञत्वादिति चडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । अन्यत्र यादृशं
स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः

प्रतिदत्तं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं च यद्वृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

कात्यायनोऽपि ।

भर्त्रा पुत्रेण सार्द्धं वा केवलं वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं दद्यान्नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तत्कृतं भर्तृपुत्रकृतं । नारदः ।

न स्त्री पतिकृतं दद्याद्वृणं पुत्रकृतं तथा ।

मर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ॥

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यथाश्रितं स्त्रिया ॥-

प्रत्यासन्नमरणेन प्रत्यासन्नप्रवासेन वा भर्त्रा उक्ता देय-
मृणं त्वया देयमित्याज्ञापिता या सा उक्तास्मिन् मृते दे-
शातरं गते वा ऋणं अनिच्छंत्यपि दापयितव्या यदि भर्तृ-
धनं तदाश्रितमित्यर्थः । मर्तुकामेनेत्युपलक्षणं । नारदः ।

अंतिमाः स्वैरिणीनां याः पुनर्भवाः प्रथमा च या ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्रुते ॥

चतुर्विधानां स्वैरिणीनां व्यभिचारिणीनां मध्ये या
अंतिमा चतुर्थी पुनर्भवा च त्रिविधानां मध्ये या प्रथमा
प्रथमोक्ता तेऽएव स्त्रियौ परिगृह्यन् तत्पतिकृतमुणं
दद्यात् । पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं च नारद
एवाहः तद्यथा । --

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ॥

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥

देशवर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मिन्द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बांधवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाय सपिंडाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूता प्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युगृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

मृते भर्तारि तु प्राप्ता देवरादानुपास्य या ।

उपागच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्ता देशाद्धतक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

कात्यायनः ।

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौडिकादिभिः ।

तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव तु ॥

आदिशब्देन रूपधीनवृत्तयो ग्राह्याः । कात्यायनः ।

दीर्घप्रवासिनिर्बधुजडोन्मतादिलिङ्गिनाम् ।

जीविनामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

दीर्घप्रवासिप्रभृतीनां या स्त्री यच्च द्रव्यं तद्ब्राह्मकै-
रित्यर्थः । अत्र च पितुर्द्यादृशमेव ऋक्यग्राहिप्रभृतिभिः
किं त्वेतैरनूयैव पुत्रवदत्रापि वृद्धिदानानभिधानादिति
विशेषः । यत्र तु ब्राह्मणो धनिकः स च निरन्वयो मृत-
स्तत्राह नारदः

ब्राह्मणस्य तु यद्वयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकुल्येभ्योऽस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बंधुषु ॥

यदा च न सकुल्याः स्युर्न च संबधिबांधवाः ।

तदा दद्याद्ब्रह्मजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्वयस्य देयं तेन तस्मै त-
द्दत्ता तदन्वयाय दातव्यं यदि तु सान्वयो नास्त्यसौ
तदानुक्रमेण सकुल्यादिभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत् ।
बांधवा अन्वयसकुल्यान्यतमा मातापितृसंबद्धाः क्षत्रि-
यादेस्तु राजैव गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनवर्जं हि राजगामि ॥
इति वचनात् । तेन ब्रह्मस्वं राज्ञा कथमपि न गृहीत-
व्यमित्यर्थः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेत्वाख्ये । ऋणादान
प्रकरणं द्वितीयोऽभिः ॥ २ ॥

तृतीयोर्मिः ।

अथोद्गाहणविधिः । यत्रर्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितोपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं तदाह मनुः
 यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमार्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य साधयेदधमार्णिकम् ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पचमेन बलेन च ॥

पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरं संगृह्य वशीकृत्य ।

धर्मे बृहस्पतिराह ।

सुहृत्संबधिसंदिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥

ऋणिकस्य ये सुहृत्संबंधिनस्तेषु सदेशो यो यत्र
 सामवचनं यच्चानुगमनं प्रायोपवेशनं वा धनिकस्य स
 धर्मं ऋणोद्गाहणोपाय इत्यर्थः । व्यवहारे कात्यायनः ।

धार्योवरुद्ध ऋणिकः प्रकाशं जनसंसादि ।

यावन्न दयाद्देषं च देशाचारस्थितिर्यथा ॥

यावद्दानं जनसंसादि ऋणिकस्य धनिकेन धारणं
 व्यवहार इत्यर्थः । छलाचरितबलात्कोरषु बृहस्पतिः ।

छद्मना याचयित्वा र्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।

अन्वाहितादि चाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

ऋणिकस्य धनमन्वाहितादिना छद्मना आहृत्य वा
 यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायसोपधिः सच्छलमुच्यते
 इत्यर्थः ।

पुत्रदारपशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ॥

यत्रर्णीं दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ।

बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ॥

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ।

पुत्रदारोपरोधद्वारोपवेशनं च य उद्ग्राहणोपायस्त-
दाचरितमुच्यते इति पूर्ववचनार्थः । द्वितीयवचनस्य
तु स्वगृहमानीय ताडनादिलक्षण उद्ग्राहणोपायो बला-
त्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ इदानीं कोऽधमर्णः केनोपाये-
न साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं स्त्रियं नैव प्रसाधयेत् ।

ऋक्थिनं दुर्हृदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत् ॥

ऋक्थिनं दायदं । तथा ।

वणिजः कर्पकांश्चैव शिल्पिनश्चाव्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्संपीड्य दापयेत् ॥

वणिजादीनधिरुत्य देशाचारेण दाप्याः स्युरिति
भृगुरव्रवीदित्यर्थः । यत्र धारणेपि धनं न लभ्यते त-
त्राह बृहस्पतिः ।

निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकार्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैःशनैः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

ऋणार्थं ऋणनिस्तारार्थं यथोदयं यथाधनोत्पत्तीति

रत्नाकरः । उत्तमर्णापेक्षया अपरुष्टजातिमृणशोधना-
समर्थं स्वजात्यनुरूपं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणः पुनस्त-
थाविधः कुटुम्बाविरोधेन यथास्तंभवं दापनीय इति दी-
पकल्पा । व्यापारद्वारा ऋणशोधनं न ब्राह्मणस्य । यथा
कात्यायनः ।

कर्मणा क्षत्रविटशूद्रान्तमहीनांस्तु दापयेत् ।

कर्मणा व्यापारद्वारा यत्र ब्राह्मणतया उत्तमर्णाधमर्णौ
तत्र त्याज्यौ ब्राह्मणत्वावच्छेदेनैव शनैर्दाप्य इति वा-
क्यादिति रत्नाकरः । यद्युत्तमर्ण ऋणमोचनार्थमादावप-
रिभाषितं निन्दितं कर्म कारयेत् तदासौ राज्ञा पूर्वसाह-
सं दंड्यः । ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इत्याह कात्यायनः

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ॥

वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमत एवबलात्कारे दंडमाह का-
त्यायन इत्याभाष्य यदिवादायनादिष्टमिति पठितं यथा-
दावृणिकं गार्हितं कर्म ऋणनिर्यातनाय धनिकः कारयेत्
तदा सः पूर्वसाहसं दंड्यः ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इ-
ति व्याख्यातम् ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्ष्यमृणं दाप्य काले काले यथोदयम् ॥

शक्तिविहीनस्व ऋणं दातुमित्यादिकालविपर्ययाद्दुर्भि-
क्षादेः यदि परमयुद्धिं प्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
तदा चक्रवृद्ध्या स्वेच्छया धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शांत्लाभमृणमुद्राहयेद्धनी ।
 कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥
 शात्लाभं परमवृद्धिं प्राप्तं । बृहस्पतिः ।
 द्विगुणस्योपरि यदा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।
 भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात्सोदयमृणम् ॥

यत्र यत्र तत्र तत्रेत्यध्याहार्यं । तथा च यत्र चक्रवृद्धि-
 र्गृह्यते तत्र यथा सोदयमृणं गुणस्योपरि भवति तथा
 भोगलाभोऽपीत्यर्थः । ऋण्यभावे स एव ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमणिके ।
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥
 रक्षेद्वा रुतमूल्यं तद्दशाहं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं गृह्णीयात्तदन्य तु विवर्जयेत् ॥
 स्वधनं च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरैः ।
 तद्वंधुज्ञातिविदितं प्रगृह्णन् पराधुयात् ॥

नष्टे पलायनादिनाऽत्यन्तादर्शनविषये तदीयं द्रव्यं बंध-
 करूपं तद्वंधुज्ञातिविदितं तदधमणविश्वासविषयवि-
 दितं । तद्धनं ज्ञातृविदितमिति विवादचित्तमणौ पाठः
 मनुः ।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमणिकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्य स्वकं संसाधयन्धनम् ॥

यथाविषयं धर्मादीन्साधनोप्रायान्प्रयुंजानो न राज्ञा
 निवर्तनीयः इति तात्पर्यार्थः । याज्ञवल्क्यः

प्रतिपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दंड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥
 संप्रतिपन्नमर्थं उत्तमर्णः साधयन् यद्यधमर्णो रा-
 ज्ञि निवेदयेत्तदा एतत् कथं करोषीति राज्ञा नो वक्तव्यः।
 बलादिना तु साध्यमानोधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत्
 तदा तद्धनमुत्तमर्णस्य दाप्यं दंडः स्वयं ग्राह्य इति शू-
 लपाणिः । वाच्यो निषेध्यः । प्रतिपन्नाऽङ्गीकृतर्ण इति
 चंडेश्वरः । यस्तु विप्रतिपन्नो न्यायवादी स नासेध्यः ।
 तथा च बृहस्पतिः ।

नासेद्भव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन ।

आसेधयंस्त्वनासेध्यं दंड्यो भवति धर्मतः ॥

प्रदातव्यं यद्भवति धर्मतस्तद्ददाम्यहम् ।

एवं यत्रार्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसंख्यादिलाभेषु यत्र भ्रांतिर्द्वयोर्भवेत् ।

अदेयदेययोर्वापि संदिग्धार्थः प्रकीर्तितः ॥

रूपे धनस्य रूपे सुवर्णरजतादौ संख्यायामिधत्ता
 याम् । आदिपदादाध्यादौ । लाभे कलायां देयादेययोर्यत्र
 द्वयोरर्थप्रत्यर्थिनोर्भ्रांतिर्विप्रतिपत्तिर्भवति सोऽर्थः संदि-
 ग्ध उच्यते । मनुः ।

अधमर्णार्थसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेद्दैनिकस्यार्थमधमर्णविभावितम् ॥

अस्यार्थः । अधमर्णात् यो लभ्यार्थस्तत्सिद्धयर्थमुत्त-
 मर्णेन चोदितो राजा प्रकृतत्वाद्दैनिकस्यार्थं प्रदापयेत् ।
 अधमर्णविभावितमधमर्णलभ्यतया धनिकेनैव विभा-

वितं प्रमाणेन बोधितम् । यत्र तु दंडनीयो धनवान्म-
वति तत्र विवादविषयात् द्विगुणं धनं दंड्यः ।

यो यावन्निद्रुवीतार्थं मिथ्या याचति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनम् ॥

योभियुक्त आशयदोषेण निद्रुवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावपि अधर्मव्यवहारि-
णौ नृपेण विवादविषयाद्धनाद्विगुणं दंडनीयाविति समु-
दितार्थः । यमः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रृहीत्या द्विगुणं ततः ॥

नारदः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

विंशकं विंशतितमभागं एष च गुरुलघुदंडविकल्पो
दंडनीयगुणजातिशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यः । तथा ।

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति ।

अपद्रुवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥

अस्यार्थः । आदौ विमते पश्चादनुमते शते पंचकं
पश्चादपि विमते प्रमिते शते दशकं विमतौ राज्ञा दंड्यः
इदं दंड्याल्पधनविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

निद्रुवे भावितो दयाद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

कारणे तु विशेषः स्याज्जितस्यैकतरस्य च ।

प्राङ्न्यायवादे च तथा जितस्यैकतरस्य तु ॥

मध्यषिधधनस्य मिथ्याकारणप्राङ्न्यायवादे त्विदं ।

विष्णुः ॥ उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो

राज्ञे धनदशमभागं दंडं दत्त्वा दद्यात् प्राप्तार्थश्चो-

त्तमर्णो विंशतितममंशं । दद्यादित्यस्य ऋणमित्यादि ।

कात्यायनः ।

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वरुतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतो न च ॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्विष्णुं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तद्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धे चान्यच्च कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद्यद्दा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥

लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वा धनं ऋणो ।

धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिनिष्ठितम् ॥

यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शक्त्यनुसारे-

ण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावद्दत्त-

मुत्तमर्णेनोपगतं प्राप्तमिति धनी तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे द-

द्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धमिति कथं स्वहस्तपरि-

चिन्हतं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितमित्यर्थ इति मिता-

क्षरा । समग्रऋणशोधनासामर्थ्ये यावद्धनं ददाति ताव-
दृणी लेख्यपृष्ठेभिलिखेत् । धनी च प्रायेण पत्रं दद्यात् ।
यथा विष्णुः ॥ असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः
स्वलिखितं दद्यात् ॥ इति शूलपाणिः । बृहस्पतिः ।

धर्मादिनाद्राह्य धनं यस्तूपरि न लेखयेत् ।

न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

अत्र वृद्धिर्हानिरिति कल्पतरुः । तस्याधमर्णस्य तद्व-
त्तं वृद्धिमाप्नुयात् सकलं भवेदिति प्राहुः । ऋणे तु रु-
त्से दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत्र विशेषः प्रकीर्णं वक्ष्यते ।
इति विद्वद्विरचिते विवादारणचसेतुके ॥ वृद्धिभेदादिध-
र्मेण तृतीयोर्मिरियं गता ॥ ३ ॥

चतुर्थोर्मिः ।

अथ दायभागः ॥ तत्राह नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पितृत आगतं पित्र्यं पितृमरणपातित्यावधीनजात
स्वत्वकमिति यावत् । पित्र्यस्येति । पुत्रैरिति च संबन्धि-
मात्रोपलक्षणं । संबन्धिमात्रधनविभागे दायपदप्रयोगा-
त् । दायभागविवादपदमुपक्रम्य नारदेन मात्रादिधन-
विभागस्योपदर्शितत्वात् । पित्रादिपदमदत्तैव

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः ।

आपयपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥

इत्युपक्रम्य यावत्संबन्धि धनविभागस्य मनुनाप्यु-

कृत्वाच्च दीपत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोग-
श्च गौणः । मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिरूपफलसाम्यात् । ततश्च पूर्वस्वामिनःस्वत्वोपर-
मे पूर्वस्वामिसंबंधाधीनं यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो
दायशब्दः तत्र मृतस्य पतितस्य उपरतस्पृहस्य तादृश-
धने प्रथमं पुत्रोधिकारी बहवश्चेत् पुत्राः समं विभजेरन्
एवमन्यत्रापि । तदभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्त्रायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वधंभुवा ॥

इति मनुवचनेन ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानंत्यमश्नुत ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण वध्नस्याप्रोति विष्टपम् ॥

इति वसिष्ठवचनेन ।

लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपोत्रकैः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन च पुत्रादीनां जन्मप्रभृति-
पित्रादेः परलोकोचितमहोपकारकत्वप्रतिपादनेन धन-
भागित्वज्ञापनात् ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्माच्छब्धुमर्हति ॥

इति मनुनोपकारकत्वेनैव स्फुटं धनाधिकारप्र-
तिपादनात् सत्स्वंगजेषु तद्दामी ह्यर्थो भवतीति बौधा-
यनवचनान्मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोः
पुत्रेण सह तुल्याधिकारः पार्वणापिंडदातृवेन उपकारा-

विशेषात् । जीवत्पितृकपौत्रजीवत्पितृपितामहकप्रपौत्र-
योर्नाधिकारः पार्वणापेडदानाभावेनोपकारकत्वाभावात् ।
एषामभावे विभक्तविभक्तस्थावरादिधने पत्नी त्वधिका-
रिणीति श्रीरुष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमूतबाह-
नप्रभृतयः प्राहुः । विभक्तधने पत्नी अधिकारिणी । अवि-
भक्तधने भ्रात्रादयः क्रमेणाधिकारिणः पत्नी तु आसा-
च्छादनमात्रभागिनी इति तु मिश्राः । धर्मपरायणा सती
पत्न्यधिकारिणी ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

इति बृहन्मनुवचनात् ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सत्रह्यचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च पतिस्वर्गार्थं गुणवद्विप्रेभ्यो
दानमप्यनुमतम्

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्राणनकाम्यया ॥

इति वचनात् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥

इति वचनाच्च अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भवति
अत एव वर्तनाशक्तौ आधानं विक्रयणमप्यनुमतं देह-

नाशे उपकारविलोपात् तस्याः पतिपक्षपरतंत्रता । न तु स्वतंत्र्यम् ।

* मृते भर्तृपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेऽर्थरक्षायां भरणे तु स ईश्वरः ॥

इतिवचनात् । तदभावे पितृपक्षः प्रभुः ।

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिंडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

इति वचनात् । पत्नी चाधुना सवर्णैव कलावसवर्ण-
विवाहनिषेधात् । अस्या एव धनभागित्वम् ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौस्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्हिपिंडं रुत्समंशं लभेत च ॥

इति वचनात् ॥ इति पत्न्यधिकारः ॥ पत्न्यभावे

कुमारी धनाधिकारिणी

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि जीवंत्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

इति मनुवचनात् । अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी ऋक्यं
गृह्णीयात् । तदभावे चोढेति पराशरवचनाच्च । तत्रायं
विशेषः । कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता अवि-
द्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाश्च भ-
गिन्यास्तुल्याऽधिकारो न तु तद्भर्त्रादीनां स्त्रीधन एव
तेषामधिकारात् । तदभावेपुत्रवती संभावितपुत्रा च
तुल्याधिकारिणी । एतयोरेकतराभावे अन्यतराधिका-
रिणी ।

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोभे पितुः संतानकारिके ॥
इति वचनाच्च ।

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
रुतारुतावाऽपुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥

इति वचनात् । स्वपुत्रद्वारा पार्वणापिंडदातृत्तया द्व-
योरुपकाराविशेषाच्च । संतानश्च पिंडदोऽभिमतः अ-
पिंडदस्यानुपकारकत्वेनान्यसंतानादसंतानाच्चाविशेषात्
रुता पुत्रिका अरुता तदन्या अपुत्रस्यापत्नीकुमारीक-
स्येत्यपि बोध्यं पत्नीकुमार्योरभाव एव कुतः दुहित्तधिकार-
रावगमात् । वन्ध्यापुत्रहीनविधवयोस्तु नाधिकारः स्व-
सत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणापिंडदानाभावात् । किं-
तु तयोः पतिकुले वर्तनाभावे ग्रासाच्छादनभागित्वमि-
ति । तयोरभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः

इति वचनात् ।

यथा पितृधनं स्वाम्यं तस्याऽसत्स्वपि बंधुषु ।

तथैव तत्सुतो ऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

इति वचनाच्च । अत्रापुत्रपौत्रपदं दुहितृपर्य्यताभाव-
परं । अन्यथा याज्ञवल्क्यावचनविरोधः स्यादिति श्री-
रुष्णतर्कालंकारस्मार्त्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः ।
पुत्राद्यभाव एव दुहितृसत्त्वेपि दौहित्राधिकार इतिगो-
विंदराजस्तच्चिंत्यं यथा येन दौहित्रदेयपिंडेन दुहिता पि-

तृधनाधिकारिणी तथैव तेनैव पिंडदानेन दुहितृसुतो ऽपि
मातामहधने स्वामी सत्त्वपि पित्रादिष्वित्यर्थः । तद-
भावे पिता तदभावे माता । प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् ।
अनपत्यस्य धनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि-
तदभावे दौहित्रगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृ
गामि इति विष्णुवचनात् । तदभावे भ्रातरः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सव्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । प्रागुक्तविष्णुस्मृतेश्च । तत्रा-
पि प्रथमं सोदरः “सोदरस्य तु सोदर” इति वचनात् ।
धनिभोग्यपित्रादित्रिकपिंडदानाद्धनिमातामहादिभोग्य-
पिंडदानाच्च । तदभावे वैमात्रेयः तद्भोग्यपित्रादिपिंडत्र-
यदातृत्वात् । अत्रापि वैमात्रेयस्य संसृष्टत्वे सोदरस्या-
संसृष्टत्वे तयोस्तुल्याधिकारः सोदरासोदरयोः संसृष्टत्वे
सोदरः सोदराणामेकतरस्य संसृष्टत्वे अपरस्यासंसृष्ट-
त्वे संसृष्टसोदर एव गृह्णीयात् ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टो नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णी-

यात् । सोदरपदमनुवर्तते नान्यमातृज एव संसृष्टो गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अत एव वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनं "सोदरो नान्यमातृज" इति जितेंद्रियेण लिखितं । तदा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्तते तेन न केवलमन्योदर्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किंतु संसृष्ट्यपि सोदर इत्यर्थः । तेनासंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना असोदरेण च विभज्य गृहीतव्यं । अविभक्तस्थावराणां तु सोदरत्वासोदरत्वानादरेण सर्वैरेव समं विभजनीयं यथा यमः

अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेणामेव तद्भवेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथंचन ॥

सर्वेषां सोदरासोदराणामित्यर्थः भ्रातृपुत्रे चैयं रीतिरनुसर्तव्या । तदभावे भ्रातृपुत्रः तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः न तु वैमात्रेयभ्रातृपुत्रोपि तद्वत्तदधिपितृपितामहपिंडे धनिमातृपितामहीभोग्यत्वाभावेन सोदरभ्रातृपुत्रापेक्षया तस्यात्यंतोपकारकत्वात् ।

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुंक्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इत्यादिषु पित्रादिपिंडे पिंडदातुर्मात्रादीनां भोगश्रुतेः । तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः तदभावे गोत्रजः । तत्रायं क्रमः । भ्रातृपुत्रः प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् धनिनः पितुः पिंडदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपत् क्रमो बोध्य इति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । तद-

भावे पितृदौहित्रः धनिनः पित्रादिपिंडत्रयदानात् तदभावे पितामहः दौहित्रांतस्वसंतानाभावे पितुरधिकारवत् दौहित्रांतपितृसंतानाभावे पितामहाधिकारस्य सांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वाच्च । तदभावे पितामही ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥

इति मनुवचनात् । यथा पित्राभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहीति सांष्टिकन्यायेन पितामहात्परं पितामहा अधिकार इत्यर्थः तदभावे पितृव्यः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितृव्यपुत्रः तस्यापि धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे पितृव्यपौत्रे धनिभोग्यपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितामहदौहित्रः धनिभोग्यप्रपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् न च धनिभोग्यपिंडद्वयदातृत्वेन धनिभोग्यपिंडैकदातुः पितृव्यपौत्रादस्योपकाराधिक्यमिति वाच्यं पितृव्यपौत्रस्य सापिंडत्वेन बलवत्त्वात् । अत्र पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रः धनिभोग्यतत्पितामहपिंडदातृत्वादिति श्रीरुष्णतर्कालंकार आह तच्चित्तं । तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही । प्रागुक्तसांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । तदभावे प्रपितामहपुत्रः तदभावे प्रपितामहपौत्रः तदभावे तत्प्रपौत्रः तेषामपि धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे प्रपिता-

महदौहित्रः धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वात् ॥ तद-
भावे मातामहः । तदभावे मातुलः तदभावे तत्पुत्रः तद-
भावे । तत्पौत्रः मनुना-

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते ।

अनंतरः सर्पिंडाद्यस्तस्यतस्य धनं भवेत् ॥

इत्याभ्यां वचनाद्वाभ्यामुपकारानंतर्यक्रमेणाधिकार-
प्रतिपादकाभ्यां तेषामधिकारप्रतिपादनाद्वायभागप्रकर-
णे तयोरभिधानस्योपकारक्रमेण धनाधिकारज्ञापनैकप्र-
याजनकत्वात् । अन्यथा एतदकरणे तदपादानवैयर्थ्यं
स्यात् । तदभावे वृद्धप्रपौत्रः । तदभावे ऽतिवृद्धप्रपौत्रः ।
तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपौत्रः । तेषां मृतभोग्यलेपदातृत्वा-
त् । तदभावे वृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तद-
भावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रपि-
तामहदौहित्रः । तदभावे अतिवृद्धप्रपितामहः । तदभा-
वे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । त-
दभावे अतिवृद्धप्रपितामहदौहित्रः । तदभावे अत्यतिवृ-
द्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः ।
तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपितामहदौ-
हित्रः ।

बहवो जातयो यत्र सकुल्या बांधवास्तथा ।

यो ह्यासन्नतरस्तेषां सो ऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । आसन्नतरत्वं च उपकार-
तारतम्येन— 'त्रयाणामुदकं कार्यम्' इति प्रागुक्तव-

चनात् । अनन्तरः सर्पिंडाय इति प्रागुक्तमनुवचना-
च्च । तदभावे समानोदकाः सकुल्यपदेनैव ते उपात्ता
मंतव्याः । तदभावे बृहस्पत्युक्त्यांधवा इत्यनेन आत्म-
पितृमातृबांधवा यथाक्रमं धनाधिकारिणो मंतव्याः । त-
दभावे आचार्यः । तदभावे वेदायध्याप्यशिष्यः । आचा-
र्यः शिष्य एव च इति । मनुना क्रमेण तयोरधिकारप्र-
पादनात् । तदभावे सव्रह्मचारी सतीर्थः 'सव्रह्मचारिण'
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः सगो-
त्राः । तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः पिंडगोत्रार्पसंबं-
धाः ऋक्यं हेर्युरिति वचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः त्रै-
वियत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणाः । एतेषामभावे क्षत्रियादीनां
धने राजा ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति वचनात् । ब्रा-
ह्मणानां तु ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा धनहारिणः ।

त्रैविद्याः शुचयो दांता एवं धर्मो न हीयते ॥

इति मनुवचनात् । ग्रामांतरस्थस्य ब्राह्मणस्याधि-
कार इति ॥

अथ वानप्रस्थयतिव्रह्मचारिणां धनभागिनः । त-
त्र नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो धने आचार्योऽधिकारी यति-
धने सच्छिष्योऽध्यात्मशास्त्रप्रबलधारणतदनुष्ठानदक्षोऽ-
धिकारी वानप्रस्थधने धर्मभ्रात्रेकतीर्थोऽधिकारी ।

वानप्रस्थयतिव्रह्मचारिणामृक्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । क्रमेण प्रतिलोमक्रमे-
णेत्यर्थः ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । तत्रादौ स्त्रीधनं निरूप्य-
ते । तत्र विष्णुः ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम् ॥

इति स्त्रीधनम् । अन्वाधेयमाह कात्यायनः ।

विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलास्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तं च लब्धं बंधुकुलान् तथा ॥

ऊर्ध्वं लब्धं च यत्किञ्चित्संस्कारात्प्रोतितः स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्गुः ॥

बंधुपदेन मातापित्रोरुपादानं तेनायमर्थः भर्तृद्वारेण
संबन्धिनां स्वशुरादीनां मातापितृद्वारेण संबन्धिनां मा-
तामहपितामहादीनां च सकाशात् विवाहात्परतो यल्ल-
ब्धं धनं तदन्वाधेयमिति प्रथमवचनार्थः । विवाहात्पर-
तो भर्तुः पित्रोर्वासकाशात् यल्लब्धं धनं तदप्यन्वा-
धेयमिति द्वितीयवचनार्थः । विष्णुवचने च बंधुपदं मा-
तुलाद्याभिप्रायम् । पित्रादीनां स्वस्वपदेनैव निर्दिष्टत्वा-
त् । मनुकात्यायनौ ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं तु प्रोतितः स्त्रियै ।

मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तथा नारदः ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च पट्टिधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तद्व्याकुरुते कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सज्जिः स्त्रीधनं तु प्रकीर्तितम् ॥

यन्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥

विवाहकालश्च वृद्धिश्राद्धादिप्रत्यभिवादनान्तकालः
तत्काललब्धमेव धनं यौतुकं । युमिश्रणे इति धात्वनु-
सारेण । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरीररूपता यतो वि-
वाहाद्भवति । तथा च श्रुतिः

अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचम्

इति । पैतृकादिति एकशेषेण पितृमातृकुल्यल्लभते य-
द्दत्तं भर्तृगृहं नीयमाना तच्चाध्यावाहनिकं भर्तृदापो भ-
र्तृदत्तधनं भर्तृदायमनभिधाय मन्वादिभिर्भर्तृदत्तस्याभि-
धानात् । नारदेनापि भर्तृदत्तमनभिधाय भर्तृदायस्याभि-
धानात् । अन्यत्रापि भर्तृदत्ते भर्तृदायपदप्रयोगो दृष्टः ॥
यथा कात्यायनः ॥

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

चियमाने तु संरक्षेत् क्षेपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥

अस्यार्थः । भर्तृदत्तं धनं भर्तारि मृते यथेष्टं विनि-
युंजीत जीवति तु तद्रक्षेत् । अमुकहस्तताज्ञापनार्थमा-
ह याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यश्रुपागतम् ।

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं
दत्तं तदाधिवेदनिकं अधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्य । तथा
देवलः

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नाहृत्यनापदि ॥

वृत्तिरन्नाच्छादनं । शुल्कमाह कात्यायनः

गृहोपस्करबाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धं च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

स्त्रिया गृहादिकर्मरूपशिल्पिस्वभर्तृद्वारेण गृहादिनि-
ष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यल्लब्धं तच्छुल्कं तदेव मू-
ल्यं भर्तृप्रेरणार्थत्वात् । उपस्कारो मार्जनी । बाह्या बलो-
वर्दादयः । दोह्या धेनवः । लाभो निध्यादेः । तथा व्यासः

विवाहकाले यत्किञ्चिद्द्वारायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बंधुभिः ॥

उद्दिश्येति कन्याया इदं भवतु इति उद्दिश्य यद्द्वाराय
दानं न पुनस्तदभिसंधिं विनापीत्यर्थः अत एव विवाह-
काले इति प्रदर्शनार्थं न पुनरेतदेव प्रयोजकं दात्रभिसं-
धिनिमित्तत्वात् । सूतस्य तथा च प्रामाणिकं वचनम् ।

यद्दत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः ॥

विवाहे इति न विशिनष्टि अभिसंधिस्तु दुहित्वन्व-
याभिधानादेव लब्धत्यान्नेक्तः । तदेवमव्यवस्थितं सत्य-

स्त्रीधनकोर्तनात् न पट्संख्या विवक्षिता किंतु स्त्रीधनकी-
र्तनपराणि मुनिवचनानि । तदेव च स्त्रिया धनं यत्र भ-
र्तुतः स्वातंत्र्येण दानविक्रयभोगान्कर्तुमधिकरोति तदिदं
संक्षिप्याह कात्यायनः ।

शिल्पैर्लब्धं तु यद्विजितं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अन्यत इति पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्तायल्लब्धं शिल्-
पेन चित्रकर्मसूत्रकर्तनादिना यद्विजितं तत्र भर्तुः स्वा-
म्यं स्वातंत्र्यम् । अनापद्यापि भर्ता गृहीतुमर्हतीति तेन
तदुभयधनस्य स्त्रीस्वामिकत्वेपि न तस्याः स्वातंत्र्यविषय-
यः । किं तु वचनबलात् भर्तुरेव स्वातंत्र्यविषयः । तथा
च स्त्रिया तद्धनविनियोगे भर्तृनुमत्यपेक्षेति स्त्रीधनं स्मृ-
तं स्त्रिया स्वातंत्र्येण यथेष्टविनियोगार्हं स्मृतं तेन स्त्रिया
अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातंत्र्यात् । एतद्व्यधनात्तिरि-
क्तधनं तु स्त्रीधनम् स्त्रिया एव दानविक्रयाधिकारः । त-
दाह कात्यायनः ।

ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेथ वा

भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं धनम् ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातंत्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातंत्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

सुदायेभ्यः संबन्धिभ्यो लब्धं धनं सौदायिकं आनृ-

शंस्यमनुकपा स्थावरेष्वपि भर्तृदत्तमात्रे स्त्रिया दानाद्य-
नाधिकारः । तदाह नारदः ।

भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् ।

सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

तत्र भर्तृदत्तेति विशेषणाद्भर्तृदत्तस्थावरादृते अन्य-
त्स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टस्थावरेष्वपीति वि-
रुध्यते भर्ता यदि दुर्भिक्षादौ स्त्रीधनं विना वर्तनाक्षमः
तदा गृहीतुमर्हति नान्यदा यदाह याज्ञवल्क्यः

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

संप्रतिरोधके उत्तमर्णादिना स्वधनप्राप्त्यर्थं कृते स्ना-
नभोजनादिप्रतिबंधे अन्यत्र पुनरनधिकारमाह कात्या-
यनः

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि ह्येकतरोऽमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दद्यात् ।

स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्द्वंडं चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्याभिसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्दलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागमृक्थिनां तथा ॥

सवृद्धिमिति बलाद्गृहीतस्त्रीधनरूपपदार्थमिति शेषः ।
 अतो न स्त्रीधनविशेषणं तथा सति सवृद्धीत्येव साधुः
 स्यादिति मूलमेवेत्येवकारेण वृद्धिव्यवच्छेदः स्त्रिया धनं
 गृहीत्वा यदि अपरभार्यया सह वसति तां चावजानी-
 ते तदा गृहीतधनं राज्ञा बलाद्वापयितव्यः । भक्ताच्छा-
 दनादिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया स्वय-
 मारुष्य गृहीतव्यं भर्तारि मृते तत्प्राप्तियोग्यांशं ऋक्या-
 नां देवरादीनां सकाशादाददीत इत्यर्थः । कात्यायनः

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।

व्यभिचाररता या च न च स्त्रीधनमर्हति ॥

इति स्त्रीधनलक्षणम् ॥

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राता अधिकारी तद-
 भावे माता तदभावे पिता ।

ऋक्ये मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥

इति नारदीयात् । एतच्च कन्याया वरदत्तातिरिक्तविष-
 यं । वरदत्तधने तु वरोऽधिकारी स्वं च शुल्कं वरो गृह्णी-
 यात् इति पैठीनसिवचनात् ।

अथागच्छेत्समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ।

मृतायां पुनरादयात् परिशोधयोभयव्ययम् ॥

इति नारदीयाच्च । यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वा-
 परकाले पितृदत्तातिरिक्ते स्त्रीधने च पुत्रकन्ययोस्तुल्या-
 धिकारः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधने स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेद्भर्ता माता आता पितापि वा ॥

इति देवलीयपूर्वार्धात् ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति विवादरत्नाकरकारधृतमनुवचनाच्च सामान्यं
साधारणं समं ज्येष्ठोद्धारशून्यं भगिन्योत्राप्रमत्ता विव
क्षिताः । तथा च बृहस्पतिः

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनी पुत्रस्य समांशिनी स-
मूढायै मानानुसारिणा किञ्चिद्देयमिति चंडेश्वरः । जीमू-
तवाहनेन तु चतुर्थपादेन लभेन्मातृकं धनमिति पठितां
सनाभयः सहोदराः एतयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यैव
तदभावे चोढायास्तत्र पुत्रवत्याः संभावितपुत्रायाश्च
तुल्योधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणे

सर्पिडीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेपु निश्चयः ॥

इति शातातपोक्ततद्भोग्यपतिपिंडदानसंभवात् ॥ त-
था च नारदः ॥

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।

इति । तयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यास्तदभावे पौ-
त्रः तदभावे दौहित्रः पार्वणे तद्भोग्यपतिपिंडदातृत्वात्

दौहित्रोपि ह्यमुत्रैतन्न संतारयति पौत्रवत् ॥

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्याप्यत्वाच्च । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतेषां तद्भोग्यापत्तिः पिंडदातृत्वात् । ततो वंध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ तयोरपि तत्प्रजात्वात् । प्रजासामान्याभाव एव भर्तुरधिकारात् ।

अप्रजस्त्रोधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

इति मनूके : । एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः तदभावे ब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहिताया धने यौतुकवद्भर्तृमातृचातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः । आसुरादित्रिकलब्धं तु यौतुकवत् । तयोरभावे माता तदभावे पिता तदभावे भर्ता एतत्पर्यंताभावे व्यवस्था वक्ष्यते । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा स्त्रियै यद्भनं पित्रा दत्तं तद्भने प्रथमं कुमार्यास्तदनंतरं ऊढायाः पुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदनंतरं च वंध्याविधवयोः सर्वदुहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनांतरवत्क्रमेणाधिकारः ।

स्त्रियास्तु यद्भयोद्विक्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

इति मनुवचनात् । अत्र पित्रादत्तमिति विशेषणात् विवाहसमयादन्यत्रापि यत्पितृदत्तं तत्प्रथमं कन्यायास्तदनंतरं तदपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः ब्राह्मणीपदं चानुवादः

इत्युक्त्वा चरतां धर्म सह या दीयते ऽर्थिने
 सकायः पावयेत्तज्ज्ञः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥
 आसुरो द्रविणादानाद्ग्रां धर्वः समयान्मिथः ।
 रक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

भर्तुरभावे भ्रातुः

बंधुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अतीतायामप्रजायां बांधवास्तदवाप्नुयुः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत्र बंधुपदेन मातापित्रो-
 रूपादानात् । अत एव भ्रातरो बांधवाः ।

पितृभ्यां चैव यद्वत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

इति कात्यायनैकवाक्यत्वात् । अत एव स्थावरग्रह-
 णाद्दंडापूपन्यायेनापरधनस्यापि लाभ इति श्रीरुष्णत-
 कांलंकारादयः । सर्वदापदेन ब्राह्मण्यष्टविवाहपरिग्रहः ।
 तदभावे माता अधिकारिणी तदभावे पिता । भगिनी
 शुल्कं सोदर्या ऊर्ध्वं मातुः पितुः ततः पूर्वं चैके । इति
 कात्यायनवचनात् । अस्यार्थः । भगिनीशुल्कं प्रथमं
 सोदर्याणां तेषामभावे मातुः तदभावे पितुः पूर्वं चैके
 इति परमतं । सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराक्षसपै-
 शाचविवाहत्रिकलब्धं तु स्त्रीधनं जीवत्यपि भर्तरि मा-
 ता गृह्णीयात् । तदभावे पिता

ययस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिव्यते ॥

इति वचनात् क्रमावगते युगपदाधिकारे पित्रोरित्य-
भिदद्यात् । कन्याधने च मातुरभावे पितुराधिकारश्रव-
णात् । अत्रापि तथात्वस्य युक्तत्वात् पित्रभावे भ्रातुरधि-
कारः एषां पुनरभावे तद्धनं भर्तुः । यथा कात्यायनः ।

बंधुदत्तं च बंधूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

माता पिता च बंधूनामभावे । इत्यनेन भ्रातुरभाव
इत्यपि सूचितं ततो ब्राह्मणापिदिविवाहपंचकलब्धधी-
तुकधनेषु पितृपर्यताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्ध-
धीतुकधनेषु भर्तृपर्यताभावेऽन्येषु सत्सु सर्वेष्विदमुच्य-
ते । तत्र बृहस्पतिः ।

मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

एतासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाया अवाप्नुयुः ॥

औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरम् । सुत इति सपत्नीपुत्रपरं
न त्वौरसविशेषणं वैयथ्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावे स्वस्ती-
याधिकारापत्तेश्च । तत्सुत इति पौत्रपरं न तु कन्या-
कन्यादौहित्रोभयपरमपि कन्यापुत्रस्य दौहित्रपदेनैवोपा-
त्तत्वात् । दौहित्रसुतस्य च स्वभोग्यभर्तृपिंडदानानधि-
कारात् । वाशब्दात् प्रपौत्रसपत्नीप्रपौत्रयोः समुच्चयः ।
अत्र पिंडदानविशेषेणैव भगिनीसुतादीनां षण्णामधि-
कारक्रमः प्रत्येतव्यः । पाठक्रमादर्धक्रमस्य बलवत्त्वात् ।
अन्यथा सर्वशेषे देवरादेराधिकारे सर्वजनविरोधः स्यात्

तत्र प्रथमे देवरः तत्पिंडतद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिंडदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च ज्येष्ठभ्रातृस्त्रीधनेऽधिकारी। तदभावे देवरभ्रातृश्चशुरसुतौ (?) तुल्याधिकारिणौ तत्पिंडतद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषद्वयपिंडदातृत्वात्सपिंडत्वाच्च तदभावे स्वभगिनीपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपुरुषत्रयपिंडदत्वात् । तदभावे भर्तृभागिनेयः पुत्रात् भर्तृदुर्बलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगिनीपुत्रभ्रातृभागिनेययोस्तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वात् तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिंडदातृत्वात्तत्पिंडदानात्तद्भर्तृपिंडदानाच्च । तदभावे स्वभ्रातृपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयपित्रादिपिंडद्वयदातृत्वात् । तदभावे स्वजामाताश्चशुरयोः पिंडदानात् एषां षण्णां पुनरभावे श्वशुरभ्रातृश्चशुरादेः स्वपिंडानंतर्त्यक्रमेणाधिकारः । तदभावे अधस्तनसकुल्यानामधिकारः तदभावे ऊर्ध्वतनसकुल्यानामधिकारः तदभावे समानोदकाः । तदभावे सगोत्राः । तदभावे समानप्रवराः । तदभावे ब्राह्मणीधने स्वग्रामस्थश्रोत्रियादेरधिकारः । क्षत्रियादिधने तु राज्ञ एवाधिकारः । इति स्त्रीधनाधिकारिणः ॥

अथ विभागानधिकारिणः कथ्यन्ते ॥

तत्पर्युदासेनाधिकारिज्ञापनार्थं क्लोवपतितजन्मांधजन्मबधिरोन्मत्तजडमूकनिरिंद्रियपितृद्विट्पंडोपपातक्यपयात्रितविकर्मस्यपतितापुत्राचिकित्स्यरोगार्तकुष्ठिशाल्मशौर्यादिरहिततपोविज्ञानवर्जिताचारहीनलिंगिप्रव्रजितान्यापोपार्जितवित्तकपंग्वक्रमोढासुतसगोत्रनियो-

गोत्पन्ना एतेनाधिकारिणः

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठचुन्मत्तजडांधकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिंगी दायांशभागिनः ॥

एषां पतितवर्षेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशा लभेरन्दोपवर्जिताः ॥

इति देवलीयात् ।

पितृद्विट् पतितः पंडो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदीयात् ।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यंधवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

इति मानवीयात् ।

शास्त्रशौर्यादिरहितस्तपोदानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोचारसमस्तु सः ॥

इति कात्यायनीयात् ।

सर्व एव विकर्मस्था नार्हति घ्रातगे धनम् ॥

इति याज्ञवल्कीयात् ।

पतितस्तत्सुनः क्लीबः पंगुरुन्मत्तको जडः ॥

अंधोऽचिकित्स्यारो गार्तोभर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥

इति मनुवचनात् । सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो भवन्ति
यस्त्वधर्मेण द्रव्यं प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कु-
र्वीतित्यापस्तंबवचनात् ।

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्रायश्च जायते ।

प्रवज्यावसितश्चैव न ऋक्यं तेषु कर्हिचित् ॥

इति कात्यायनीयाञ्च । छीवः कात्यायनेनाभिहितो
यथा ।

न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।

मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं छीवः स उच्यते ॥

जडोहिताहितावधारणाक्षमः इति मिश्राः । धर्मकार्ये-
निरुत्साह इति स्मार्ताः । लिंगी कपटव्रतधारी । पितृद्विद्व
पितरि जीवति तत्ताडनादिरुन्मृते तच्छ्रद्धादिविमुखः । व-
र्णानुच्चारको मूकः । निरिन्द्रियः पाण्यादिविकलः । पंडो न-
पुंसकविशेषः । अपयात्रितः राजवधादिदोषेण बांधवै-
भिन्नोदकीरुतः । औपपातक इति पठित्वा नानोपपा-
तकयुक्त इति व्याख्यातवन्तः स्मार्ताः । जात्यंधवधिरौ
स्वभावतो न त्वागंतुकहेतोरंधवधिरौ जन्मावध्यंधवधि-
रावित्यर्थः । विकर्मस्थः श्रुतिस्मृतिनिषिद्धकर्मासरुत्कार-
री । पद्भ्यां न गच्छतीति पंगुरिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः
पदा न गच्छतीति दायभागः । अक्रमोढासुतः हीनवर्णा-
परिणयनानंतरं उत्तमवर्णस्त्रीपरिणयने द्वयोरपि अक्रमो-
ढात्वं तयोः पुत्रः । सगोत्रान्नियोगेनोत्पन्नः अक्रमोढा-
यामपि सवर्णेन परिणेत्रोत्पादितः पुत्रो घनाधिकारी ।
क्रमोढायामपि असवर्णजातेऽपि । तदाह कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतस्त्वृथसवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णः प्रसूतश्च क्रमोढायास्तु यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न ऋक्यभाक् ।

सोपि सवर्णश्रेदधिकारी । एतेषां मध्ये पतितभिन्ना ग्रा-
साच्छादनैर्विभूयुरंधजडक्लीबव्यसनिव्याधितादोश्वाक्र-
र्मिणः पतिततज्जातवर्जं तत्पुत्राः प्रातित्यादिदोपरहिता-
श्रेदधिकारिणः । कन्धाश्च विवाहपर्यंतं भर्त्तव्याः अपु-
त्रा योपितश्च साधुवृत्तयो भर्त्तव्याः व्यभिचारिण्यः प-
तिप्रतिकूलाश्च निर्वास्याः । यथा

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात्कृताः ।

तत्सुताः प्रातित्यादिदोपरहिताश्रेदधिकारिणः ।

॥ अथ विभाज्यमविभाज्यं चोच्यते ॥

तत्र च पितृपितामहाद्याजितं साधारण संबंधेन
साधारणव्यापारेण साधारणधनोपघातेनार्जितं च वि-
भाज्यम् । यथा कात्यायनः

पैतामहं च पित्र्यं च यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ।

स्वयमर्जितमसाधारणप्रयोजकरूपव्यतिरेकेणेति
चंडेश्वरः तेन साधारणधनोपघातादिनार्जितोर्जकस्य भा-
गद्वये इतरेषामेकैकांशित्वम्

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्दाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ।

तस्य भागद्वयं प्रोक्तं शेषास्तु समभागिनः ।

इति व्यासवचनात् । अत्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पितृ-

व्यादयोपि बोद्धव्याः । तस्यार्जकस्य युक्तं चैतत् अर्जक-
स्य साधारणधनद्वारेण शरीरायासेन चानर्जकानां तु के-
वलसाधारणधनद्वारेणार्जितत्वात् । एवं यत्रैकेन शरीर-
व्यापारमात्रेण चासाधारणधनशरीरायासाभ्यामर्जितं
धनं तत्र शरीरायासमात्रेणार्जकस्य एकांशित्वं धनशरी-
रायासाभ्यामर्जकस्य व्यंशित्वं न्यायसाम्यादिति श्रीरु-
ष्णतर्कालंकारः । साधारणधनोपघातेऽपि यस्य यावत्तीश-
स्याल्यस्य महतो वा उपघातस्तदनुसारेण भागकल्पना
कार्येति जीमूतवाहनादयः प्राहुः । अनुपघातार्जितमर्ज-
कस्यैव नेतरेषां । तत्रापि विद्यालब्धधने विशेषः वक्ष्यमा-
णवचनपटलात् । विद्यालब्धधने अनुपघातार्जितेपि स-
मविद्याधिकविद्ययोरेकांशः । न्यूनविद्याविद्ययोर्नाशः ।

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

इति कात्यायनीयात् । मध्यपठितविद्यापदमुभाभ्यां
संबध्यते काकाक्षिन्यायात् तेन समविद्याधिकविद्याना-
मित्यर्थः । अत्रापि विशेषः । पितृपितामहपितृव्यभ्रात्रा-
दिभ्यः प्राप्तविद्यानां विद्यालब्धधने न्यूनविद्याविद्ययोर-
प्येकैकांशः । यथा कात्यायनः

कुले विनीतविद्यायां भ्रातृणां पितृतोपि वा ।

शौर्यप्राप्तं च तद्विजितं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

अपि वाशब्दाभ्यां पितामहपितृव्यादयः समुच्चिताः
शौर्यप्राप्तं साधारणधनोपघातेन शौर्यार्जितं धनं सा-

धारणधनोपघातार्जितधनस्य विभाज्यताया उक्तत्वात्
विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बं यद्यपरो भ्राता स्वासाधा-
रणधनशरीरायासाभ्यां संवर्धयति तदा तद्विद्यार्जितधने-
नास्य मूर्खस्याप्येकांशः

कुटुम्बं विभूयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोपि सन् ॥

इति नारदीयात् । अश्रुतो मूर्खः । तत्र विद्याधनमाह
कात्यायनः

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात्तद्विभागेन युज्यते ॥

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धमध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे तन्न युज्यते ।

शिल्पेष्वपि च धर्मोपि मूल्याद्यत्राधिकं भवेत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

एतेषामर्थः यदि भवान्भद्रकमुपन्यस्यति तदा भ-
वते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तद्द्रोपपन्यासेन
यत्पणितं लब्धं धनं तन्न विभाज्यं तथा शिष्यादध्यापि-
तात् ऋत्विक्कर्मकरणेन यजमानाद्वा दक्षिणादिरूपं धनं
यल्लब्धं यच्च किञ्चिद्विद्यायां प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण
परितोपादपणितमेव यत्किञ्चिद्धनं ददाति तथा सन्दि-
ग्धप्रश्ननिर्णयात् सदिग्धार्थस्य निश्चयायार्थं प्रश्ने कृते

तन्निर्णयजननात् यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशय-
मपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यल्लब्धं अथ वा वादिप्रतिवादिनोः कुत्र-
चिद्वादविषये संदेहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्-
निरूपणेन यल्लब्धं तथा स्वज्ञानशंसनात् शास्त्रादिषु स्व-
ज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तथा वादात् वादवि-
चारे परं निर्जित्य यल्लब्धं । एकस्मिन् देये वस्तुनि बहू-
नां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टवेदमधीत्य यल्लब्धं
तथा शिल्पविषया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं त-
था दूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धं तत्सर्वं विद्याधनमवि-
भाज्यमितरैः सहेति । अत्रापि विशेषमाह कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्याप्राप्तान्यतस्तु या

तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥

अन्यतः पितृव्यापत्तिरिक्ततः प्राप्तया कर्माचिद्धि-
यया साधारणधनोपघातमन्तरेण यदर्जितं तत्समवि-
द्याधिकपिथैरेव विभाज्यं न तु न्यूनविद्यादिभिरिति स्थितं
पितृद्रव्योपघातेन पुत्रार्जितधनस्य पितृद्वयंशः अर्जक-
स्याप्यंशद्वयं इतरेषामेकैकांशित्वं साधारणानुपघाते तु
पितुरंशद्वयं । अर्जकस्यापि तावदेव इतरेषामनंशित्वं
पितुर्गुणवच्चागुणवच्चाभ्यां वा अर्धहरत्वव्यंशित्वे इ-
ति द्वायभागः ।

व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

इति कात्यायनन्यायात् ययस्य प्रयोर्जनाहं पुस्त-

कादि पितुर्द्रव्यांतरसत्त्वे तन्मूर्खादिभिः सह न विभज-
नोयम् ॥

गोप्रचारस्य स्थया च वस्त्रं यज्ञांगयोजितम् ।

प्रायोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थं च बृहस्पतिः ॥

इति कार्यायनवचनात् तन्मात्रद्रव्ये तु अंशानुसारेण
तद्रव्यस्य मूल्यं ग्राह्यं । शौर्यधनं भार्याधनं प्रसादलब्ध-
धनं साधारणधनोपघातं विनाजितमेवमादीन्वविभा-
ज्यानि

- शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।

त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥

इति नारदीयात् । न यास्तुविभागो नोदकपात्रालं-
कारोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारार्थानां विभागश्चेति
शंखालिखितवचनात् ।

वस्त्रं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

इति मनुवचनात् ।

अनुपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपाजितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनाच्च । शौर्यधनं युद्धे जयादिना लब्धं । स्वा-
मिप्रसादलब्धं च भार्याधनं भार्याप्राप्तिकाले स्वशुरादितो
लब्धं पित्रादिभिः प्रसन्नतया दत्तं प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयो-
जनार्हं यथा पुस्तकादि न मूर्खैर्विभजनीयं तत् पांडि-
तानामेव किंतु यत्र तन्मात्रं धनमस्ति तत्र स्वांगयोग्य-

अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः ॥

तत्र मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छं नियामिका ।
ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋकथं भजेरन् । मातुर्निवृत्ते रजसि जी-
वति चेच्छति इति गौतमीयात् । नच गौतमवचनं पि-
तुः स्वोपात्तधनविषयमिति वाच्यं । पितुः स्वोपार्जितध-
नेमातृरजोनिवृत्त्यनंतरं विभागाभ्युपगमे ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥

इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । रजोनिवृत्तौ पुत्रोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । नच वैपरीत्यमिति वाच्यं तथात्वे पितामहधने वि-
भक्तजस्य निरंशतया तस्य वृत्तिलोपापत्तेः । वृत्तिलोपस्य
च । ये जाता येप्यजाता वा । इत्यादिना निषेधात् । नच
पितृगृहीतपितामहद्रव्य एव पित्रनंतरं विभक्तजस्याधि-
कारान्न वृत्तिलोप इति वाच्यम् पित्रा सकलतद्धनस्य
भुक्तत्वे वृत्तिलोपावश्यकत्वात् । एवं च मातृपदं विमा-
तृपरं अपि पुत्रसम्भावनातुल्यत्वात् तत्र पितामहधन-
विभागे तु पितुरंशद्वयं पुत्राणामेकैकांशित्वम्

जीवद्विभागे तु पिता गृहीतांशद्वयं स्वयम् ।

इति बृहस्पति वचनात् । पितृधनगोचरत्वं चास्य
नाशंक्यं तत्र स्वेच्छामात्रस्य नियामकत्वात् इच्छया
न्यूनाधिकग्रहणस्यापि संभवात् । भागद्वयमात्रविधाना-
नुपपत्तेश्च पूर्वोक्तगुणवत्त्वादिसत्त्वेपि पैतामहभूमिनि-

१ पितुरिच्छा । २ मातुर्निवृत्ते रजसि पितृधनगोचरमस्तु । ऊ-
र्ध्वं विभागाज्जातस्त्वित्यारिक तु पितामहधनगोचरमस्त्वित्यर्थः ।

बंधद्विपदरूपद्रव्याणां न्यूनाधिकदानेन पितुः प्रभुत्वं
भूम्यादित्रिकभिन्ने पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादीनामुक्त-
कारणसत्त्वे स्वार्जितवन्यूननाधिकदाने पितुः प्रभुत्वम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

इति पितुः स्वाच्छंभनिवृत्तिपरयाज्ञवल्क्यवचनात् ।

सति पितामहधनस्वामिनि पितरि तत्पुत्राणां पिताम-
हधनस्वामित्वाप्रसक्तेर्यथाश्रुतार्थबाधात् । निबंध आक-
रादौ नियतलभ्यं राजादिदत्तमिति कल्पतरुः । द्रव्यं द्वि-
पदरूपं भूसाहचर्यात् । तथा च

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान्सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

इति याज्ञवल्कीयाच्च । अत्र मणिमुक्ताप्रवालानामि-
त्युपादाय पुनः सर्वस्येत्युपादानं सर्वेषां भूम्यादित्रितय-
भिन्नसुवर्णादिद्रव्याणां दानादिषु पितुः स्वाच्छंभार्थं
तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात्सर्वस्य कुटुंबवर्तनहेतोर्दाना-
दिनिषेधः । कुटुंबवर्तनाविरोधियत्किंचित्स्थावरादेनं
दानादिनिषेध इति दायभागः । एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सहासंसृष्ट एव
पुत्रांतरमुत्पाय मृतस्तदा विभागानंतरजात एव तद्धना-
धिकारी न तु पूर्वविभक्तोपीत्येवं पूर्वभ्रातृविभागेपिवि-

भक्तजस्य नांशित्वमित्याह बृहस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अनीशः पूर्वजः पौत्रे भ्रातृभागे विभक्तजः ।

परस्परमनीशास्ते मुक्ताशौचौदकक्रियाः ॥

जघन्यजा विभागानंतरजाताः । यदितु येनकेनचि-
त्पुत्रेण सह संसृष्टः सन् पिता मृतस्तदा तद्धनं संसृष्ट-
विभक्तजाम्भ्यां पुत्राम्भ्यां समं विभाज्यम्

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत्स हि तैः सह ॥

इति मनुवचनात् । तत्रापि विशेषः । संसृष्टेनापि
पित्रा स्वासाधारणधनशरीरायासाम्भ्यां यदर्जितं तद्विभ-
क्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनेन शरीरायासेन चा-
र्जितं दर्शयति । एवं विभक्तपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव
रुतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयम् ।

यथाधने तथर्णेपि दानाधानक्रयेषु च ।

इति तद्वचनशेषात् । यत्पुनः संसृष्टेन सह साधारणधनेन
ऋणादिकं रुतं तदुभाभ्यामेव संसृष्टविभक्तजाम्भ्यां स-
माधेयं । विभक्तजः विभागानंतरगर्भावानेन उत्पन्नः ग-
र्भावानादृते जनकव्यापाराभावात् अतो पयपिज्ञातग-

भ्रायामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तदा तद्गर्भजातो विभ-
 क्तभ्य एव भ्रातृभ्यः पूर्वविभक्तान्येकीकृत्य पुनर्विभज्य
 स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृधनाधिका-
 रित्वं पितुः स्वार्जितविषयं । पितामहधनस्य तु मातुर्वि-
 मातुश्च रजोनिवृत्तिमंतरेण विभागाभावात् भ्रांत्या कृत-
 स्य च तस्याशास्त्रीयत्वे नानुपादेयत्वात् तत्र विभक्तजा-
 नां सर्वेषामेवांशित्वात् अत एव यदि दैवात् पितामहभू-
 म्यादिकं विभज्य यथाशास्त्रं स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पिता
 पृथक्स्थितस्तदा पितामहसम्बन्धिधनविभागं भ्रात्रादि-
 भ्यो विभक्तजोपि गृह्णीयात् पूर्वविभागस्य अशास्त्रीय-
 त्वेन निवर्त्यत्वात् । यथात्रैव विषये विष्णुः । पितृविभक्ता
 विभागानंतरमुत्पन्नस्य भागं दद्युः । इति । एवं पित्रा पि-
 तामहपुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यंतः समानो ना-
 त्रोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारः पुत्रादीनां त्रयाणा-
 मेव पार्वणे तर्हिपिंडतद्भोग्यपिंडद्वयदातृत्वात् । अत एव
 जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोर्नाधिकारः पार्वणानधिका-
 रितया पिंडाप्रदातृत्वात् । पित्रोरुपरमे च भ्रातृणां वि-
 भागे पितृकृत् विशेषः परं निवर्तते । अन्यत्तु सर्वमेव
 पूर्ववत्प्रत्येतव्यं यत्र च एकस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोरेको-
 स्ति अपरश्च बहून् पुत्रानुत्पाद्य मृतः किंतु पुत्राः संति
 तत्र पुत्रस्य एको भागः अपरश्च भागो बहूनां नप्तृणां
 स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वाद्धनसंबन्धस्य यावत्येव धने तस्य
 स्वामित्वाहर्त्वं तावत्येव धने तत्पुत्रादीनामपीति जी-

मृतवाहनादयः प्राहुः ॥ इदानीं सवर्णभ्रातृणां विभागे
विंशोद्दारादिपूर्वको वा समो वेत्स्यभिधीयते ॥ उद्धारमं-
तरेणापि समविभागमाह पितरित्यनुवृत्य हारीतः । स-
मानतो मृते ऋकथविभागः तथा याज्ञवल्क्यः ।

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमृकथमृणं समम् ॥

तथा बृहस्पतिः

द्विप्रकारो विभागस्तु दायादानां प्रकीर्तितः ।

वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परा समांशकल्पना ॥

इति वयोज्येष्ठक्रमेणेति विंशोद्दाराभिप्रायेण । शूद्रत्वे-
विंशोद्दारो नास्ति इति दायभागः । अतः सोद्दारानुद्धार-
योर्विकल्पः । नच समभागस्य शास्त्रीयत्वात्तस्यैव नि-
त्यवदनुष्ठानमिति वाच्यं भक्त्यतिशयेन भ्रातृणामुद्धार-
नुमतेरपि संभवात् विभागाविभागविकल्पवत् । अत
एवायतनानां भक्त्यतिशयाभावात् उद्धारार्हज्येष्ठाभा-
वाच्च समभाग एव लोके दृश्यते । यस्तु स्वयोग्यतया
पितृपितामहादिधने निस्पृहः सोपि तत्पुत्रादेः कालान्तरे
दुरंततापारणार्थं किञ्चिद्दत्त्वा विभजनीयः ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेन धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्वत्वोपजीवनम् ॥

इतिमनुवचनात् । विभागस्तु पित्रादेर्धनिन ऋणं
परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः । उत्तमणच्छ्रया
या विभज्य परिशोधनीयं । तथा नारदः

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्यर्णं देवकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥

अत्र ऋणी न स्याद्यथा पितेत्यनेन विभागानंतर-
मपि ऋणपरिशोधनं दर्शितं अन्यथा व्यर्थं स्यात् । ए-
वं प्रतिश्रुतमपि देयमित्युक्तमसकृत् । एवमेकेन भ्रात्रादि-
ना बहुषोप्यतया यत्राधिकं भुक्तं तत्र भुक्तांशो न विभा-
गमध्ये प्रवेशनीयः किंतु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानस्यैव
विभागः कार्यः ।

बंधूनामविभक्तानां भागं नैव प्रदापयेत् ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

इति नारदवचनात् । दृश्याद्देति वा शब्द एवार्थे ततो
विभक्ततादशायां यावद्धनं संचितं यावच्च व्ययितं त-
त्सर्वं बुद्ध्वा यदेकीकृतं तद्दृश्यं विद्यमानं तस्मादेव विभा-
गः कार्य इत्यर्थः । असंस्कृतभ्रात्रादीनां पैतृकधनेन सं-
स्कार्यतामाह व्यासः ।

येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥

पितरि चोपरते सोदरासोदरभ्रातृभिर्मातुरनुमत्या
विभागे क्रियमाणे मात्रे स्वतुल्यभागो दातव्यः ।

समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ।

इति वचनात् । इदं च स्त्रीधनादाने । स्त्रीधनदाने
स्वर्धदानं अधिविन्नस्त्रियै प्राप्तस्त्रीधनायै आधिवेदानिक-
स्यार्धदानदर्शनेन सांक्षिप्तिकन्यायात् । यथा याज्ञवल्क्य-
अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदानिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

द्वितीयविवाहार्थिना प्रथमस्त्रियै पारितोषिकं धनं यद्दीयते तदाधिवेदनिकं अधिकविवाहार्थत्वात्तस्य तत्र द्वितीयस्त्रियै यावद्दीयते तत्समानं देयमित्यर्थः । अत्र मातृपदस्य जननीपरत्वान् न सपत्नीमातृपरत्वमपि सरुच्छ्रुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तिरिति श्रीरुष्णतर्कालंकार-स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैथिलास्तु मातृपदं सपत्नीमातृपरमिति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । यथा बृहस्पतिः ।

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।

संमाशा मातरस्तेषां तुरीयांशास्तु कन्यकाः ॥

अस्यार्थः तदभावे पितुरभावे पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे जननी पुत्रतुल्यांशभागिनी । अपुत्रा विमातरश्च पुत्रतुल्यांशभागिन्य इत्याहुः । एवं पितामहीतपत्नीनामपि स्वभर्तृधर्मपुत्राभावे पौत्रतुल्यांशभागित्वम् ।

पितामहस्तु सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्थत्र बहुवचनश्रवणात्सर्वपदोपादनाच्च इति प्राहुः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः ।

अथ संसृष्टधनविभागः ।

तत्र संसृष्टिणो बृहस्पतिना दर्शिताः । यथा

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥

पितृव्येणाय वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

तेन पित्रादिभिः सह विभक्तानां पुनरन्योन्येच्छया

पूर्वरुतविभागमुपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम
 धनं तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृह्यरूपतयाऽवस्थान-
 संसर्ग इति प्रतिपन्नं तत्र पितृभ्रातृपितृव्यव्यतिरिक्तानां
 संसर्गो न भवति । अन्यथा परिगणितानर्थक्यापत्तेरिति
 स्मार्तजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैथिलास्तु पित्रादिपद-
 मुपलक्षणं येषामेवोत्पत्तितोऽविभक्तत्वं तेषामेव विभा-
 गानंतरमेकत्रावस्थानं संसर्गः तेन पितृव्यपुत्रादिभिरपि
 संसर्गो भवतीत्याहुः तच्चित्यम् । मनुविष्णू ।

विभक्ताः सह जीवंतो विभजेरन्पुनर्यादि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

अत्र सम इत्यनेन विशोद्धाराद्यभाव एव सूचिनः
 न त्वसवर्णभ्रातृणामपि भागसमता । अत एव बृह-
 स्पतिः ॥

विभक्ता आतरी ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

इदं तु ज्येष्ठांशमेव निषेधयति नतु भागसाम्यमपि
 ज्ञापयति । बृहस्पतिः

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

यदि तु येनकेनचित्पुत्रेण सह पिता संसृष्टः सपुत्रां-
 तरमुत्पाद्य मृतस्तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां पुत्रा-
 भ्यां समं विभजनीयं

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हेरेद्धनम् ।

संसृष्टास्ते न वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥

इति प्रागुक्तमनुवचनात् । तत्रायं विशेषः । असंसृष्टेन पित्रा स्वासाधारणधनशरीरायासाभ्यां यदार्जितं तद्विभक्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनोशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनशरीरायासेनार्जनं दर्शयति सर्वशब्देन च पित्रार्जितं बहुतरमपि विभक्तजस्यैवेति सूचितं । एवं विभक्तजपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव कृतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयं ।

यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च ॥

इति प्रागुक्तवचनात् । यदि पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन ऋणादिकं पित्रा कृतं तदा तदुभाभ्यां संसृष्टविभक्तजाभ्यां समाधेयम् ॥

अथ विभागानंतरमागतस्य विभागः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा ऋकथी यत्र प्रवर्तते ।

सामान्यं च भवेद्यत्तु तत्र भागहरस्तु सः ॥

ऋणं हेरुयं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।

चिरकालप्रोपितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः ।

तद्दशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः ।

तृतीयः पंचमो वापि सप्तमो वापि यो भवेत् ॥

जन्मनामपरिज्ञाने लभेदंशं क्रमागतम्
यं परंपरया मौलाः सामंताः स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

इति साधारणधनोपलक्षणं तेनाविभक्ततादशायां
देशान्तरगतेन चिरप्रोपितवंशेन समंतात्प्रतिवासिभि-
र्मौलैरात्मज्ञापनपूर्वकं क्रमागतधनाद्यथाशास्त्रं भागग्र-
हणं कार्यामिति स्थितं । भोगरुतविशेषस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

इति वचनं तु सहवासविषयम् ॥ एकमातृकयोर्वि-
भिन्नपितृकयोर्विभागमाह विष्णुः ।

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोर्यदस्य पैत्र्यं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ।

द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यदस्य पैत्रं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ॥

यस्य बीजाद्यो जातस्तद्धनं स गृहीयात् नेतरो ना-
न्यबीजतो जातस्तद्धनं गृहीयादित्यर्थः । तेन नात्र स-
मांशव्यवस्था । तथाविधपुत्राभ्यां मातृधनविभागेपि
यस्य पित्रा यद्धनं तस्यै दत्तं तेन तद्ग्राह्यं नेतरेणेत्यर्थः
मात्रा स्वयमार्जिते तु तुल्यांशित्वमेवानयोः ॥ तथावि-
भक्तधनस्य देयादेयत्वविचारः । अविभक्तस्थावरेषु स-
र्वेषां दायादानामनुमतिं विना एकस्य दानाद्यनधिकारः
स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ।

अविभक्ता विभक्ता वा सपिंडाः स्थावरं समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाद्यमनविक्रये ॥

इति व्यासवचनात् । वस्तुतस्तु यथेष्टविनियोगार्हत्व-
लक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यांतरवदत्राप्यविशेषाद्दानादिकं
कृतं सिध्यत्येव वचनं तु स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचर-
विक्रयादौ कुटुंबविरोधाद्धर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेध-
रूपं न तु विक्रयाद्यनिष्यत्यर्थमिति स्मार्तदायभागका-
रादयः प्राहुः । अत एव

यथेकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

इति नारदवचने एकेन क्रियमाणे कार्ये पुनरन्येषाम-
संमतत्वेपि स्वभागदानादावीशत्वमुक्तं । विभक्तविषय-
मेतदिति नाशंक्यम्

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मगमव्ययाः ॥

इति नारदवचनेन तत्रान्येषामस्वामित्वेन संमतेर-
संमतेर्वा वाच्यत्वात् । इत्थं च वक्ष्यमाणमनुवचने य-
त्सामान्यस्यादेयमध्ये गणनं तन्निषेधपरमेव ननु दाना-
नायनिष्पत्तिपरं एवमेव स्मृतिसारादयः । अत्रापवाद-
माह प्रामाणिकवचनम् ।

एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥

इति । तस्मादिभक्तस्याविभक्तस्य वा स्वांशदानं सि-
ध्यत्येवेति स्थितं तत्र दानादिकं न सिध्यतीति मिश्रा-
स्तच्चित्तम् ।

अथ दत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था ॥

औरसेन दत्तकानां विभागे औरसस्य व्यंशित्वं असवर्ण-
दत्तकादेस्तु नांशित्वं किं तु आसाच्छादनादिमात्रभा-
गित्वं । तदाह देवलः ।

सर्वे हनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥

दायहराः पितुः सर्वदायहराः । तेषामिति तेषां मध्ये
ये सवर्णाः पुत्रा इत्यर्थः । औरसे सति तृतीयांशहरा
हीना ये पितुरौरसपुत्राश्च आनुर्हीनवर्णास्ते आसाच्छा-
दनमात्राधिकारिणः तदाह कात्यायनः ।

उत्पन्नेत्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु आसाच्छादनभागिनः ॥

अत्रासवर्णपदं हीनवर्णपरं देवलवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथनिर्हृतस्यपश्चादवगतस्य विभागः ।

तत्र मनुः

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत् किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

इति पूर्वं यस्य यथा भागकल्पना कृता तत्समानै-
वापहर्त्रां सहापहृतस्य द्रव्यस्य तथा सा कार्या न पुनर-
स्यापहर्तृतया अल्पभागो दातव्यो न दातव्य एव वा ।
न पुनरपहृतद्रव्ये सर्वेषां समभाग एवेति समतां नये-
दित्यस्यार्थः । विंशोद्धारादिवाधेः प्रमाणाभावात् अ-
सवर्णपुत्रादीनां विभागसाम्यापत्तेश्च अत्र पश्चाद्दृश्ये-
तेत्यनेन विभक्ते सति लौकिकप्रमाणमात्रेण लब्धस्यैव
विभागो नहि तत्र दिव्यादिकं अन्यथा शंकापिशाच्या
दिव्यं विना क्वचिदप्यनिश्चितद्रव्यत्वेन सम्यग्विभागो न
स्यात् । कात्यायनः ।

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

गूढद्रव्याभिशंकायां प्रत्यपस्तत्र कीर्तितः ॥

प्रत्ययो दिव्यं । एतदेव स्पष्टयति ।

गृहोपस्करवाहानां दोषाभरणकर्मिणाम् ।

दृश्यमानं विभज्येत कोपं गूढेऽत्रवीन्मनुः ॥

कोपो दिव्यविशेषः । कात्यायनः ।

प्रच्छादितं तु यद्येन पुनरागत्य तत्समम् ।

भजेरन्ध्रातृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः ॥

भृगुः ।

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः ॥

पश्चात्प्राप्तमित्यनेनापहृतद्रव्यस्यैव विभागो न तु पू-

र्वाविभक्तस्यापि पुनर्विभाग इति दर्शितम् । दुर्विभक्तमित्यनेन क्रमादिना कृताशास्त्रीयविभागस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य इत्युक्तम् ।

सरुदंशो निपतति सरुत्कन्या प्रदीयते ।

सरुदाह ददानीनि त्रीण्येतानि सरुत्सरुत् ॥

इति तु शास्त्रीयविभागानंतरं न पुनस्तद्विभाग इत्येतत्परं । देशादिभेदेनापि विभागमाह कल्पतरुरत्नाकर-
श्लोः कात्यायनः

देशस्य जातेः संघस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।

उदितः स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥

भृगुः आहेति शेषः । तथा कात्यायनः ।

बंधुनापहतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।

बंधूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥

अत्रापहतपदं भाक्तं । एवमेव विश्वरूपहलायुधस्मार्तजीमूतवाहनादयः । सामादिना दाप्यो न तु बलात् अपहारे तु आस्तां सामादिना दापनं तस्य वातनमपि कार्यं । अविभक्तेन यदधिकं भुक्तं तदसौ न दाप्यः । एतच्च मुनिभिरपहर्तुरपि विभागप्रतिपादनादवसीयते ।

अथ वृत्तविभागसंदेहे निर्णयः

तत्र नारदः ।

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागल्लेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

इति । ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्रहण-

मित्येतदर्थे । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिष्कवे ज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतुकैः ॥

इति । प्रथम ज्ञातयः सर्पिडाः साक्षिणः । तदभावे
बंधुपदोपनीताः संबन्धिनः साक्षिणः । अत एव शंखः ।

गोत्रभागविभागार्थे संदेहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चापरिज्ञाने कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

इति । कुलबंधुः । तदभावे लेखितेनापि निर्णयः का-
र्यः । लेखितस्य साक्षिभ्यो गुरुत्वं । तदभावे प्रथकार्य-
प्रवर्तनादपि निर्णयः । यथा नारदः ।

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता धातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

येपामेताः क्रिया लोके प्रवर्तते स्वऋकथतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यंतरेण तान् ॥

एको ददाति अपरश्च गृह्णाति एकेन ऋणादिषु क्रि-
यमाणेषु अपरधाता साक्षी क्रियते प्रतिभूर्वा एवमा-
दीनामेकैकेनापि निर्णयः कार्य इति दिक् ॥

अथ भुक्तिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

पश्यतोऽद्भुवतो हानिभूर्मेविंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥

विवादमकुर्वाणस्य स्वामिनः समक्षं परेणासर्पिडा-
दिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्षनिवृत्तौ स्वत्वहानिः।
अत्र वर्षगणना सावनेन लोकव्यवहारकर्मत्वात्तस्य ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरम् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेना-
लोक्यं च यत्स्याद्व्यवहारकर्म ॥

इति । तथा व्यासः

वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिर्भुक्ता परैरिह ।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्वाति ॥

समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य धनस्य दशवर्षनि-
वृत्त्या स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ

यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूर्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥

यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण प-
रैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वयं तूर्णीं प्रेक्षते न भुज्यतामि-
ति प्रतिषेधं न कुरुते नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र
तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः । तथा गौतमः । अजडपौगं-
डधनं दशवर्षं भुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो वि-
कलेंद्रियः । पौगंडः अनुत्पन्नश्मश्रुरित्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

बाल आ षोडशाहर्षात्पौगंडश्चापि शब्ध्यते ।

तस्माद्दशवर्षाविंशतिवर्षभोग एव स्वत्वं जनयति य-
थाकालवशात् बीजमेकुरं जनयति तरवश्च प्रसूनमिति

स्वामिनाऽपारित्यक्तेपि शास्त्रोक्तकालभोगात्स्वाम्यमन्य-
स्य भवाते । यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति । एवमेव
स्मार्तश्रीकरबालोकयोगलोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्ल-
कभट्टचंडेश्वरवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः । व्यवहारोपि तादृ-
गेव । अत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्वमाह नारदः

भुज्यमानान्परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं तिष्ठतोप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशे ।

व्यक्तमाह बृहस्पतिः

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ।

इति । उपेक्षया क्षमया । अत्र स्वामिनः सुशीलत्वं अ-
क्षमत्वं महेच्छत्वं च हेतुः । ततश्च विंशतिवर्षात् पूर्वं स्व-
कृतिसाध्यकर्मणादिना यत् तस्य स्वयमुत्पादितं तत्रैव
स्वत्वं तदुत्तरं तु भूमौ एवं दशवर्षात् पूर्वं गवादौ स्वकृति-
साध्यदोहनपालनाद्यैर्यत् दुग्धादिकमुत्पन्नं तत्रैव स्वत्वं ।
दशवर्षोत्तरं तु न गवादिधने स्वत्वमिति पूर्वं तन्नाशकभो-
गे तु चौर्यदोषो भवति यत्राध्यादीन् व्यावर्तयति । प-
श्यतोऽनुवतो हानिरित्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरापि ॥

आधिः बंधनद्रव्यं । उपनिक्षेपः

वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते ।

इति नारदोक्तः । वासनं निक्षेपाधारभूतं संपुटकादि
तत्स्यं समुद्रं ग्रंथ्यादियुक्तं । जडो बुद्धिविकलः । बालोऽ-

प्राप्तषोडशवर्षवयस्कः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः ।
ततश्चाध्यादिभिर्जडादिधनैश्च विनान्यानि धनानि तत्त-
दुपभोगकालेन स्वामिनो नश्यन्ति भोक्तुर्भवंति । एतानि तु
स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवंति । स्मृतिः ।

द्वारमार्गक्रियायोगो जलवाहादिपु क्रियाः ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

क्रियायोगो गमनादिरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

आगमो ह्यधिको भोगान् विना पूर्वक्रमागतात् ।

आगमो बलवान्नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥

योऽभियुक्तः पुरेतः स्यात् तस्य ऋक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानुध्यातभोगात् बल-
वान् । अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् । तथाच
बृहस्पतिः

अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।

अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेभ्यो गरीयसी ॥

त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः

प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपुरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ॥

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥

आगमोपि बलवान् भवति यत्र भुक्तिः स्वल्पापि नास्ति । तथाच नारदः

विद्यमानेषु लिखितेषु जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम् ॥

इति दीपकालिका । यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोस्तु पौर्वापर्यं न निर्णयते तत्र यस्य भुक्तिरस्ति तस्यागमो बलीयान् या त्वन्वस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा । तस्मात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र

सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्पुत्रा क्रिया ।

आदौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा च बलवत्तरा ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् निर्णयः । आध्यादीनां व्यवस्था त्वनुपदं वक्ष्यते । आधिविक्रयदानानामंतरालसौक्ष्म्येण पौर्वापर्यस्य निर्णेतुमशक्तौ व्यवस्थामाह बृहस्पतिः

कृतं चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिग्रहम् ।

त्रयाणामपि संदेहे कथं तत्र विचारणा ॥

त्रीण्येव हि प्रमाणानि विभजेरन् यथांशतः ।

उभौ चार्थानुरूपेण विभागेन प्रतिग्रहः ॥

आधिधर्तृकेतृसंप्रदानैस्तद्वस्तु समांशेन विभज्य ग्राह्यमित्यर्थ इति मिश्राः प्राहुः । हलायुधस्तु आधिधर्तुरत्रांशो लघीयान्हीनबलत्वादित्याह । आगमस्त्विति आगम्यते प्राप्यते स्वीयो भवति येन क्रियादिना स आगम इति व्यवहारमातृकाः । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति या-

ज्ञवल्क्यदीपकलिका । मैथिलास्तु आगमो धनार्जनो-
पायः क्रयादिरित्याहुः । व्यासः

वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ।

इति वचनमसमक्षभोगविषयं । समक्षभोगे तु विंश-
तिवर्षभोगात्स्वत्वमित्यविरुद्धं एतादृशस्मृत्युक्तकालवि-
षय एव कात्यायनः

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । .

अस्मार्ते त्वागमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता ॥

अत एव नारदः

अन्यायेन च यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥

अन्यायेनेति आगमादिकं विना पित्रा पूर्वतरैः पितर-
मादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । यत्तु

अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतानि च ।

चौरदंडेन तं पापं दंडयेदवनीपतिः ॥

इति दंडविधायकवचनं तत् धर्मशास्त्रविरोधात्त्रिपुरुष-
भोगेतरपरं । वस्तुतस्तु अनागममिति दंडविधायकवच-
नं स्त्रीधननरेन्द्रधनविषयम्

स्त्रीधनं तु नरेन्द्राणां न कदाचन जीर्यति ।

अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥

इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

भुक्तिस्त्रिपुरुषो सिध्येदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सर्पिंडरवे सकुल्यानां न सिध्यति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्भुक्तसुकुल्यानां न तद्भोगेन होयते ॥

विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च ।

सुर्दाघेणापि कालेन तेषां सिध्यति तनु न ॥

आपणो विक्रयस्थानं । विवाहो जामाता ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

तरंगो दायभागार्थैश्चतुर्थः पूर्तिमागतः ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ व्यवहारदर्शनम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञि व्यवहारपदं हि तत्र ॥

स्मृत्याचारबहिर्भूतेन चर्त्मना परैरर्थतः शरीरतो वा पीडितो यद्राजानि निवेदयेत्तव्यवहारस्थानं । आवेदयति इत्यनेन राज्ञा स्वयं विवादोत्थापनं न कर्तव्यं । राज्ञीति व्यवहारदर्शकपरं । तथाच बृहस्पतिः ।

राजा कार्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथ वा द्विजः ।

प्राड्विवाकमाह स एव

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्ब्रूति प्राड्विवाकस्तवः स्मृतः ॥

कात्यायनः ।

व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।

विवेचयति यस्तस्मिन्प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥

इति । अर्थिनं प्रतिभापते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति तव वाक् कीदृगुत्तरं इति पृच्छतीति प्राड् । श्रुत्वा च युक्तायु-
क्तत्वेन जयपराजयौ विविनक्ति वा इति विवाकः । प्राट्
चा सौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । कात्यायनः

सप्राड्विवाकः सामात्यः सत्राह्मणपुरोहितः ।

स्वयं स राजा तनुयात् तेषां जयपराजयौ ॥

यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत्कार्यनिर्णयम् ।

तदा नियुंज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

मनुः

जातिमात्रोपजीवी वा कायस्थो ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥

ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मणवदनुष्ठा-
नं वणिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायनिरूपणे जा-
तिरपि वा यस्य स वरमुक्तयोग्यब्राह्मणाभावे क्वचित्
कार्यदर्शने नृपतेर्भवति न तु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि
शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्ता इति विधानादेव शूद्रनि-
वृत्तिसिद्धौ न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभा-
वे क्षत्रियवैश्ययोरनुज्ञानार्थः । अत एव कात्यायनः ।

यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रखलते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं कर्म स्मार्तं वा भाषते यदि । .
 तस्य दंडं द्वे सहले सृक्किनीं चैव भेदयेत् ॥
 अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शाखांजनशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः ।
 तस्मात्संशयमूढानां कर्तव्यश्च विनिर्णयः ॥

अत एव न्यायः ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥

दैवीं देवतानुमतां । पुनः कात्यायनः ।

सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥

शृणोति यदि नो राजा स्यादसभ्यस्तदा नृणाम् ।

सभ्यः सभायां साधुः तथाविधमाह याज्ञवल्क्यः ॥

श्रुताध्ययनसंपन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः ॥

श्रुताध्ययनसंपन्नाः शास्त्रज्ञाः कुलीनाः संकरदोषर-
 हितमातापितृपरम्परया सभायां सोदंति उपविशंति ये
 ते सभासदः । मनुः

त्रैवियो हेतुकस्तर्का नैरुक्तो धर्मपालकः ।

त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिपत् स्याद्दशावरा ॥

त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः हेतुकः सयुक्तिव्यवहारीत्यर्थः ।

कात्यायनः

दिवसस्याष्टमं भागं भुक्त्वा भागत्रयं च यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥

अष्टममायार्धं प्रहरं त्यक्त्वा भागत्रयं प्रहरद्वयपर्यन्तं । मनुः

धर्मासनमाधिष्ठाय संवीतांगः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

मनुनारदहारीतवौधायनाः

पादो धर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यंते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निंदाहो यत्र निंबते ॥

दुर्व्यवहारदर्शनाधर्मसंबंधी चतुर्थो भागोर्थिनं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । अपरश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनं । अन्यर्पादः सभासदः सर्वान् अधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान् व्याप्नोति । पादश्च राजानं व्रजति । यस्यां पुनः सभायां असत्यवादित्वात् निंदाहोऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यङ्न्यायदर्शनेन निंबते तत्र राजा निष्पापो भवति सभासदः न पापेन संबध्यंते । अन्यायवादिनमेव कर्तारं पापमुपैतीति कुल्लूकभट्टः । कर्तारं वादिनं प्रतिवादिनं वा राजपदविवेचकपरं अनेना निष्पापः । अर्थित्वमाह तुर्व्यासनारदौ ।

यस्य चाप्यधिका पीडा कार्यं चाप्याधिकं भवेत् ।

तस्यार्थिभायो दातव्यो न यः पूर्व निवेदयेत् ॥

अत्र च 'पूर्वपक्षो भवेत् तस्येति कात्यायनीयतृतीयचरणे पाठः । 'न यः पूर्व निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्व निवेदयेदिति पाठे यः प्रथमं निवेदयेत्स पूर्ववादीत्यर्थः । सभापतेः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवस्त्वभावेन संज्ञासंज्ञापनं तयोः ॥

संज्ञासंज्ञापनं दंडतुल्याधीकरणं । निर्णयस्य कार्यं धनादिदाने । आहिताग्न्यादित्वात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः

अथ चेत्प्रतिभूनास्ति वादयोग्यश्च वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्याति दयाद्भृत्याय चेतनम् ॥

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवतीति प्रतिभूर्लग्नकः ।

वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दंडदानस्य च क्षमः । स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः

आर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा ।

यो यस्वार्थे विवदते तयोर्जयराजयौ ॥

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः बृहस्पतिरापि ।

ऋत्विग्वादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्तितौ ।

यज्ञे स्वाम्याप्रुयात्पुण्यं हानिं वादेथ वा जयम् ॥

मनुष्यमारणादिषु प्रतिनिधिर्न दातव्य इत्पाह का-

त्यायनः

मनुष्यमारणे स्तेपे परदारामिभरति ।

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता च विवदेत्स्वयम् ॥

कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः

कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडार्तानां च बांधवाः ।

पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा ॥

आत्रायन्यस्य पक्षाश्रितस्य दंडनीयतामाह । नारदः

यो न आता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थवादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विव्रुवन् ॥

विरुद्धं ब्रुवन् सन्नित्यर्थः । कदा के राज्ञा न धारणा-

या इत्याह नारदः

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो पियक्षुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यबन्धे रुपीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी व्रती ।

विपमस्थाश्च नासेध्यान चैतानाह्वयेन्मृपः ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन चाद्यन्तरेण ।

अप्राप्तव्यवहारः पंचदशवर्षानधिकवयस्कः । तत्काले

विवाहादितत्तत्क्रियासमाप्तिपर्यन्तकाले । एते । विपमस्था-

श्च उपप्लुतदेशस्थाः । उत्तमर्णादिना नासेध्यान विधारणी-

याः । एतान्प्रागुक्तान् वादिना निवेदितानिति शेषः । या-

ज्ञवल्क्यः ।

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनं स्वाभियोगानुपमर्दकेन विवादांतरेण न योजयेत् युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । अत्रैव दंडमाह नारदः

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालंबते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादीत्युक्त्वा दंड्यता सूचिता न प्रकृतार्थाद्धीनताऽन्यथा छलापतेः । अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥

कलहे वाक्पारुष्ये साहसे शस्त्रादिप्रहारे अनयोः पूर्वमहमप्यनेनाकुष्टः शस्त्रेण हत इत्यत्रापराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात् । तथा च बृहस्पतिः ।

आकुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽऽततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

आततायिनमाह प्रायश्चित्तविवेके वसिष्ठः ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहारी च पडेते आततायिनः ॥

बृहस्पतिः ।

नाततायिवधे हंता किल्बिषं प्राप्नुयात्कचित् ।

विनाशार्थिनमायांतं घातयन्नापराधुयात् ॥

अत्र किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपराधाभावो दंडनिषेधार्थः । 'पतः सर्वत आत्मानं गोपायेते'ति श्रुतिमूलमिदं अतः पलायनादिनाऽऽत्मरक्षणाभावे इदं बोध्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । कात्यायनः ।

आततायिनमायांतमापि वेदांतपारगम् ।

जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्यनततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णूः ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥

एवकारो नियमार्थः । तथा

नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्राकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥

तस्माद्धंतुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरु-
पो हंति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । ननु आततायि-
नोरपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषः । आततायिवधे न दो-
षोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । इत्यादिसुमंतुवचनादिति प्राय-
श्चित्तविवेकोक्तं युक्तमिति चेन्न । भवदेवभट्टचरणैर-
प्रमाणीकृतत्वात् । यथा यच्च आततायिवधे न इत्येकं सू-
त्रं दोषोऽन्यत्र इत्यपरं गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति तृतीयं । तत्र ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तमुक्त्वा यस्तैः
संबन्धं कुर्यात्तस्याप्येवमेव प्रायश्चित्तमित्यमिधाय सुमंतु-
नोक्तमिदं तेन आततायिवधे न इत्येतत्सूत्रं पूर्वोक्तप्राय-
श्चित्तनिषेधकम् । दोषोऽन्यत्र इति तु आततायिव्यतिरि-
क्तवधे दोष उक्तः । गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्
इति प्रायश्चितांगस्नानप्रतिपादकं । गोहेतुकं स्नानं व्यासे-

नोक्तं । तथा च व्यासः

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेक समस्तेषां गवां शृंगोदकस्य च ॥

ब्राह्मणशब्देनात्र विधिवाक्यमित्यभिप्रेतम् । तद्धेतुकं च स्नानं यथाविहिताघमर्षणादिपूर्वकस्नानं । तेन गोहेतुकं स्नातः ब्राह्मणहेतुकं वा स्नातः प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न त्वाष्ट्वनमात्रेणेति वाक्यार्थः । यत्तु भविष्यपुराणे हत्वा तु प्रहरंतं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्धीरो द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

तन्नाततायिवधविषयं प्रहारशब्दस्य वधानभिधायकत्वात् तेनायमर्थो भवति यश्चक्षुराव्यवयवानां प्रकर्षेण प्रहरणे प्रवृत्तः तद्धेऽकामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तं । यदपि

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।

इति भगवद्गीतावचनं तदपि पलायनादिना आत्मरक्षणासामर्थ्येपि भीष्मादिवधे पापभोगिताबोधकं एवं च प्रागुक्तकात्यायनवचनं सहजत एवं संगच्छते इति सुधोभिर्विभाव्यं ॥ पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्यादावल्पदंडमाह नारदः

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यान्न दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

विनयो दंडः । युगपत्संप्रवर्तने समदंडमाह स एव

पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः

RAMKRISHNA
RATI

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

एवं च दंड्योऽयमनपराधे मयि कृतपीडत्वात् इति
भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य एव प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन
युगपदनेकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ याज्ञवल्क्यः ।

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

साहसं मनुष्यमारणं । गौरत्र दोह्या । अभिशपो महा-
पातकादिना । अत्यये द्रव्यनाशे स्त्रियां कुलस्त्रियां चारि-
त्रविवादे दास्यां वा स्वत्वविवादे एषु सद्य एव उत्तरं
दापयेत् । इति दीपिकालिका । विशेषमाह कात्यायनः ।

यस्मात्कार्यसामारंभश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥

अत्रापवादमाह बृहस्पतिः

अभियुक्तोऽप्रगल्भत्वाद्बुद्धुं नोत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥

अत्रापि विशेषमाह व्यासः ।

राजदैवरुतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ।

तस्मिन्कालेऽवाधिकालाम्यंतरे सरुत्समयबंधोऽभि-
युक्तः । अवध्यतिक्रमे हेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोपराध्यति । जैह्वयाच्च तदतिक्रामको-
दंड्यो भंगी च भवतीत्याह स्मार्तधृतम् ।

राजदैवरुतं दोषं साक्षिभिः प्रतियादयेत् ।

जैह्वेन वर्तमानस्तु दंष्ट्रो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

जिह्वः छद्मकौटिल्यादियुक्तः । तथा च हारीतः छद्म-
मायाव्याजयुक्ता निरुतिः कौटिल्यशाब्दवैपम्यायसद्भा-
वयुक्तं जैह्वयं । युक्तं योगः ॥

अथ भाषावादः ॥

तत्राहतुः कात्यायनबृहस्पती ।

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं यत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसंदिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्युक्तो विरोधिप्रतिषेधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।

अस्यार्थः प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् तस्या-
दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधना-
र्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्य-
दोषः स्यात् । अत एव नारदेनोक्तम् ॥

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

तां प्रतिज्ञां उत्तरो विजयी । यद्यप्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं
तद्विशिष्टधर्मां पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र चाकप्रत्याघ्य
ऋणादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मिणोऽधमणादरेव
साध्यत्वात्साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं । अत एव उपसं-
हारे च एवंविधः पक्ष इति भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूप-

प्रपंचमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलाः पौर्वापर्याविपर्यासादिशून्यः

यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।

यानि पश्यंत्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यती ॥

इति गृह्यसंग्रहवचनात् । उदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् । तच्छोधनकालमाह बृहस्पतिः ॥

न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत्प्रत्यर्था सभ्यसन्निधौ ॥

व्यासोपि

शोधयेत्पूर्वपक्षं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उतरेणावबद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवच्छासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

नारदः

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

पशुस्त्रीभूऋणादाने शास्योप्यर्थान्नि हीयते ॥

सर्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेनावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादग्रहणात् । मन्युरुत-
विवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयते इत्यवग-
म्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय
हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दंड्यः पराजीयते
च । ततश्च त्वं शतं मह्यं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीतं
तावद्धनकत्वादित्यादि भाषांशरीरं । तच्च संस्कृतदेशभा-

षादित्वेन यथाबोधं लेख्यं वक्तव्यं वा मूर्खाणामपि वा-
दिप्रतिवादित्वदर्शनात् । अथोत्तरवादः । तत्र बृहस्पतिः

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

संबद्धमुपयुक्तं । अन्यथा अन्यवादित्वेन भंगप्रसंगात् •

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहूतः प्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृतः ॥

विप्रलापी त्रिपक्षेण मौनरुत्सप्तभिर्दिनैः ।

क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणात् ॥

इति नारदोक्तेः । यत्रोत्तरस्वरूपं तद्भेदाश्चाह नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमंसदिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकमभियोगप्रतिकूलमिति
यावत् । अत एव

पूर्वपक्षार्थसंबद्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ।

इत्युक्तं । सारं प्रकृतोपयोगि । अनाकुलं पूर्वापरवि-
रोधशून्यं अव्याख्यागम्यं अध्याहारादिकं विनैव प्र-
तीतं उत्तराभासमाह कात्यायनः

प्रकृतेन त्वसंबद्धं नात्यल्पमतिभूरि च ।

षक्षैकदेशध्याप्यं च तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तदाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं मन्यते बुधैः ॥

हारतिलके भवदेवभट्टचरणैर्व्याख्यातं उत्तरं विभजते
नारदः ।

मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥

* अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापह्न-
व इत्यर्थः । मिथ्योत्तरभेदमाहतुर्व्यासनारदौ

मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधा ॥

मिथ्यैतदिति शब्दतः नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवाः । तथा चाह कात्यायनः

श्रुत्वाभापार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तु ज्ञेयमुत्तरम् ॥

त्वं मंह्यं शतं धारयासीति प्रतिज्ञायां मया न गृही-
तं इति शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इत्यर्थतः । देशकालविशेषगर्भायां तस्यां तदा
तत्र नाहमासमित्यर्थतः । देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा
तस्यां न जानामीत्यर्थतः । एवं योग्यास्मरणेनार्थतस्त-
द्ग्रहणप्रतिपादनात् चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्र-
हणाभावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरं आद्यं मिथ्योत्त-
रमात्रं । संप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः

' श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थां यदि तं प्रतिषेधते । '

सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिर्रुदाहता ॥

अभियुज्यत इति अभियोगः प्रतिपद्यते अंगीकरो-
ति तं साध्यार्थं । प्रत्यवस्कंदनमाह स एव

अर्थिनाभिहितो योर्थः प्रत्यर्थो यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं हि तत् ॥

तथा प्रपद्य सत्यत्वेनागीकृत्य कारणं तत्प्रतिकूलरू-
पकारणं ब्रूयात्तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कंदनं वायुक्तस्यैव प्र-
तिकूलत्वेन वचनमित्यर्थः । प्रतिपक्षावस्कंदनात्प्रत्य-
वस्कंदनमिति व्यवहारमातृका । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं
बलवत्तुल्यबलं दुर्बलं चेति । आद्योत्तरं यथा मया त्वत्तः
शतं गृहीतमिति सत्यं किं तु परिशोधितमिति । अत्र
उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । यथाह नारदः

अधर्म्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥

अधर्म्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य मध्यमोत्तरं यथा मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वायुक्तं । मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिनापि तथोत्तरमिति । अत्र
पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः तदसत्त्वे प्रतिवादिनः

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । उभयतो वादिप्रतिवादिनोः
साक्षिणः प्रष्टव्या इति शेषः । अधरीभूते वादिनोः सा-
क्ष्युपन्यासासामर्थ्ये अंत्योत्तरं । यथा ममेयं भूः क्रमाग-

तत्त्वादिति वायुकेर्ममेयं भूर्दशवर्षोपभुज्यमानत्वादि-
त्युत्तरं अत्र जयपराजयौ प्रागुक्तभोगानुसारेण व्यवस्था-
प्यौ तत्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोपन्यासः ।
तथा चोक्तं

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिप्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येपि वादिनः ॥

प्राङ्न्यायमाह बृहस्पतिः

आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥

आचारेण व्यवहारेण अवसन्नो भंगी लेखयते भा-
षामिति शेषः । स वादी अस्मिन्नर्थे मया पूर्वं पराजि-
तो वाच्यः । प्राङ्न्यायस्तु धार्यमाणत्वसामान्याभाव-
ज्ञापकः । मिथ्योत्तरादीनां संकरे का व्यवस्था इत्याकां-
क्षायामाहनुर्व्यासहारीतौ

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥

मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ॥

उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोन्वया ॥

शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या किंतु पंचाशदेव प-
रिगृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणांशयोस्तुल्य
प्राङ्गोत्तरं ग्राह्यं आदौ विचारणीयं परिशोधन-
न स्मरणाहंत्वात्पश्चान्मिथ्योत्तरं । तत्र क्र-

णस्य चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वादिति एवं नवत्यभि-
योगे मिथ्यैतत् । षष्टिः पुराणा एव गृहीतास्तत्रापि त्रिं-
शत् परिशुद्धात्रिंशद्वास्यामीति मिथ्याकारणसत्त्वैः सं-
कीर्णोत्तरेपि पूर्ववत्कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात् सत्योत्तरस्य
स्वयं स्वीकारेण निर्णयानर्हत्वादिति भावः । प्राङ्गन्या-
येन सह न कस्यापि सांकर्यमिति तच्चोक्तं यदि तु शतं
मिथ्या परंतु विंशतिः पुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धा-
स्तदा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थविषयकस्य विचार उपक्रम-
णीयो भूयोऽनुरोधस्याभ्यार्हितत्वात् । पश्चात् स्वल्पार्थस्य
विचारः । तुल्यार्थविषयत्वे तु यत्र क्रियायाः साक्षादेः
फलं निर्णयः शीघ्रं भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं ।
यथा यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापङ्गवे च पंचाशत्
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ तत्खंडनाय
ग्रहणपत्रं ग्राह्यं । लिखितस्य साक्षिभ्यो बलवच्चेन सम्बद्ध-
निर्णयकारित्वात् । पश्चात्पंचाशत्परिशोधने साक्षिणः
प्रष्टव्याः ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानंतरं याज्ञवल्क्यः

अतोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥

अत्रार्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् । व्यासः ।

प्राङ्गन्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत् क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

मिथ्योत्तरे न गृह्येत मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी भाषा-
वादी क्रियां साधयेत् । साक्ष्यादिकं निर्दिशेत् । अत्रो-
त्तरवादिनो न क्रियासाधकत्वं । अत्र मानुष्याः क्रियाया
असंभवादिति न्यायमूलं । अत्रापि साक्ष्याद्यसंभवे उत्त-
रवादिन एव दिव्यं ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र पूर्वाद्धेनार्थिनो दिव्यनि-
पेधेऽर्थात्प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्ती पराद्धांभिधानं सिद्धे सत्या-
रंभो नियमायेति न्यायान्नियमार्थम् । लिखनाद्यसंभवे
दिव्यान्याह याज्ञवल्क्यः ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः

निन्दुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान्प्रेणार्थान् ग्रहस्त्वनिवेदितः ॥

यो लिखितानेकसुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये
साक्ष्यादिभिर्विभावितः सर्वान् दद्यात् । ययेकदेशवि-
भावेन वादिनोऽवसादमगम्य इदमपरं मया लेख-
यितुं विस्मृतमिति ब्रूते । स भाषाकालेऽनुन्यस्तं तन्न द-
द्यात् । एतच्च न केवलं वाचनिकं । किं त्वेकदेशविभा-
वनात् विजानत एव तस्य तदपलापे तच्छीलत्वावधार-
णादपरंशेषि तथात्वमेव संभाष्यते सत्यविभावकरया-

पि प्रक्रांतविषये यथावस्तुवाटावधारणात् । अविभावि-
तांशेऽपि सत्यवादित्वसंभावनमित्येवंरूपतर्कापरनाम-
संभावनाप्रत्ययानुगृहीता तस्मादेव योगीश्वरवचनात्स-
र्वं दापनीयमिति निर्णयः । एवं च तर्कराक्यानुसारेण
निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शानां न
दोष इति स्मार्तभट्टाचार्याः प्राहुः । योगलोकमतानु-
सारिमैथिलास्तु यद्येषां मध्ये एकमपि मया गृहीतं वि-
भावयति तदा सर्वमेव दातव्यमिति प्रतिज्ञावादिविष-
यत्वमेकदेशविभावितवचनस्येत्याहुः । तच्चित्त्यं । एवं च

साध्याथशिं निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकमात्रं तेन ऋग-
निःक्षेपाद्यपद्रवेषु योज्यं । यत्तु—

अनेकार्याभियोगेषु यावत्संसाधयेद्धनी ।

साक्षिभिलावदेवासी लभते साधितं धने ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विषयानभिज्ञपुत्रादिविषयकम् ।
तथा च नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तस्याजानतो नाहं जा-
नामीत्युत्तरे यादी साक्ष्यादिभिर्साधयित्वा प्रतिपादयति
तावदेव पुत्रेण दातव्यमिति स्मार्तविश्वरूपजीमूतया-
हनादयः प्राहुः । अनुमानाद्वरः साक्षीत्यादिना पूर्वं सा-
ध्यादिभ्योऽनुमानं लब्ध्वेत्युक्तं । सांप्रतमनुमानप्रकारमा-
ह मनुः ।

बाह्येति भावयेत्संगे भावं मंतं गंतं नृणाम् ।

स्वरवर्णैंगिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ ।

स्वरो गद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः इंगितं स्वेदवेप-
थुरोमांचादि आकारो विकृतः चक्षुषा कातरेण चेष्टिते-
न स्थानत्यागादिना एषां चानन्यथासिद्धेरतिदुर्निरूप-
त्वात् एभ्यः साक्षी बलवानिति प्रागुक्तं । याज्ञवल्क्यः ।

देशादेशांतरं याति सृक्किणो परिलेढि च ।

ललाटं स्वियते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाकचक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति चक्षुश्च पर-
कीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्का-
यकर्मभिः स्वभावात् पूर्वोक्तां यथायोग्यं विकृतिं गच्छे-
त्तदा स दुष्ट इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यसाक्षिरूपं प्रमाणं । लेख्यशोधनप्रकारमाह

कात्यायनः ।

स्वहस्तलेख्यसंदेहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत्स्वहस्तरुतैर्वान्धैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

अथ लिखितम् ॥

तच्च द्विविधं । तदाह नारदः ।

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यरुतं तथा ।
 असाक्षिकं साक्षिमत्रं सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥
 मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्णिकलेखकाः ।
 तदप्यपार्थ करणे मृते त्वाधिः स्थिराश्रयात् ॥
 दर्शितं प्रतिकालं च पाठितं स्मारितं च यत् ।
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥
 लेख्ये देशांतरस्थे च दग्धे दुर्लक्षिते हते ।
 सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥
 छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लक्षितेषु च ।
 कर्तव्यमन्यञ्छितं ह्येव लेख्यविधिः स्मृतः ॥
 लेख्यं यत्रान्यनामाकं हेत्वंतररुतं भवेत् ।
 प्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥

स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं । अन्यद्वारा लेख्यं
 साक्षिमदिति यथासंख्यमन्वयः । देशस्थितेर्षस्मिन् देशे
 यादृशी लेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र तादृश्याः तयोः स्वह-
 स्तान्यहस्तरुतयोः । मृता इति साक्ष्यादौ मृते पुत्रादिस्थं
 लेख्यपत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
 प्रमाणमित्यर्थः । व्यक्तमाह कार्यापनः ।

यत्र पंचत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

ऋणिको धनिकश्चैव नैव पत्रं प्रमाणयेत् ॥

दर्शितमिति तथायिधमपि पत्रं यदि पूर्वमृणिक-
 दिसंनिधौ दर्शितं पाठितं स्मारितं वा धनिकेनान्येन वा
 तदा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशांतरस्थस्य पत्रस्य

तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणं । असतो दग्धादेः
 तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति यत्पत्रं केनापि हेतु-
 ना अन्यनामचिद्विदितं तत्र विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन
 सहास्य विश्वासहेतुभूतसंबन्धागमरूपकारणैर्निर्णेतव्यं ।
 लेख्यस्याग्रामाप्यशंकायां लेख्यगृहीत्रा प्रागुक्तशोधनप्र-
 कारेण तन्निरसनीयं तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो भोग एव
 उपन्यास्यो न तु लेख्यमुद्धरणीयमित्याह कात्यायनः ।

आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

उद्धरेल्लेख्यमाहर्ता तत्पुत्रोभुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः प्रमीतश्चेत्तत्सुतोपि तदुद्धरेत् ॥

अभियुक्त इति लेख्यसाधुत्वज्ञापनार्थं । अभियुक्ते
 लेख्यग्रहीतरि तदविज्ञाप्यैव मृते तत्पुत्रेण तत्साधुत्वं
 साध्यमित्यर्थः । तत्साधनं च स्वहस्तलिखनादिनेति
 प्रागुक्तं । नारदः

अर्भाक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिश्रतुः पंचरुत्वो वा परतोर्यं तमाहरेत् ॥

यदा धनिकेनाधर्माणिकास्त्रिश्रतुःपंचरुत्वो वा त्वं मे इ-
 दं धारयसि इति पुनःपुनर्निर्देश्यमानोऽपि तदाक्यप्रति-
 घातं न कृतवान् तदोत्तरं कालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ
 इति निर्णय तदर्थमृणिकाद्वापयेदित्यर्थः । मनुः ।

अर्थेपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्धनिकस्यार्थं दंडलेशं च शक्तिः ॥

अपव्ययमानं अपलपंतं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन ॥

अथ निर्णयपादः ॥

तत्र नारदः ।

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत्तु परं सभ्यावधारणम् ॥

सभ्यैरवधृतः पश्चाद्वाज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणं साक्षिलिखितभुक्तियुक्तिदिव्यशपथानां मध्येऽन्यतमं प्रमाणं यस्यैव प्रतिज्ञासत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी । अन्यथा पराजय इति प्रत्येतव्यं । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवांगीकृतस्वपराजयः स्वचर्यावसितः स कम्पस्वेदद्वैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधारितः क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना पराजयं प्राप्तः परमनंतरं सभ्यावधारणमर्हेत्सभासदां मिलितानां पराजितोयमिति निर्णयमर्हेत् ॥

अथ साक्षिविधिः ॥

तत्र साक्षिणमाह मनुः ।

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।

एतत्तु प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

अनुभावी च यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥

इति मनुवचनांतरात् । सं च द्विविधः कृतोऽकृतश्च

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
 रुतः पंचविधो ज्ञेयः षड्विधोऽरुत इत्यपि ॥
 इति नारदवचनात् । रुतः साक्षित्वेन निरूपितः ।
 अनिरूपितश्चारुतः । तद्भेदानप्याह स एव ।

लिखिनः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।
 गूढश्रोतरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ।
 लिखितादीनां लक्षणान्याह कात्यायनः ।
 अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते ।
 स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकांदृते ॥
 यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनःपुनः ।
 स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥
 यस्तु यदृच्छयागतः यदृच्छया भिक्षुः अनयोः पत्रारू-
 ढत्वेपि भेदस्तेनैव दर्शितः ।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसंगादागतश्च यः ।
 द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥
 अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थावचनं स्फुटम् ।
 यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥
 साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भापते ।
 श्रयणात्प्रत्यणादापि स साक्ष्यमुत्तरसंज्ञकः ॥

अरुतमपि साक्षिणं मनुरप्याह ।
 यत्रानिबद्धो वीक्षेत शृणुयाद्वापि किंचन ।
 पृष्टस्तत्रापि तद्भूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥
 अनिबद्धस्तु तत्र साक्षी भवेत्यनियुक्तः । परंपरयापि

श्रवणमाह नारदोपि ।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यं समक्षं परिभाषते ।

श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः ॥

साक्ष्यं परिभाषतां वचो यः स्वयं शृणोति आर्थिना-
वा श्राव्यते स श्रवणात् श्रावणाच्च उत्तरसंज्ञकः साक्षी-
त्यर्थः । तेषां भेदोऽवसरे वक्तव्यः । तेनान्यतरवाद्यभि-
हितार्थविषयकमदृष्टकरणजं ज्ञानं साक्ष्यमिति स्थितम् ।
तत्र नारदः ॥

तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्टरुत् ।

न बांधवो न चारातिर्व्रूयुस्ते कार्यमन्यथा ॥

कार्यं सत्यमपि अन्यथा मिथ्यात्वे न व्रूयुः । एवं च
यदि परमधार्मिकत्वेन बांधवादीनामपि सत्यवादीत्वेन
निश्चीयते तदा तेषां साक्षिणो भवन्ति तेषां साक्ष्यभिधा-
यकं वक्ष्यमाणवचनमपि एतद्विषयकं ॥ याज्ञवल्क्यः ।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवंतो धनान्विताः ॥

अवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्ताक्रियारताः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

यथाजाति यो यज्जातीयः तस्य तज्जातीयः साक्षी ।
यथा स्त्रीणां स्त्रिषोत्पजानामत्पजाः । यथावर्णं ब्राह्मणा-
नां ब्राह्मणाः । क्षत्रियाणां क्षत्रियाः । अभावे तु तत्तद्भेदं
विना सर्वे सर्वेषु साक्षिणो भवन्ति । तपस्विन इत्य-
स्यापवादः साहसादौ वक्ष्यते । अवरा इत्यस्यापवादमाह

याज्ञवल्क्यः ।

उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोपि धर्मवित् ।

अपिना द्वावपीति मिताक्षरा उभयानुमतत्वं धर्मविच्चं
च मिलितं तत्र । यथा विष्णुः । अभिमतगुणसंपन्नस्तु-
भयानुमत एकोपि । अतएवश्रोत्रियमप्येकं निषेधयति ।

नव सप्ताथ वा पंच चत्वारस्त्रय एव वा ।

उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

एकोऽभिमतगुणसंपन्नः उभयानुमतः प्रधानकल्पः
तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यः । तथा च नारदः ।

उभयानुमतो यः स्यात् द्वयोर्विवदमानयोः ।

भवेदेकोप्यदुष्टश्चेत्प्रष्टव्यः स्यात्त संसदि ॥

उभयानुमत एकोऽलुब्धोऽस्तेनत्वादिना सर्वजनप्र-
सिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वेन सभायां प्रष्टव्यः । तथात्वे स्नेह-
वैरादिसन्धेपकीर्तिभिया सत्याभिधानसंभवादित्याश-
यविचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।

एकोप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येपि ये वृताः ॥

एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यात् इति व्यवहारमातृकार्या
पाठो न युक्तः लुब्धाश्चेद्दहवोऽपि साक्षिणो न भवन्ति
इति एकपदवैयर्थ्यापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः । तथापि
एक इत्यनुरोधात्तन्निषेधमुखेनालुब्धस्योनयानुमतिस-
न्धे धर्मविच्चर्मन्तरेण साक्षित्वं बोध्यते इत्यर्थनो न वि-
रोधः । अत एव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एव

एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदिति नोक्तं । दोषैस्तेया-
दिभिः । तथा च नारदः ।

स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवाः क्रोधकाश्च ये ।

असाक्षिणस्तु ते ज्ञेयास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥

कितवो ब्यूतकारः । याज्ञवल्क्योपि ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशास्त्रकाः ।

रंगावतारिपापंडिकूटरुद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताभार्यसंबंधिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसां दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

अभिशास्त्रोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रंगावतारी चा-
रणः । पापंडिनो निर्ग्रथप्रभृतयः । कूटरुत् कपटलेख्या-

दिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महा

आप्तः सुहृत् अर्थसंबंधी विप्रतिपद्यमानार्थसंबंधी

सहायः एककार्यः । दृष्टदोषः दृष्टमिथ्यावाक्यः । निर्धू-

तो बंधुभिस्त्यक्तः आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यंतरोक्ता-

नां दोषादसाक्षिणां ग्रहणं । एते उभयानुमता अपि सा-

क्षिणो न भवन्तीति मिताक्षरा । तत्रापवादमाह उशनाः

दासोधो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः ।

एतेष्वनभिसंबंधात्साहसे साक्षिणो मताः ॥

स्थविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात्कितवादयः ।

उभयानुमतत्वाभावेपि शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्त एकोपि

श्राव्यः । तथा च व्यासः ।

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाक् स्थानांतरे सत्यवादित्वेन ख्यातः । साह-
समाह नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिर्दर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चैव साहसं पंचधा स्मृतम् ॥

उभयं वाग्दंडभेदात् । कात्यायनः ।

अभ्यंतरणानिक्षेपसाध्यमेकोपि दापयेत् ।

अर्थिना प्रहितः साक्षां भवेदेकोपि याचिते ॥

संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स्यात्स विवादे प्रकीर्तितः ॥

संस्कृतं निर्मितं पण्यं कुंडलादिः । विष्णुः ।

स्तेयसाहसवाग्दंडपारुष्यग्रहणेषु च ।

साक्षिणो न परीक्ष्यास्ते परदारादिकर्मणाम् ।

निद्रवेनैव क्रियमाणत्वाद्देवादेव परं साक्षिणो भवं-

तीति कृत्वा न साक्षिणां परीक्षेत्युक्तं । तेषां वाक्यं तु

मित्रारिभावादिनिरूपणेनोपपन्न्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं

। न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका । अत एव

कात्यायनः ।

ऋणादिषु परोक्षेत् साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययकेनैव परोक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥

श्रोत्रियादीनामसाध्यमाह नारदः ।

श्रोत्रियाखापसा वृद्धा हेतुप्रवजिता नराः ।

वचनात्तेष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥

श्रोत्रियमाह देवलः ।

एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरंगैरधीत्य वा ।

पट्टकर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वचनादिति श्रोत्रियादिरूपाभिधानात् न तत्रान्यो हे-
तुः । तथा च तेषां स्वीयवैदिककर्मकरणव्यग्रतया परकी-
यकार्यस्य विस्मरणसंभवात्साक्षित्वरूपलघुकार्ये तच्छा-
पभयेन व्यवहारद्रष्टारोपि न तान् पृच्छंतीति तत्साक्षि-
करणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः । किं तु यदि
स्वयमरुता अपि साक्ष्यं वदंति तदा साक्षिणो भवंत्येव
उभौ तो श्रोत्रियौ स्यातामिति वचनात् । वृद्धस्यासा-
क्षित्वं ग्लानेद्रियत्वात् । मनुः ।

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राः संतश्च शूद्राणामंत्यानामंत्ययोनयः ॥

अंतर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ।

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥

शिष्येण बंधुना वापि दासेन भृतकेन वा ।

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥

गोबीजकांचनैर्वेश्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैः ।

गोबीजकांचनाहारे यत्पापं तत्तवानृतभाषणे स्यादिति
वैश्यं । एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान्सर्वपातकैः संब-
ध्यते इत्युक्त्वा शूद्रं पृच्छेत् ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य तेते स्युर्वदतो मृषा ॥

इति मनूक दूषणं श्रावयेत् । कृतघ्नमाह ॥

भर्तृपिंडापहर्ता च पितृपिंडापहारकः ।

कृतस्य दोषं वदति स कामान्न करोति यः ॥

तस्माद्गृहीत्वा विद्यां च दक्षिणां न प्रयच्छति ।

न स्मरेच्च कृतं यश्च आश्रमान् यश्च दूषयेत् ॥

पुत्रान् स्त्रियश्च यो हेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।

सर्वास्तानृषिभिः सार्यं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ॥

बौधायनः ॥

पंच पञ्चनृते हंति दश हंति गवानृते ।

शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हंति साक्ष्यं साक्षो मृषा वदन् ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहलाणि सत्यमेवातिरिच्यते ॥

इति मनुनारदोक्तं फलं श्रावयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

सकूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दंडेन चैव हि ॥

कार्त्यायनः ।

अर्षाचिनरके कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

तत्रापवादमाह

वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्

तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः

गौतमः "नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनं न तु
पापीयसो जीवनम्" इति । महाभारते
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

कात्यायनः

समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव हि ।

विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक्पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं तत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र भिन्नकाले तु तद्गुः ॥

नापृष्टैरनियुक्तैर्वा सत्यंसत्यं प्रयत्नतः ।

वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥

अनुद्वेगेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्बिदा तु यत् ।

अत्यक्षं तस्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥

तथा

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्दुते तमसावृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं द्रव्यं द्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो यः श्रा-
वितः एवंभूतोपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निन्दुते य-
स्तस्याष्टगुणो दंड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥

तेषां वचो ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु कात्यायनवचनं

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां तु वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वेप्यसाक्षिणः ॥

इति । तत्र त्रयाणां साक्षिणां मध्ये एकस्यान्यथावा-
देऽपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधानभेदात् सा-
क्षिभ्यो न निर्णय इत्येतत्परं । बृहस्पतिस्तु षट्कर्मनि-
ष्ठानां ग्रहणमाह । गुणिद्वैधे क्रियावतामित्यनेन तुल्य-
रूपाणां द्वैधे तु न साक्षिभ्यो निर्णयः । किं तु तत्र दिव्ये
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।

इति वचनात् । तथा

साक्षिणोर्थिसमुद्दिष्टान्स्तसु दोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दंडमर्हति ॥

तत्समं विवादविषयसमं । सभासदादिविदितदूषण-
मेव ग्राह्यं नतु व्यवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यं । अन्यथान-
वस्थाप्रसंग इत्याह नारदः

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामन्यस्य संभवात् ॥

असाध्यं साधनानर्हं सिद्धत्वादोषवर्तनात् ॥

अनवस्थादोषविरहात् तस्मात्प्रसिद्धं दूषणमेव ग्राह्यं ।
प्रसिद्धदूषणमाह कात्यायनः

बालोज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटयत् ।

विब्रूयाद्वाधवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दंढ्यः सोऽपि नराधमः ॥

कात्यायनः ।

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये सति विवादिषु न स्याद्विष्यं न साक्षिणः ॥

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ।

एतत्तु संशयानुच्छेदे धोध्यं । बृहस्पतिः

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य वा दानाज्जयी लोके निगद्यते ॥

अथ जयपत्रलेखनम्

तत्प्रकारमाह स एव

यद्वृत्तं व्यहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रे खिलं लिखेत् ॥

पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयांतं यदा नृपः ॥

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

तथा कात्यायनः

अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिज्ञा साक्षिणस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथाचारधृतं स्वयम् ॥

एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥

ततश्च भाषोत्तरक्रिया च यत्र साक्ष्यादिनिर्णयश्च ज-
यपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थिता मध्यस्थाश्चे-

त्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थं ।
 तथा भाषोत्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननि-
 रासार्थं न हि गृहीतं मयेति मिथ्योतरेण जितस्य पुनः
 परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं भवति । प्रमाणलिखनं तु
 पुनःपुनः प्रमाणांतरोपन्यासनिरासार्थं । तदाह कार्त्वायनः

क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलं योऽवलंबते ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥

निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ।

यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ॥

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥

मनुः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

रुतं तद्धर्मतो विद्वान् न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥

अनुशिष्टं साक्ष्यादिभिर्निर्णीतं । अत एव तीरितं प्रा-
 द्विवाकादिभिः समापितं । यत्तद्विवादपदं पुनर्न निवर्तये-
 दित्यर्थः । यत्र तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्मरुतत्वं मत्वा परा-
 जया पुनर्द्विगुणदंडनमंगीरुत्य प्रत्यवतिष्ठते । तत्र पुन-
 र्न्यायदर्शनमाह नारदः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दंडमादाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥

असद्विचारे विचारांतरमाह स एव ।

असाक्षिकं तु यदृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।

असंमतमतैर्जुष्टं पुनदर्शनमर्हति ॥

असाक्षिकमिति अप्रमाणमात्रोपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यैः

दुर्दष्टं तु पुनर्दष्टा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दंड्या विवादे द्विगुणं दमम् ॥

अत एवाह नारदः ।

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भयो विधिः ॥

साक्षिकथनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तावसादाद्दोष-
दर्शने पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धभाषणादिभिः
प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ॥ नारदः ।

कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥ ७ ॥

अथ क्रियावलावलम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।

आदौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥

अत्र क्रिया समानजातीया बोद्धव्या अत एव बृहस्प-
तिरप्याह ।

द्विकेनार्थे समादाय प्रपन्नः पंचकं तु यः ।

लाभं तत्र प्रमाणं स्यात्पश्चिमं यद्विनिश्चितम् ॥

अत्र मिश्रपुस्तकृतोपे यचनार्थः । द्विकशतवृद्ध्या प्रा-
गर्धमादाय ऋणिकः कयापि स्वकार्यतया शते पंचपण-
लाभदानं चेदंगीकरोति तदा पश्चिमं प्रमाणं उत्तरा क्रि-

या प्रमाणमिति अनयोश्च क्रिययोर्वृद्धिव्यवस्थात्वेन जा-
तमुत्तरक्रियाबलवत्त्वमैत्सर्गिकं । अस्यापवाद आध्यादौ
तेन पुनराहितं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं च निवर्त्य उपलक्षणं
चैतत् । तेन दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं निवर्त्य अ-
स्वामिकृतत्वाविशेषात् । अत एवोक्तं ।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

बृहस्पतिः ।

उत्तरोत्तरबंधेन प्राग्बंधः शिथिलो भवेत् ।

यः पश्चिमक्रियाकारः स पूर्वाहलवत्तरः ॥

न्यासं कृत्वोत्तरं पूर्वं ततश्चाधिं करोति यः ।

विक्रियं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलत्तरा ॥

बंधोऽत्र व्यवस्था तेन पूर्वव्यवस्था दुर्बला उत्तरा च
क्रिया बलवतीत्यर्थः । इदमेवोदाहरति स्वयं न्यासमि-
त्यादि । प्रथमं न्यासमुत्तरं आधिं प्रथमं आधिमुत्तरं ।
विक्रियं वाशब्दाद्दानमपीत्यर्थः । न्यासोत्र धारणमात्रं
आधिस्तु परवशीकरणमित्यनयोराधिर्बलवान् आध्यपे-
क्षया स्वस्वत्वध्वंसफलिकाक्रियादानविक्रयादिरूपा ब-
लवती नतु बंधकस्तदजनको बलवानिति । विक्रयादेः
पूर्वस्वत्वध्वंसफलकस्य पुनः करणे प्रथम एव बलवान् ।
आध्यादेश्च पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकस्य च पुनः करणेप्येवं ।
पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकतज्जनकयोस्तु चरमो बलवानिति
फलितोर्थः । महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रचंडेश्वरा-

दिभिरप्येवं व्यख्याय व्यवहारोपि तथेत्युपवर्णितम् ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ॥

व्यवहारलक्षणार्थैस्वरंगः पंचमो गतः ॥ ५ ॥ ७ ॥

पष्ठोर्मिः ॥

अथ निक्षेपः ॥

तत्र बृहस्पतिः ॥

ऋणादानप्रयोगादिदापनांतं प्रकीर्तितम् ।

निःक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह ॥ नारदः

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वासान्निक्षिपत्यधिशांकितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रेक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

विश्वासोऽवश्यं प्राप्तव्यमेवेत्यादिनिश्चयः । अविशांकि-
तोऽप्राप्तिशंकाशून्यः । बृहस्पतिः ॥

राजचौरादिकभयात् दायादानां च वंचनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यत्र यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥

परं संबोध्य परस्थाने द्रव्यधारणमेव न्यास इति ता-
त्पर्यार्थः । अन्वाहितस्वरूपमाह कात्यायनः ॥

अर्थमार्गेण कार्येषु अमुष्मिन्वचनान्मम ।

दयास्त्वमिति यो दत्तः स द्धान्वाधिरुच्यते ॥

एकस्मिन् यदर्पितं यस्तु तेन पुरुषांतरे अमुष्मिन् स्वा-
मिनि त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तदन्वाधिरुच्यते इत्यर्थः
अत्र हत्यायुधस्तु अत्र मार्गेणेति पठित्वा अत्र एषु कार्येषु
मार्गेण याचनेन अमुष्मिन्पुरुषे एवं दया इति परिभाष्य
यत्सन्नर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति व्याख्यातवान् । मनुः ।

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्पवादिनि ।
 महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥
 वृत्तसंपन्ने सदाचारवति महापक्षे बहुबंधौ आर्ये ऋ-
 जुप्ररुतौ निक्षेपं निक्षेप्यम् ॥ बृहस्पतिः ।

स्थानं गृहं गृहस्थं च तद्वलं विभवं गुणान् ।
 सत्यं शौचं बंधुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥
 निधिं निक्षेपं । याज्ञवल्क्यः ।

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदप्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्र ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं पुटकादि तत्स्थं तदीयरूपसं-
 ख्यादिकमनभिधाय यत्परस्य हस्ते स्थाप्यते तदौपनिधि-
 कं । तत्तथैव मुद्रादिचिह्नितं प्रति देयमिति दीपकलिका
 नारदः

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्वथा ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥

विपर्यये प्रत्ययं दिव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात्सकृद्याचितमर्पयेत् ॥

बृहस्पतिः

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनंतरे ॥

प्रत्यनंतरे पुत्रादौ । मनुः

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंतरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बंधुभिः ॥

मृते निक्षेप्तारि प्रत्यनंतरेपि दानं न राजपर्यनुयोगा-
येत्यर्थः । स्वयमेवेत्यनेन जीवति निक्षेप्तारि प्रत्यनंतरेण
याच्यमानमपि न देयं मृते, त्वयाच्यमानेनापि देयमिति
सूचितं । नारदः

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः सदायिनः ।

दैवराजरुते तद्वन्न चेतज्जिह्वाकारितम् ॥

ग्रहीतुरर्थेन सह यो निक्षेपो नष्टः स दायिनो निक्षे-
पुरेव नष्ट इत्यर्थः । राजरुतेपि ग्रहीतृकौटिल्यात्कृते देय-
मेव ग्रहीत्रा तेन ग्रहीत्रपराधो दाने तदपराधस्त्वदा-
ने हेतुरिति मंतव्यं । एवमेव मिश्राः । बृहस्पतिरपि

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात्

ग्रहीतृद्रव्यसहितनिक्षेप्यनाशोपन्यासस्तदीयाशेषदो-
षनिरासार्थः । एवं च यदि तदीयापराधं विना निक्षिप्त-
मात्रमपि नष्टं भवति तदा न तद्देयमिति तात्पर्यार्थः ।

स्लाकरादयो ऽप्येवं । मनोरप्येतत्परता

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥

तस्मान्निक्षिप्तधनात् चौरैर्हृतं उदकेन देशांतरं प्रापि-
तमग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि
स्वयं किंचित्तस्मान्नापहरतीति कुल्लूकभट्टः । यत्र तु नि-

क्षेपधारिणा द्रव्यनाशहेतावुद्भावितेपि उपेक्षान्यतद्वेषा-
देव निक्षिप्तं विनष्टमिति ज्ञायते तदा निक्षेपधारक एव
दद्यादित्याह कात्यायनः

ग्राहकस्य तु यद्वोपान्नष्टं तु ग्राहकस्य तत्
देयमिति शेषः । तथा

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत न्हियेत वा ।
तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो देवराजरुतादिना ॥

राजरुते पि तद्वोपात्कृते दद्यादेवेत्युक्तमसरुत् यत्कार्य-
मुद्दिश्य यदयाचितकं तस्मिन्कार्ये कृते काले वा पूर्णे
याचितोपि स्वामिना ग्रहीता यदि न ददाति तदा तद्वै-
वराजादिनष्टमपि ग्रहीता मूल्यादिद्वारेण दद्यादेवेत्याह
याचितकमुपक्रम्य कात्यायनः

प्राप्ते काले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् ।
तस्मिन्नष्टे हृते वाय ग्रहीता मूल्यमाहरेत् ॥
आहरेद्दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यद्विऽनाशयेत् ।
वाच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत् ॥
भेदेन स्वद्रव्यात् बहिर्भावेन उपेक्षया । नारदः ।
वाच्यमानोपि निक्षेपं यो दातुर्न प्रयच्छति ।
दंड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम् ॥
यत्रार्थे साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।
तत्रापि दंड्यः स भवेत्तं च सोदयमाहरेत् ॥
अननुज्ञया विमत्या । बृहस्पतिरपि

न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेदर्धमात्मनः ।

दंढ्यः स राज्ञो भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥

अत्राप्यननुज्ञयेति विवक्षितं । व्यासः

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्मूनं प्रदाप्यः स्याद्भव्यमज्ञाननाशितम् ॥

उपद्राभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

उपधाच्छलं । सहायो हरणसहकारी । वधस्ताडनबंधनादिः ।

अन्यत्राप्येवं जातीयेष्वेवमेव विधिः । तथा च बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचिते च शिल्पिन्यासे तथैव च ।

एष एवोदितो धर्मस्तथैव शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे ऽलंकारादिघटनार्थं शिल्पिषु समर्पिते

सुवर्णादौ उपधाभिरेषां हरणे उक्तैव शास्तिः । पुनराह

स एव

यैस्तु संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतोपि सन् ॥

घटनावधि दिनातिक्रमे तु शिल्पिदेयता न तदभ्यंतर

इत्यर्थः । मनुः

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥

यः प्रार्थनेन निक्षेपं न ददाति विनैव च निक्षेपं नि-

क्षिप्तं याचते तावुभौ चौरवच्छास्यौ तत्समं धनं वा राज्ञा

दंढ्यौ । इदं निर्धनमाचारविषयं । मत्स्यपुराणे तु 'द्विगुणं

दमम् इति चतुर्थचरणे पाठः स च दमः सदननिरु-
ष्टाचारविषय इति मिश्राः । कात्यायनः

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तन् ॥

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः ।

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

निक्षेपलक्षणाद्यैस्तु तरंगः पष्ठ ईरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोर्मिः ॥

अथास्वामिविक्रयः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

निक्षेपानंतरं प्रोक्तो भृगुणाऽस्वामिविक्रयः ।

श्रूयतां तत्प्रयत्नेन सविशेषं ब्रवीम्यहम् ॥

तत्रादौ अस्वामिविक्रयस्वरूपमाह । नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।

विक्रीयते ऽसमक्षं यत्तज्ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

तथा व्यासः

याचितान्वाहितं न्यासं हृत्वा वाऽन्यस्य यद्धनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

स्वाम्यभावे स्वाम्यसमक्षे इत्यर्थः । तथा

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः सतु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

कात्यायनः ।

अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिवर्तयेत् ।

मनुः

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः पट्शतं दमम् ।

निरन्वयो ऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात्कुलसंनिधौ ।

ऋयेण स विशुद्धस्तु न्यायतो लभते धनम् ॥

अस्वामी यः स्वामिनाचा ननुमतः परकीर्यं द्रव्यं विक्रीणीते तं वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं साक्षित्वं न कारयेत् न तं कापि प्रमाणीकुर्यादवहार्यो भवेत् दंड्यो भवेत्सान्वयः प्रकृतधनस्वामिसंबंधी पुत्रादिः । पट्शतं पणानामिति शेषः । निरन्वयः स्वाम्यसंबंधी । अनपसरणमपसरः स्वामिगृहाद्धनस्य तेन परस्वविक्रेता परसंबंधी पट्पणशतं दण्ड्यः । यदि त्वसौ विक्रेता न स्वामिनः संबंधी स्वामिगृहाच्च तस्य द्रव्यस्यापसारो न स्वामिसंबंधिनाऽन्येन कृतः किंतु स्वयमेव तत् द्रव्यापसारी तदा चौरवदंड्यः । अन्रकृते तु द्रव्यापसरणे स्वामिसंबंधिनि विक्रेतरि पट्पणशताधिकमपि दंड्य इति विवादरत्नाकरः । भागुरिमेधातिथिकल्पतरुविवादचित्तामणिप्रभृदिभिस्तु अपसर इत्यनेन स्वामिनः सकाशात् प्रतिग्रहादिधनोपायः अपसरः स न विद्यते यस्य स तथा इत्यर्थ इति व्याख्यातम् । एवं परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबंधी भवति तदा

षट्पणशतान्यवहार्यो दंडनीयः । यदि पुनः स्वामिनः
 संबन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यस्मात्स-
 काशात् धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिकः स यस्य
 स्वामिसंबन्धिपुत्रादेर्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति
 तद्वत् दंडनीय इत्यर्थ इति कुल्लूकभट्टः । विक्रयात् आप-
 णात् । कुलसन्निधौ प्रामाणिकव्यवहर्तृमेलकसंनिधौ
 न्यायतः क्रयेणेत्यन्वयः । विशुद्धो निर्दोषः लभते धनं ।
 विक्रेतुः सकाशादिति शेषः । तथा मनुः

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोचितम् ।

अदंड्यो मुन्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

अत्र क्रयः प्रकाशरुतः नाष्टिकश्च तत्र स्वत्वं साधय-
 ति मूलं च देशांतरगमनेनाशक्याहरणं तत्र क्रेता राज्ञा
 नृदंड्यः । नाष्टिकाय तु धनं दाप्यः । तथा च कात्यायनः
 नाष्टिकखत्र कुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं रुत्वा स्वं लभते धनम् ॥

ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिस्त्र्यक्तपदं दानविक्रयान्यस्वत्वा-
 पवादक्रियापरं । प्रकाशक्रेता अविज्ञातवासस्थानत्वा-
 दानेतुमशक्यः । बृहस्पतिः

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्युनाधिक्रत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥

याज्ञवल्क्यः

वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वांमी दत्तार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।

अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्व्यं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातवासस्थानात् । तेनायमर्थः । वं-
णिग्वीथीपरिगतत्वादिना विज्ञानात् यत् परस्य वस्तुनः
क्रयं यः करोति विक्रेतुरविज्ञाताश्रयत्वात्तदा नयनायना-
शक्तश्चस्यात् तदा विभावितस्वामिभावात् नाष्टिकादर्द्ध-
मूल्यं गृह्णीत्वा तद्व्यं नाष्टिकायार्पयेत् । नाष्टिकेन न
रक्षितमित्यस्य दोषः । क्रेतात्वविज्ञाताश्रयात्तद्धन क्रीत-
वानिति तस्य दोषः । तदेतदोषद्वयमुभयोरप्यर्द्धद्रव्यहा-
निकरमिति समुदायार्थः । पट्शतदममुपक्रम्याह मनुः ।

अनेन विधिना शास्यः कुर्वन्नस्वामिविक्रयं ।

अज्ञानाञ्ज्ञानपूर्वं तु चौरवद्वंद्वमर्हति ॥

अज्ञातपरस्वविक्रयी पट्शतदमेन ज्ञातंतद्विक्रयी चौर-
दडेन हस्तच्छेदनादिना शास्यः । यत्र तु नाष्टिको न स्व-
त्व साधयति तत्र प्रकाशकक्रेतुरेव तद्व्यं नाष्टिकस्यैव
द्वंद्वः । तथा च कात्यायनः

यदि स्वं नैव कुरुते नाष्टिको ज्ञातृभिर्धनम् ।

प्रसगविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्वंद्वमर्हति ॥

ज्ञातृभिरिति प्रायिकतया उक्तं प्रामाण्यमात्रे तात्पर्यार्थं
ज्ञातिभिरिति क्वचित्पाठस्तत्रापि तथैव व्याख्येयं । नारदः

प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहः कृतात् ।

स्वामिनः क्रयोपिकचिद्विरुद्धो भवति । यदाह बृहस्पतिः
 येन क्रीतं तु मूल्येन प्रागध्यक्षनिवेदितम् ।
 न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपधिक्रये ॥

उपधिक्रयमाह स एव ।

अंतर्गृहे बहिर्यामात् निश्युपांश्वसतो जनात् ।

हीनमूल्यं तु यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपधिक्रयः ॥

असतो जनादसाधुत्वेन ज्ञानात् । अत्रापि अस्वामि-
 विक्रयव्यवहारः । तथा च नारदविष्णु

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोपभाग्भवेत् ॥

यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं उपांशु क्रीणीयात्तदा क्रेता चौ-
 रवच्छास्यः । तदोपभाक् अस्वामिविक्रेतृसमदोपभाक्
 याज्ञवल्क्यः ।

स्वं लभेताऽन्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिनः ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ *

आत्मीयद्रव्यं संमतिव्यतिरेकेणान्यविक्रीतं सर्वं प्रा-
 प्नुयात् क्रेतुरप्रकाशे क्रयदोषो भवेत् । हीनान्नीचात् ।
 असंभावितद्रव्यस्वामिभावात् । वेलाहीने क्रयार्हवेला-
 हीने तेन हीनाद्रहो हीनमूल्येन वेलामनाश्रित्य क्रयं कु-
 र्वन् तस्करो भवतीति वाक्यार्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं चापरिशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

नारदः

न गूहेदागमं क्रेता शुद्धिरस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तद्वडमर्हति ॥

विपर्यये आगमगूहने तुल्यदोषो विक्रेतृतुल्यदोषः ।
तद्वडं विक्रेतृतुल्यद्वडमर्हति । यदा यस्य हस्ते द्रव्यं तम-
परो वदति मदीयं देहीति साधुश्चासौ तदा तेन किं का-
र्यमित्यत्राह बृहस्पतिः ।

पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदागत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ॥

मूलमत्र विक्रेता । कात्यायनः

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालस्तु देवो योजनसंख्यया ॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी वदेत्क्रयम् ।

आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

क्रयशुद्धिरपि तत एव भविष्यतीति मूलाभाव एव क्र-
यशुद्धिरन्वेपणीयेति तात्पर्यं प्रकाशं क्रयं प्रकाशयेत् ।
न क्रयेण न क्रयख्यापनेन प्रयोजनं अपराधव्यावर्तन-
मित्यर्थः । मूले आनीते व्यासः

मूले समाहिते क्रेता नाभियोष्यः कथं चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ॥

नाष्टिको नष्टधनस्वामी । बृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।

क्रेतुराज्ञोर्मूलदमौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

याज्ञवल्क्यः

हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दंज्यः स तु पण्णवर्तिं पणान् ॥

हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तान्मदीयमिति नृपस्यानि-
वेद्यैव यो गृह्णाति स राजग्राह्यकरदंडेन दंज्यः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

अस्वामिविक्रयाद्यैस्तु तरंगः सप्तमो गतः ॥ ७ ॥

अर्धमोर्मिः ।

॥ अथ संभूयसमुत्थानंम् ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह नारदः ।

वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

संभूय धनमेलकं कृत्वा । तत्राधिकारिणमाह बृहस्पतिः

कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्लाभादिवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कार्या सह क्रिया ॥

बृहस्पतिः ।

समोतिरिक्तौ हानौ वा यत्राशौ यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्मकुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा रुतौ ॥

समवायेन मेलकेन । कर्म वाणिज्यादि । लाभालाभौ

लाभापचयौ । यथाद्रव्यं द्रव्यानुसारेण । यथा वा संवि-

दा समयेन द्रव्यव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ

व्यवस्थायां तु द्रव्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । पर-

स्परमवंचयद्भिः प्रवर्तितव्यमित्याह व्यासः
 समक्षमसमक्षं वाऽवंचयंतः परस्परम् ।
 नानापण्यानुसारेण प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥
 बृहस्पतिः ।

यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
 क्षयो हानिर्यदा तत्र देवराजरुतान्नवेत् ।
 सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥

शपथैरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणं मानांतरस्यापि संज्ञ-
 वात् । क्षयो मूलस्य हानिर्लाभस्य । अस्यायवादमाह
 स एव ।

अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादायस्तु नाशयेत् ।
 तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ॥

अनिर्दिष्टोऽनुज्ञातः । याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादायञ्च नाशितम् ।

स तद्दद्याद्विभ्रवाच्च रक्षिता दशमांशभाक् ॥

विभ्रवात्तस्कराद्युपद्रवात् । बृहस्पतिः ।

देवराजभयायस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं इत्या गृह्णीयुस्तेऽशतोऽपरम् ॥

नारदः ।

देवतस्करराजाग्निव्यसने समुपरिथते ।

स्वशक्त्यारक्षयेत्स्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥

कृत्यायनः ।

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् रक्षेत् । एकस्वामिकेष्वपीयं व्यवस्थेति के-
चित् । तन्न संभूयसमुत्थानप्रकरणास्याम्नानात् । नार-
देन सहैकार्यतां मन्यमानाभ्यां कामधेनुहलायुथाभ्याम-
लिखनाच्च । एवमेव चंडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । याज्ञ-
वल्क्यः ।

जिह्वं त्यजेयुनिर्लाभमशक्तो ऽन्येन कारयेत् ।

जिह्वं वंचकं निर्लाभं मूलमात्रं दत्त्वा निःसारयेयुः
अजिह्व एव यो द्रव्यरक्षणे इतरव्यापारे चाशक्तः स इतरं
पुरुषं शक्तं नियुञ्जीतेत्यर्थः । रक्षणशक्तस्यैकस्य मरणे
त्वाह नारदः ।

एकस्य चेत्स्याद्यसनं दायादो ऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वा ऽसति दायादे शक्तश्चेत् सर्व एव वा ॥

शक्तस्य मरणे तद्दायादो भांडमवेद्य तद्दशमांशं तद-
भावे अन्यस्तद्रक्षिता तदभावे सर्वे वणिजो भांडं रक्षयि-
त्वा संभूय दशममशं गृह्णीयुरित्यर्थः । रुत्लभांडस्वा-
मिमरणे त्वाह । नारदः ।

कश्चिच्च संसरन् देशान्प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।

राजास्य भांडं तद्रक्षेद्यावद्दायाददर्शनम् ॥

वृहस्पतिः ।

यदा तत्र वणिक्कश्चित् प्रमीयेत प्रमादतः ।

तस्य भांडं दर्शनीयं नियुक्तै राजपूरुषैः ॥

राज्ञे इतिशेषः । तथा

यदा कश्चित् समागच्छेत्तत्र ऋकथहरो नरः ।

स्वाम्यं विभावयेदन्यैः स तदा लब्धुमर्हति ॥

नारदः ।

दायादे ऽसति बंधुभ्यो ज्ञातिभ्यो ऽथ तदर्पयेत् ।

तदभावे तु गुप्तं तद्रक्षयेद्दशवत्सरान् ॥

अत्र हलायुधस्तु वाक्यांतर परामर्शात् ज्ञात्यभावे मा-
तुलादीनामधिकार इत्याह बंधुज्ञाती च संनिहितसं-
बंधिनौ दायादातिरिक्तौ इति रत्नाकरः । वृहस्पतिः ।

राजाददीत पद्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वक्षत्रजातीनां विप्राद् गृह्णीत विंशकम् ॥

व्यव्दादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथंचन ।

तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणं श्रयेत् ॥

ब्राह्मणं श्रयेदन्यत्राह्मणेभ्यो ऽर्पयेदित्यर्थः । बौधायनः
अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकमृकथं संवत्सरं परिपाल्य
राजा हरेत् । कालविकल्पस्तु दूरदूरतरदूरतमदेशागम-
नायोपेक्षया बोध्यः । नारदः ।

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात् कुर्यादिव धर्मो न हीयते ॥

ऋत्विजां व्यसने चैवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकं । अदायादं दायादादिऋ-
कथहरशून्यं अत्र दशवर्षप्रतीक्षणं अत्यंतचिरतमेनाग-

मनसंभावनायां चोद्धव्यं । व्यसने ऽसामर्थ्ये । सामान्ये-
नाह । बृहस्पतिः ।

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विषयते ।

तद्वधुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ॥

क्रिया आर्त्विज्यादिका । याज्ञवल्क्यः

जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्मकर्मिणाम् ॥

अनेन संभूय समुत्थानमार्गेण इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

प्रयोगं लाभार्थं करणं लेख्यादि । पुनः स एव ।

ज्ञातिसंबन्धिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यर्णं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं गृहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदाने ऽवधौ स्वेच्छा । रसादौ अवधेरावश्यकत्वम्

समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिद्वाभारसपरिहीयते ॥

प्रयोगः पूर्वमाख्यातः समासेनोदितो ऽधुना ।

श्रूयतां कर्मकादीनां विधानमिदमुच्यते ॥

बाह्यैः कर्मकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समानास्तु तैः सार्धं रुपिः कार्या विजानता ॥

बाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां रुपिजीविनाम् ॥

एष धर्मः समख्यातः कीनाशानां पुरातनः ॥

क्षेत्रहानिर्यस्य विसामग्र्या यत् क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । कीनाशानां रुपीवदानां । तथा ।

हिरण्यकूप्यसूत्राणां काष्ठपापाणचर्मणाम् ।

संस्कृता तु कलाभिज्ञः शिल्पी चोक्तो मनीषिभिः ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं संभूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निवेशं लभेरस्ते यथांशतः ॥

निवेशं वेतनं । अत्रैव विशेषमाह कात्यायनः ।

शिक्षकाभिज्ञकुराला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

अत्र शिक्षकाभिज्ञकुरालाचार्याश्चत्वारो घटनज्ञानो-
त्कर्षेण भिद्यन्ते । बृहरपतिः ।

धर्म्यं दैवगृहं वापि चार्मिकोपस्कराणि च ।

संभूयकुर्वतां चैषां प्रमुख्यो व्यंशमर्हति ॥

नर्तकानामेष धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते ऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

प्रमुख्यः प्रधानभूतः अर्धमधिकं यत्र तदध्यर्धं तेन
सार्धमंशं तालज्ञो लभते इत्यर्थः । बृहरपतिः ।

स्वाम्याज्ञया तु यदीरिः परदेशात्समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु पङ्कगं लभन्ते ते यथांशतः ॥

चतुरोशांस्तथा मुख्यः शूरख्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्व्यंशं शेपास्त्वन्ये समांशिनः ॥

मुख्यो बुद्धिशरीरव्यापारवान् । शूरः साहसिकः । सम-
र्थोऽतिबल इति मिश्राः प्राहुः । अन्यापेक्षया व्यापार-
वान् इति रत्नाकरः । कात्यायनः ।

पराष्ट्राद्धनं यत्स्यात् चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।

राज्ञो दशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोशांस्ततो हरेत् ।

शूरोशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेपास्त्वैकैकमेव च ॥

तेषां चेतप्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं तस्य कार्या समा क्रिया ॥

पङ्भागदशमांशौ राज्ञो रक्षणादिव्यापारतदभावाभ्यां
व्यवस्थाप्यौ । प्रसृतानां चोरयितुमितस्ततो गतानां मध्ये
यो ग्रहणं अवरोधनं प्राप्तः सन्धनं दत्त्वा आत्मानं मो-
क्षयति तद्धनं सर्वैरेव चौरैर्विभज्य शोधनीयमित्यर्थः
कात्यायनः ।

वणिजां कर्पकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥

अनियम्यांशकर्तृणां अंशमनियम्य छतिमताम् ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

वाणिज्येऽशप्रभेदेन तरंगोऽष्टम इरितः ॥ ८ ॥ ७ ॥

नवमोर्मिः

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम् ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

‘ एपाखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्भग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपद स्मृतम् ॥ १ ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥

तत्र ह्यष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।

दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥

असम्भक्तत्वं तु दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अथवादानाद्वा
संप्रदानघ्रांतपादिना वा पित्रायसम्पत्त्या वा दातुरेवाति-
बृद्धायवस्थाभेदाद्वा । तत्रादेयान्याह बृहस्पतिः

सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वं न्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतं तथा न्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्यमनेकस्वामिकं याचितं व्यापारार्थं याचित्वा
आनीतम् अत्र सामान्ये न्यायात् पुत्रदारयोर्विमतयोर्वच-
नबलात् सर्वस्वे सान्वयस्य प्रतिश्रुते च सर्वस्यैव वचन-
बलादेव आधिन्यासयाचितेषु स्वत्वाभावात् पुत्रदारस-
र्वस्वप्रतिश्रुतेषु चतुर्ष्वपि स्वातंत्र्ये सत्यपि वचनबलादेव
दानबाध इति मिश्राः । साधारणोपि स्वांशयोग्ये दानं

सिध्यत्येव किंतु दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति
स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । अन्वये सत्य-
पि सर्वस्वदानं सिध्यत्येव स्वतंत्रस्वामिरुतत्वात् । किंतु
दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति स्मृतिसारादयः प्रा-
हुः । नारदः ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

आपत्कालेपि पुत्रदाराद्यन्वयानां विमतौ पुत्रदारसर्व-
स्वानामदेयतेत्यर्थः । एवमेव विवादचित्तामणिविवा-
दरत्नाकरादयः । तत्संमतौ तु देयतामाह । कात्यायनः

विक्रयं चैव दानं च न नार्याः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

पुत्रदारान्वयानां विमतौ पुत्रादित्रयं स्वयमेवोपभोक्त-
व्यं तेषामनुमतौ तु तेषां दानमित्यर्थः । केचित्तु सर्वस्व-
मन्वयानुमतावपि न देयं प्रागुक्तनारदवचनेन

अन्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ।

इति याज्ञवल्क्य वचनेन

अहितं चैव निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति

इति दक्षवचनेन च तत्र सन्वमात्र एव दाननिषेधा-

दित्याहुः । वसिष्ठवचनमप्यनुमतिपरं । यथा । शुक्रशो-
णितसंभवः पुरुषो, मातापितृनिमित्तकस्तस्य दानविक्रय-
परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । अत्राप्येकस्मिन्पुत्रे
विशेषयति स एव । नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स
हि संतानाय पूर्वेपां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अ-
न्यत्रानुज्ञानान्कर्तुः । एकः पुत्रः स्वदानेऽनुमतोऽपि न दे-
यः स हीत्यादिहेतुमन्निगदस्वरसात् दद्यात् इत्यनेनाज-
हत्स्वार्थलक्षणया विक्रयादिकमपि विवक्षितं भर्त्रनुज्ञा-
यास्तत्रापि प्रयोजकत्वादिति रत्नाकरः । अधिकं पुनरनु-
पदं वक्ष्यामः । देयमाह बृहस्पतिः

कुटुंबभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विपं पश्चादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

कात्यायनः

सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुंबभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्स्वयं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

स्वकीयमपि यदतिरिच्यते तद्देयं अनतिरिक्तदाने पा-
पं अतिरिक्तेऽपि पुण्यं अत्र दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेदिति
विहिताकरणाद्धर्मसिद्धिरेव न भवतीति न किंतु प्रति-
पिद्धाचरणाद्धर्मोऽपि दानसिद्धिस्तु स्वीये भवत्येव दृ-
ष्टस्य स्वत्वस्य कृतकारणस्य सत्त्वात् । तेन तन्नाच्छे-
तुं शक्यत इति अस्वीय एव दानानिष्पत्तिः । एवं स्थावरे-
षीति स्मृतिसारवाचस्पतिमिश्रादयः । सम्मत्यपेक्षया तु
मध्यग एव नामध्यगे तथा च बृहस्पतिः ।

सप्तागमाद्बृहक्षेत्राद्ययत् क्षेत्रं प्रदीयते ।
 पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तं तदातव्यं विवक्षितम् ॥
 स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बद्धाचारेण बंधकम् ।
 वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ॥

सप्तागमः सप्तविध आगमः । स च

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनूक्तः । अत्र दायो ऽन्वयागतं द्रव्यं लाभो नि-
 ध्यादेः जयः संग्रामे प्रयोगः कुसीदं कर्मयोगः रूपि वा-
 णिज्यादिः उपलक्षणं चैतत्कथमपि स्वीकृतमसाधारण-
 स्वमात्रेच्छया । अन्यसाधारणं तु तदनुमतं तद्देयमिति ।
 वैवाहिक इत्यत्र वैवाहिकपदेन शौर्यार्जितमपि विवक्षि-
 तं । सर्वदानं अनुमत्या अननुमत्या च यद्दानं तत्सर्वं
 न विद्यते । क्रमायातं स्थावरमप्यविभक्तं । बहुक्तं

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुमतं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

सौदायिकं कन्याभोग्यतया विवाहे यद्दत्तं तत्रैव प-
 त्यादीयमाने पत्न्यनुमत्यपेक्षा न्यायसहत्वात् नतु स्वभो-
 ग्यतयापि प्राप्ते परिवार्याये स्मृतेरदृष्टार्थत्वापत्तेः । क्र-
 मायातेप्यविभक्ते स्थावरे जंगमे वा स्वाम्यंतरापेक्षयैव
 दानं । एवं शौर्यप्राप्ते रणजिते शत्रोर्वाहनादौ स्वस्वाम्य-
 नुमत्यपेक्षा तस्यैव स्वामित्वाभिधानात् । न तु यस्मादा-
 यपि तस्य जेतृपुरुषगामित्वाभिधानात् । भंगिना राज्ञा

स्वपुरुषेषु समर्पिते ऽश्वादी राजांतरसेनया जिते जेत्रा
च दीयमाने भंगिराजसम्भत्यपेक्षेत्यर्थ इत्यन्ये । बद्धा-
चारेणेति बंधकं यथा स्वसंबंधि तथा परस्यापि कार्यं
तेनापमर्थः । इदं वस्तु मयि बंधकमस्ति मया त्वयि मि-
धीयते त्वयापि बंधकांतरं गृहीत्वा एतत्स्वामिनि देय-
मित्यर्थः । एवं

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनाविक्रये ॥

इति विभक्तानामपि यत्रांशपरिच्छेदो न जातस्तन्म-
ध्यगमेव तिष्ठति । तेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोनीशः
पृथग्भूतेषु सर्वेष्वेव द्रव्येषु स्वतंत्ररूपस्य सिद्धिरेव इति
मिश्राः । विशेषस्तु दायप्रकरणे उक्तः । अत्र दायमादत्त
इति दायादः पुत्रादिरिति कल्पतरुप्रकाशकारादयः ।
अन्येतु दायादपदं पुत्र एव मुख्यमिति पितुरुपस्थितौ
विभक्तस्यापि पुत्रस्य विद्यमाने पितरि स्थावरे ऽनीशत्वं
तेन प्रतिग्रहादिसहागमलब्धमेव देयमित्यर्थः । स्वतंत्र-
स्वामिदत्तं तु नाच्छेद्यं । अत्रैव हारीतः ।

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च ।

विविधान्तरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

राज्ञा यज्ञ प्रतिज्ञातं कर्मणा लेप्सादित्थम् ।

ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

कचित्प्रतिश्रुत्यापि न देयमित्याह गौतमः । प्रतिश्रुत्या-
प्यधर्मयुक्ताय न दद्यात् । अत्राधर्मो दानानर्हत्वप्रयोजको

ऽभिमतः । कात्यायनः

खेच्छया यत्प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादृणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तथा मत्स्यपुराणं ।

प्रतिश्रुताप्रदातारं सुवर्णं दंडयेन्नृपः ॥

इति

अथ दत्तम् तत्र बृहस्पतिः ।

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

श्रद्धानुग्रहसम्प्रीत्या दत्तमष्टविधं स्मृतम् ॥

भृतिर्वेतनं तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो दत्तं । पण्य-
मूल्यं विक्रेतरि दत्तं । स्त्रीशुल्कं कन्यापरिणयनार्थं तत्सं-
बन्धिनि दत्तं । उपकारिणे उपकारवते प्रत्युपकारतया दत्तं

श्रद्धया सत्पात्रेभ्यो दत्तं । अनुग्रहेण पुत्रादिभ्यो दत्तं ।
संप्रीत्या मित्रादिभ्यो दत्तं । यत्तु

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

इति नारदेन दत्तस्य सप्तविधत्वमुक्तं तत्प्रीतिदत्त-
स्यानुग्रहदत्तांतर्भावादविरुद्धं । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः

दक्षः ।

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥

॥ अथादत्तम् ॥ तत्र नारदः ।

अदत्तं तु भयक्रोधकामशोकरुगान्वितैः ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अत्र भयादिरुगन्वितांताः पंचप्रकृतिस्थताविरोधि-
नो दृष्टव्याः । उत्कोचः कात्यायनेन वक्ष्यते । परीहास
उपहासो दानाभिसंधिमंतरेण दानबोधकवचनमिति-
यावत् । व्यत्यासो अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानं अन्य-
स्मिन् दातव्ये ऽन्यस्य वा यद्दानं । छलं प्रमाद इति
वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकारादयः । बहु परिभाष्य स्वल्प-
दानं तदिति रत्नाकरः तच्चिंत्यं । बालो ऽत्र कार्याकार्य-
निर्णयाक्षमवयोयोगी । एवमेव चंडेश्वरः । कृत्याकृत्यावि-
वेचकः मूढो जड इति मिश्राः । स्वभावादेव कार्याकार्य-
विवेचनाशून्य इति रत्नाकरः । अस्वतंत्रः अपुत्रदासादिः
आर्तो रोगाभिभूत इति । रुगन्वितश्चासाध्यरोगवानिति
विवृतं मिताक्षरायाम् । मत्तो मदिरादिना । उन्मत्तो वा-
तेन । अपवर्जितो बंधुबहिष्कृतः । मिताक्षराकारहला-
युधौ तु अपवर्जितमिति पठित्वा अपवर्जितं दत्तमि-
त्याहतुः । प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तं । उपाध्यासिद्धौ
कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतंत्रार्तकीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाभ्यां यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

यदि कार्यप्रसिद्धयर्थमुत्कोचास्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नर्थे प्रसिद्धे तु न देया स्यात्कथं चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यः सता बलात् ।

दत्तं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयगालवाः ॥

अत्रार्तेन दत्तं धर्मकारणमन्तरेण दत्तमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच कात्यायनः ।

सुस्थेनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

अधुना यदुल्कोचामाश्रित्य दत्तमदत्तमित्युक्तं तामाह
कात्यायनः ।

स्तेयसाहसिकोहृत्तपारदारिकशंसनात् ।

- दर्शनाहृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

- प्राप्तमैतेस्तु यत्किञ्चित्तदुल्कोचारुण्यमुच्यते ।

न दाता तत्र दंढ्यः स्यात्मध्येस्थस्तत्र दोषभाक् ॥

स्तेयं च साहसं च स्तेयसाहसे ते यस्य स्तः स स्वेय
साहसिकः । वृत्तनष्टो वृत्तच्युतः तेन स्नेनानुसंधात्रा स्ने-
नादिदर्शनार्थं यद्दत्तं दर्शयित्री दत्तं यच्च साक्ष्यादीनसत्या-
भिधाने प्रवर्तयित्री दत्तं तदुल्कोचारुण्यं कर्मसिद्धावपि
निवर्त्य मध्यस्थो यदुल्कोचां गृह्णातीत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्रुद्धक्रुष्टप्रमत्तार्तबालोन्मत्तभयातुरैः ।

मत्तातिवृद्धनिर्धूतैः प्रमूढैः शोकिरोगिभिः ॥

नर्मदत्तं तथैतैर्यददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ।

तेन धर्माद्यर्थं यद्दत्तं तत् प्रमाणमेवेत्यर्थः । अतिवृद्धो
गलितेन्द्रियः । निर्धूतो ऽपवर्जितः । नर्मदत्तं क्रोडादत्तं ।
तथा बृहस्पतिः ।

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशंकया ।

कार्ये चाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

एवमन्यत्रापि । मिश्रास्तु यद्रूपेण यद्दानं तद्रूपश्चासौ
न भवति । तदाच्छिष्य गृह्णीयादित्याह मनुः ।

धर्मार्थं येन यद्दत्तं कर्मैचियाचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यात् न देयं तेन तद्भवेत् ॥

यदि संसाधयेत्तनु दर्पाच्छोभेन वा पुनः ।

राज्ञो दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य दोषस्य निष्कृतिः ॥

यदि संसाधयेदिति त्वया मे यद्दत्तं तन्मया त्वयि न
देयमिति यावत्स्वीकृतं तद्देहीति वा यादे वदतीत्यर्थं इ-
त्याहुः । रत्नाकरस्तु धर्मार्थमित्यादेः धर्मार्थं याचित्वा गृ-
हीतेन यदि धर्मं न करोति तदा तस्य तदाहरणायम् । यदि
तु स दर्पाच्छोभाद्वा तमर्थं साधयेत् तदा राज्ञा सुवर्णं दं-
डनीय इत्यर्थं इत्याह नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो मोहात् पश्चाद्देयं प्रतीच्छति ।

दंडनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीभृता ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

दत्ताप्रदानिकाद्यैस्तु तरंगो नवमो गतः ॥ ९ ॥

दशमोर्मिः ।

अथ भूतकविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

अदेयादिकमारख्यातं भूत्यानामुच्यते विधिः ।

सुश्रूपामभ्युपेत्य शुश्रुपोरेतत्पदं विवादपदमित्यर्थः

तथा स एव ।

वेतनस्यानपाकर्म तदर्थं स्वामिपालयोः ।

क्रमशः कथ्यते वादो भृतं भेदत्रयं त्विदम् ॥

भृत्यो मूल्येन तत्कर्मकरः कः शुश्रूपकः । कतिविधा
वा ते इत्याकांक्षायामाह नारदः ।

शुश्रूपकः पंचविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधाः कर्मकराः शेषा दासास्तु पंचकाः ॥

चतुर्विधाः कर्मकरा दासेन सह पंच शुश्रूपका भवन्ति
त्रिपंचकाः पंचदशात्मानः । भृत्या इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः

अनेकधा ते ऽभिहिता जातिकर्मानुरूपतः ।

विद्याविज्ञानकामार्थनिमित्तेन चतुर्विधाः ॥

नारदः ।

शिष्यांतेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिधर्मरुत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतंत्रत्वमेपामाहुर्मनीषिणः ॥

बृहस्पतिः ।

विद्या त्रयो समाख्याता ऋग्यजुः सामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूपां प्रकुर्याच्छास्त्रदेशिताम् ॥

नारदः ।

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम्

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥

तथा

समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

अनेन शिष्यभृतक उक्तः । द्वितीयविधायां बृहस्पतिः

विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकं च तच्छिक्षन् कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥

विज्ञानार्थिन एव नारदेनतिवासित्वमुक्तं । यथा नारदः

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदंते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

नचान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितं आहर्तुं आदातुं अंते पार्श्वे काल-

मवधिभूतं सुनिश्चितं साक्षिमत् अन्यत् शिल्पशिक्षातः

आभ्यामंतेवासी भृतक उक्तः । तथा नारदः

शिक्षयंतमदृष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्याद्बधबंधौ च सोर्हति ॥

शिक्षितो ऽपि कृतं कालमंतेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

बधो ऽत्र ताडनमात्रं बंधो बंधनं । यंत्रिणमिति कश्चिन् ।

कृतं कालं एतावत्कालं यावन्मया भवदीयमेतत्कर्तव्य-

मिति नियमितं पूर्णं ऽध्ययने तत् पालयंदंतेवासीत्यर्थः ।

तत्फलं नृत्यादिकं । तथा ।

गृहोत्तशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यै नमतेवासी नियतते ॥

कामनिमित्तेनोक्तं भृतकं नृत्तापं बृहस्पतिः परिभाषते ।

यो भुंक्ते परिदासीं तु स ज्ञेयो वडवाभृतः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथार्थं भृतको नरः ॥

स एवार्थभृतकमाह ।

बहुधार्थभृतः प्रोक्तस्तथा भोगभृतो ऽपरः ।

कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभेत परिभाषितम् ।

द्विप्रकारो भोगभृतः रुपिगोजीविनां स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीरात् स लभेत न संशयः ॥

लभेतेत्यस्य भोगमिति शेषः । रत्नाकरमते भागमिति शेषः। भोगभृतस्याप्यर्थभृतविशेषत्वाच्चतुष्टुं । भोगभृत इ-

त्यत्र भागभृतइति रत्नाकररुता पठितं । भागभृतो ऽत्र कर्मफलानां अंशभृत इति व्याख्यातं च । नारदेनैषां भृतकपदेन तृतीयप्रकारत्वमुक्तं तेषां प्रकारांतरमप्याह स एव।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ।

शक्तिभक्त्यनुरूपत्वोदपां कर्माश्रया भृतिः ॥

उत्तमश्चायुधीयो ऽत्र मध्यमश्च रुपीवलः ।

अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥

अधिकर्मरुतमाह नारदः ।

अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि ।

सो ऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः ॥

भक्तिरूपचारः कर्माश्रया कार्यनिबंधना । अर्थेषु कार्येषु अनयोर्दयोरप्यधिकर्मकरकौटुम्बिकसंज्ञे व्यवहाराय । बृहस्पतिनाप्यस्यार्थभृत एवांतर्भावः कृतः । नारदेन तु सामान्यविशेषभावेन भेदेन गणनं कृतं एषां मध्ये

किं कस्य कर्मेत्यत्राह बृहस्पतिः ।

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।

जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दास्तास्त्रिपंचकाः ॥

कर्मापि द्विविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मरुतः स्मृतं ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावकरशोधनं ।

गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविष्णुमूत्रग्रहणोज्जनं ॥

इच्छतः स्वामिनः स्वांगैरुपस्थानमथांततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवास्तिभृतकाधिकर्मरुतः कर्मरुतं शि-
ष्यादिचतुष्टयस्याशोधनामिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ग्रह-
णं च उज्जनं च ग्रहणोज्जनं "उज्ज्वत्यागे" इत्यस्माद्वा-
तोऽनटिरूपं । इच्छतः स्वामिन इच्छानुसारेणांगैर्हस्ता-
दिभिः उपस्थानं संवाहनं तत्रांगानामेव अंततः समो-
पतः । कात्यायनः ।

विष्णुमूत्रोत्सर्जने चैव नम्रत्वपरिमर्दनं ।

प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणं च यत् ॥

नम्रत्वपरिमर्दनं परिधापनं नम्रत्वे सति परिमर्दनं सं-
वाहनमिति पारिजातः । पंचदशविधदासमाह नारदः ।

गृहजातस्रथा क्रीतो लब्धो दायादुपगतः ।

अन्नाकालभृतस्रद्धदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाशुद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रवज्यायसितः रुतः ॥

भक्तदासश्च विक्षेपस्तथैव वडवाभृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः ॥

गृहे जातः स्वदास्या जातः । क्रीतो मूल्येन स्वीकृतदास्यः । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिक्रमादुपागतः । अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा रक्षितप्राणः । आहित आधीकृतः । मोक्षितो महत ऋणात् ऋणमोचनेनाभ्युपगतदास्यः । युद्धे प्राप्तो रणे विजित्य गृहीतः । पणे जितो ययस्मिन् विवादे पराजितो भवानीत्यादिपरिभाषणेन दासीकृतः । एवमेव चंडेश्वरः । प्रकाशकारपारिजातौ तु द्यूतजित इत्यर्थ इत्याहतुः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति कृताभ्युपगमः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः कृतः कृतकालः एतावंतं कालं तवाहं दास इत्यंगीकृतदास्य इति यावत् । भक्तदासो भक्तार्थमेव सुभिक्षेऽपि अंगीकृतदास्यः । वडवाभृतः वडवा दासी तया भृतः तल्लोभादंगीकृतदास्यः । विक्रेता आत्मनः स्वविक्रयेण दासीभृतः । नारदः ।

राज्ञ एव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः ।

तस्य हि विमोक्षोस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥

नरपदं ब्राह्मणेतरपरं तस्य निर्वासमात्रविधानात् । यथा कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विभ्रं दासत्वं क्षत्रविड्नुपः ॥

क्षत्रविडिति समाहारद्वन्द्वः । क्षत्रियवैश्यावित्यर्थः । दा-

स्यं क्षत्रविशौ नृप इति प्रायश्चित्तविवेके पाठः । निर्वासे
विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा यः स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।

श्वपदेनाकथित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

। स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।

॥ अथ दास्यमोक्षः ॥

कस्य दासस्य कथं मोक्षो वा तत्राह नारदः ।

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतं ॥

तत्रेति गृहेजातक्रीतलब्धपारंपरीणा इत्यर्थः । तत्रैव
च दासपदं मुख्यं । अन्यत्र पारतन्त्र्यगुणयोगादौणं । तेन
दासिनोऽप्यत्र पूर्वचतुर्वर्गग्रहणं । तथा ।

विक्रीणीते स्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्नं मुच्यते ॥

स्वतंत्रोऽस्वामिकः अत्रापि विना स्वामिप्रसादादिति
संबध्यते । यत्तु ।

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यात्प्रमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तं तस्माद्व्यपोहति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चंद्रवाक्यं तद्दासनिंदापरं ।
अन्यथा शूद्रेषु दास्यहेतुक्रयणादिकं न प्रसज्येतेति ।

अन्नाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।

भक्षितं चापि यद्वस्तु तन्न शुद्ध्यति कर्मणा ॥

दुर्भिक्षे यद्भक्षितं तद्रोषुगसहितं ॥

मेव विवादाधिंतामणिः । चंडेश्वरस्तु अन्नाकालभृतो
दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा मरणाद्रक्षितो गोयुगप्रदानेन मुच्यते
न तु यत् भक्षितं तेन तत्कर्मणा शुद्धयति अतस्तच्छु-
द्धयर्थमवश्यं गोयुगं दातव्यमित्याह । नारदः ।

आहितोपि धनं दत्त्वा स्वामी यथेनमुद्धरेत् ।

अथोपगमयेदेनं सोपि क्रीतादनंतरः ॥

यस्मिन्नाहितो बंधक्रीकृतो दासस्तमेव यदि ग्राहयेत्तदा
क्रीतादनंतरः क्रीतादविशिष्टो भवतीत्यर्थः । स एवाह ।

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्याद्विमुच्यते ।

रुतकालव्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

ऋणार्थं कर्म कारयेदिति वचनेन ऋणार्थकर्मकरः क-
थितो न तु वस्तुदासः । अत एव मोच्यः तथा यः क-
श्चित्कस्माच्चिद्धेतोऋणस्थितिकालं यावद्दासीकृतः स रु-
तकः कर्मणा ऋणक्षयेणावधौ पूर्णं मुच्यते इत्यर्थः । तथा

तवाहमित्युपगतो रणे प्राप्तः पणे जितः ।

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन स्वतुल्यदासप्रदानेनेत्यर्थः । नारदः

तवाहमित्युपगतो योऽस्वतंत्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कालं पूर्वस्वामी लभेत तं ॥

उत्तरस्य स एवासौ न भवतीत्यर्थः । कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविष्णुषः ॥

क्षत्रविडिति व्याख्यातार्थं । निर्वासे विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
 श्वपदेनांकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥
 स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।

यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत सः ॥
 एषां मध्ये । तथा ।

भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्दवायाश्च मुच्यते वडवाभृतः ॥
 निग्रहात् त्यागात् । वडवाया दास्याः । नारदः ।
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासीरुता बलात् ।
 राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्व तेषु नेप्यते ॥
 कात्यायनः ।

स्वदासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।
 अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥
 अस्यार्थः । अवेक्ष्य बीजं स्वामिना तस्यां जनितं पुत्र
 सान्वया तत्पुत्रसहिता अदासी कार्या । इदमन्यपुत्राभा-
 वे अन्यथा त्वन्य एव पुत्रस्तदर्थक्रियायामिति न सान्व-
 या अदासी कार्येति रत्नाकरप्रकाशकारपारिजातादयः ।
 मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । यः प्रसादेनादासः कार्यस्तत्र
 प्रकारमाह नारदः ।

स्वं दासमिच्छेयः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कंधादादाय तस्याशु भिंयात्कुंभं सहांभसा ॥
 साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मुद्गैर्द्वन्द्वैरवाकिरन् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवेदभिमतः सतां ॥

अधनास्त्रय एवैते भार्या दासस्तथा सुतः ।

यं ते समधिगच्छंति यस्यैते तस्य तद्धनं ॥

प्रीतमानसस्तुष्टः स्वधात्स्वदासस्य कुम्भं भिष्यात् । अ-
म्भसा सलिलेन सह अग्निः पानीयैः उत्सृजेत् विसृ-
जेत् । ततः प्रभृति स्वाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया व-
क्तव्यः अभिमतः पूज्यः । देवलः ।

पत्यौ जीवति नारीणां दासानां स्वामिनि स्थिते

तद्वन्नियतमस्वाम्यं सर्वार्थेष्वब्रवीन्मनुः ॥ क-

विश्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्ब्रव्यापादानमाचरेत् । क-

नहि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ल-
कात्यायनः ।

दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तत्र प्रभुर्यतः ।

प्रसादविक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥

स्वामिप्रसादादात्मविक्रयाच्च यद्ब्रह्मं दासेन तद्दासध-
नं स्वामी नार्हति । एवमेव वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकार-
कामधेनुपारिजातादयः । 'प्रकाशविक्रयाद्यत्तु तत्स्वामी
धनमर्हति' । इति लक्ष्मीधरेण पठितं न तु व्याख्यातं त-
त्र प्रकाशविक्रयाद्यत्तु धनं तत्स्वामी दास एवार्हति । न
दासप्रभोस्तत्र प्रभुत्वमित्यर्थः इति रत्नाकरः ।

दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्मान्दत्ता प्रभुत्वस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

अत्र दासपदोपस्थापितप्रतियोगिकमेवादासीत्वं च यदि न्यायात् अतोऽस्वामिकान्पस्वामिका वा परिणीता सती वरस्वामिनः स्वीभवति । अर्थाच्च दासीवत्त्वं पूर्वस्वामिदास्यमोक्षहेतुरुक्तः । अत एव तत्प्रकरणे वाक्यमिदं स्वाम्यनुमत्या च दासकृतं प्रमाणमतस्तद्धिमतिविषये चेटिकापरिणयनात् न पूर्वस्वामिस्वत्वहानिरिति ॥

॥ अथ दास्याधिकारिणः ॥

तत्र नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

कात्मस्य नीचदासत्वं न भवति दारत्ववत्स्वाश्रमधर्म-

गणः पुनस्तादृशी दासतेति फलितार्थः । विष्णुः ॥

यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दंडः ॥

उत्तमवर्णं ब्राह्मणं उत्तमसाहसः पणसहस्रं । कात्यायनः

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ।

समवर्णं तु विप्रस्तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥

शीलाध्ययनसंपन्नस्तदूनं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

ब्राह्मणस्य हि दासत्वान्नृपतेजो विहन्यते ।

क्षत्रविद्रुशूद्रधर्मस्तु समवर्णं कदाचन ॥

कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न बृहस्पतिः ।

सगुणो निर्गुणं अधिकगुणो न्यूनगुणं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि अशुभं विष्णुमूत्रशोधनादिकं न कारयेत् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणां तु समानगुणानामपि सवर्णेषु क्वचित्-
दासस्वामिभावो भवेत् । ब्राह्मणस्तु समवर्णं समान-
गुणं वा न कारयेदिति बृहस्पतिर्मन्यत इति पारिजात-
हलायुधौ । क्षत्रविद्शूद्रधर्मस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दास-
कर्माणि न कारयेदिति लक्ष्मीधरः । मनुः ।

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्पितौ ।

विभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

स्वानि स्वजात्युक्तानि ।

दास्यं तु कारयन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावित्वाद्ब्राह्मणं दंड्यः शतानि पट् ॥

प्रभावित्वात्प्रभुत्वात्संस्कृतान् अध्ययनसंपन्नान् तेन
यो ब्राह्मणः शीलाध्ययनसंपन्नान् अनिच्छतः स्वप्र-
भुत्वात् द्विजानुचितकर्माणि कारयेत् । स राज्ञा पट्-
शतानि दंड्य इत्यर्थः । तथा

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

न स्वामिना विसृष्टोपि शूद्रो दास्पाद्विमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कथं तस्माद्यपोहति ॥

शूद्रं तु क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमपि कारयेत् ।

दास्याद्दासकर्मणः । कात्यायनः ।

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयान्त्यैव च ।

राज्ञा तदकृतं कार्यं दंड्याः स्युः सर्व एव ते ॥

कामतः संश्रितां यस्तु दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियं ।

संक्रामयति वान्यत्र दंड्यस्तच्चारुतं भवेत् ॥

यः स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीं कुर्यात् अ-
न्यस्मै वा समर्पयेत् स दंड्य इत्यर्थः । तथा

बालधात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयाद्विशतं दमं ॥

बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणां अदा-
सीं निःक्षिप्तां शरणागता इति विश्वरूपः । परिचारकः
सेवकः विक्रोशमानां नाहं विक्रेतव्येति वदंतीम् । पूर्व-
साहसं सार्द्धपणशतद्वयं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ वेतनस्यानपाकर्म ॥

तत्र नारदः ।

भूतानां वेतनस्योक्तिर्दानादानविधिक्रये ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतं ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म स्वामी यथा कृतं ।

आदौ मध्यवसाने वा कर्मणां यद्विनिश्चितं ॥

भूतावनिश्चितायां तु दशमं भागमाप्नुयुः ।

दाभे गोवीर्यसस्थानां वणिग्गोपट्टपीबलाः ॥

विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनं ।

उभयोरप्यसाध्यत्वात् साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतं ॥

अनेकपुरुषैर्यत्साध्यं कर्म तत्रोभयोरप्यसाध्ये कर्मानु-
सारेण वेतनं देयं । यत्र तु स्वामिकर्मकारयोरन्यतरस्य
साध्यं भवति तत्र यथाश्रुतं यथाविहितं वंटनं कार्य-
मित्यर्थः । पारिजातस्तु उभयोरपीत्युभयग्रहणं अनेको-
पलक्षणार्थं । तेन द्वाभ्यामशक्यकर्माणि यो यावत्कर्म
करोति तस्मै कर्मानुसारेण वेतनं देयं साध्ये तु यथा-
श्रुतं यथापरिभाषितमित्यर्थ इत्याह । बृहस्पतिः ।

त्रिभागं पंचभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

भक्ताच्छादनभृत्सीरी भागं गृह्णीत पंचकं ।

जातसस्यत्रिभागं तु प्रगृह्णीतोपधाभृतः ॥

उपधया व्यापारफलेन सस्यादिना भृतः तेन भक्ता-
च्छादनभृतादन्य इत्यर्थः । नारदोक्तो दशमांशः सीरवा-
हकेतरविषयः । आपस्तम्बः "उद्वसतःकीनाशस्य दंडता-
डनं तथा पशुपस्यावरोधनं चास्य पशूनां" उद्वसतः प-
लायमानस्य कीनाशस्य हलवाहकस्य दंडताडने । तथा-
पशुपाटकस्य दंडताडनं अस्य पशूनां चावरोधनं कार्य-
मित्यर्थः । बृद्धमनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थवेदिनः ।

नियच्छेयुर्भूतिं यां तु सा स्यात् प्रागरुता यदि ॥

समुद्रयानकुशला वणिग्वेतनाभिज्ञा नियच्छेपुर्दबुरि-
त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनं ॥

समर्थः सन् चेत्कर्म न करोतीति संबंधः । याज्ञवल्क्यः

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥

कर्मारभ्य त्यजन् गृहीतवेतनो द्विगुणं वेतनं दद्यात् ।

अगृहीतवेतनः समं परिस्थापितादनधिकं न द्विगुणमि-
त्यर्थः । भृत्यैर्हलवाहकादिभिः । रक्ष्यो रक्षणीयः उपस्करो
लांगलकादीनां योक्रादि । नारदः ।

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्प्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं दत्त्वा बलात् कर्म कार्यः कारयितव्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्पाद्धलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥

इदमारभ्याकुर्वतः । अनारंभे तु मनुः ।

। भृतोऽनार्तो यो न कुर्याद्द्विपात् कर्म यथोदितं ।

स दंड्यः रुष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनं ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

अनार्तः कर्माकरणहेतुराजद्वैवोपघांतरहितः रुष्णलानि
सुवर्णस्येति शेषः । न कारयेत्स्वयमन्यद्वारा वा अन्पो-

नस्य किञ्चिदपरिसमाप्तस्य । तथा मनुः ।

आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्थापि कालस्य स लभेतेव वेतनं ॥

यस्त्वार्तिवशात् कर्म हित्वा सुस्थः संश्रिरेणापि कृत्वा
वेतनं लभेतेत्यर्थः । नारदः ।

काले पूर्णे त्यजन्कर्म भृतेनांशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ॥

भृतेरखंडायाः सर्वस्या इति यावत् । तेन तद्दोषान्यागे
क्रियत्यपि भृतिर्न देया यदा त्वपूर्णं एव काले स्वामि-
दोषान्यागस्तदा यावत्कृतं तावतो भृतिं लभेतेत्यर्थः । वि-
ष्णुः ॥ भृतकः अपूर्णे काले कर्म त्यजन्सकलमेव मूल्यं
दद्यात् । राज्ञे च पणशतं दद्यात् तद्दोषेण यद्दिनश्येत् त-
त्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोपघातात् । स्वामी चेत् भृ-
तकमपूर्णं काले जह्यात् तस्य स कृतमेव मूल्यं दद्यात् प-
णशतं राज्ञे अन्यत्र भृतकदोषात् ॥ इति । मूल्यं वेतनं ।
बृह्ममनुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितं ।

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥

दाप्यो भृतकः प्रकरणात् । हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वे-
त्यनेन भृतकदोषव्यातिरेकेण विघटितमुपलक्ष्यते इति र-
त्नाकरः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । बृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन्भृतको विदधाति यत् ।

तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराधुयात् ॥

तदर्थं स्वाम्यर्थं अशुभं चौर्यादि स्वामिन एव तत्र दो-
षो न तु भृत्यस्येत्यर्थः । वृद्धमनुः ।

यः कर्मकाले संप्राप्ते कार्यविघ्नं समाचरेत् ।

उद्धर्तान्यस्य कार्यस्य स दाप्यो द्विगुणां भृतिं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मूल्यमादाय यो वियां शिल्पं वा न प्रयच्छति ।

दंड्यः स मूल्यं सकलं धर्मज्ञेन महीभृता ॥

वृद्धमनुः ।

पथि विक्रीय तद्गांड वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि देयं स्याद्दृतेरर्द्धं लभेत्तु सः ॥

अगतस्यापि पूर्वश्रावितं अध्वानमगतस्यापि भृतक-
स्य रुतवेतनं देयं स्यात्किं त्वगताध्ववेतनार्द्धमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

पराचपथि तद्गांडमासिध्येत न्हियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भृतिं ॥

आसिध्येत अवरोधविषयीक्रियेत । कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रातं रोगार्तमेव वा ।

आप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन् ॥

यः स्वामी ग्रामे त्र्यहमप्रतिपाल्य श्रातं रोगार्तं वा
सहायं भृतकरूपं त्यजेत् स पूर्वसाहसं राज्ञा दंड्य
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

॥ अथ पण्यस्त्रीविधिः ॥

तत्र नारदः ।

- शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छंती द्विगुणं वहेत् ।
 अनिच्छञ्छुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥
 शुल्कं वेतनं । अत्रापवादमाह रत्नाकरभृता स्मृतिः ।
 व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।
 आमंत्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ॥
 अवाच्या निर्दोषा । वडवात्र वेश्या । मत्स्यपुराणे ।
 अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
 शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
 अयोनौ मुखादौ यः समाक्रामेन्मेहनं प्रवेशयेत् । ब-
 हुभिर्वा वासयेत् आत्मार्थं भाटयित्वा बहुभिः पुरुषैर्यो-
 जयेत् । स वेश्याशुल्कमष्टगुणं राजदंडं च दद्यादित्यर्थः ।
 मत्स्यपुराणे ।

अन्यमुद्दिश्य यो वेश्यां नयेदन्यस्य कारणात् ।
 तस्य दंडो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च मापकं ॥
 नत्वा भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनं ।
 राज्ञश्च द्विगुणं दंडं तथा धर्मो न हीयते ॥
 बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमं ।
 संप्रदद्युः पृथग्राज्ञे दंडं च द्विगुणं परं ॥
 अत्र द्विगुणो दंडो दमो दंडः स च स्त्रियै राज्ञे च दे-
 यः । नारदः ।

वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः ।
 तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥
 प्रधाना स्त्रीलिंगनिर्देश आर्ष इति प्राञ्चः । प्रधाना ह-

रिणा सुंदरा इत्यादिदर्शनात् । प्रधानशब्दस्य कौबत्वामि-
त्येके तत्समुत्थेषु वेश्यागृहीपितकामुकसमुत्थेषु । संशये
वेश्याकामुकविप्रतिपत्तौ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ गृहादिभाटकं ॥

तत्र नारदः ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टिकादिकं ॥

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृण्हीयात् कथंचन ॥

स्तोमं चासमूल्यं । कात्यायनः ।

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्वावत्तावद्वाप्यः स भाटकं ॥

वारिपरकारिताप्रतिष्ठितमत्र विवक्षितं । तथा

हस्त्यश्वगोखरोष्ठादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः संस्तावद्वाप्यः स भाटकं ।

वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वान्यत्र प्रगच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकं ॥

शकटमिति बाह्यमात्रोपलक्षणं । अनूढस्यापि अवा-
हितस्यापि । नारदः ।

स्तोमवाहीनि भांडानि पूर्णकालेऽप्युपानयेत् ।

गृहीतुराभवेद्भ्रमं नष्टं चान्यत्र संभवात् ॥

स्तोमं वेतनं पूर्णकालेऽवधिकाले उपानयेत् तत्स्वा-

रक्षार्थमुपनयेत् चीर्णाः भक्षिततृणाः पीताः पीतज-
लाः सायान्हे ईपदवशिष्टदिने प्रत्युपानयेत्स्वामिने स-
मर्पयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

यथापितात् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादहृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥

प्रमादः पालस्येत्यादि यथैव प्रातःसमये व्रणादिदोष-
रहिताः पशवः स्वामिना च गोपालाय समर्पिताः तथैव
सायंसमये गोपस्तानानीय समर्पयेत् । प्रमादात् हर्ता
नष्टां वा गां दाप्यः स यदि कृतवेतनो भवेदिति दीप-
स्तोमं । मनुः ।

गृह्णा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

स्वामिन्भावन्वथा चेत् पालो वक्तव्यतामियात् ॥

वारिपरकारिर्ननुयोगः यदि योगक्षेमौ । अन्यथा रात्राव-

हस्त्यश्चगोविद्यापितौ तदा स एव रात्रावपि वक्तव्य-

मार्पयेत् कृत अत्रापवादमाह तुर्मनुनारदौ ।

वृद्धमनुः । हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

च काले च स्वामिनः स्वल्प शंसति ॥

देशे न दान्वेषणयोग्ये इति विवादरत्नाकरः । चौरैः

विधुष्य हृतं पालो दातुं नार्हति विधुष्ये-

त्वे चौरैः । नारदः ।

पवलत्वकथनपरं यदि सन्निहिते देशे

हरणकाले वात्मीयस्वामिनः कथयतीति कुल्लूक-

भट्टः । विधुष्येत्यत्र विक्रम्येति पाठोपि दृश्यते । तथा

व्यासः ॥

पालग्रहे ग्रामवाते तथा राष्ट्रस्य विह्वले ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

पालग्रहे पालग्रहणे निरोध इति यावदिति चंडेश्वरः ।

बृहस्पतिः ।

रुमिचौरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् ॥

दरी कंदरा श्वभ्रं गर्तः रुम्याद्युपद्रवेभ्यः शक्तितो रक्षां
कुर्यात् क्रोशेत् उच्चैः परान् श्रावयेत् । नारदः ।

अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।

बोदुमर्हति गोपस्तां वित्तपं चैव राजनि ॥

बोदुं दातुं तां गां । मनुनारदौ ।

नष्टं विनष्टं रुमिभिः श्वहतं विपमे मृतं ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्याद्गोप एव च ॥

नष्टं चौरादिनापहतं विनष्टमिति रुमिभिरितरत्रान्वेति ।

अत्र श्वपटमन्यस्याप्युपलक्षकं विपमे दुर्गे पर्वतादौ ही-

नं पुरुषकारेण गोपकर्तव्यप्रतीकारेण हीनं सन्नष्टादिकं

भूतं तेन पालवैगुण्यं तद्दाने कारणमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते ।

अर्द्धं त्रयोदशपणाः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥

पालदोषाद्दिनाश इति विग्रहः । द्रव्यं विनष्टद्रव्यमूल्यपरं

चैतन् । तथाच विष्णुः ॥ पालदोषविनष्टपशुमूल्यं च स्वा-

मिने दद्याद्द्वयननुज्ञानाद्दहने पंचविंशतिकाषापणान् ॥

दति । ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमूल्यो गोपालो शास्त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्वध्यः शलाकीव वनेचरः ॥

गा जातरोगाः । शलाकीवेति शलाकी शिरावैद्यादिः
स यथा स्वामिनं त्यक्त्वा स्वेच्छया वनगामी दंड्यस्तथा
ग्रामपीत्यर्थ इति रत्नाकरः । शलाकी नापित इति
मिश्राः ।

यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्गृहे क्वचित् ।

तदा स गोपतिर्दंड्यो दत्त्वा गोपालवेतनं ॥

यदा प्रतीकारसमर्थेन गोपतिना अप्रतिरुता गौ रोगा-
दिना विनष्टा तदासौ गोपती राज्ञा दंड्यः गोपस्यवेतनं
दापयितव्यमिति वर्तुलार्थः । एवमेव रत्नाकरः । मनु-
नारदौ ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥

अजाविकशब्देन पशव उपलक्ष्यन्ते । संरुद्धे अभिमूते
अजाविके वृकैः परिवृते सति पालेऽनागच्छति या-
मजामेडकां वा बलेन वृको हन्यात्तत्र पालो दोषभा-
गित्यर्थ इति कुल्लुकभट्टः । नारदः ।

अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्दालशृंगादिदर्शनात् ॥ ।

अनेन एतेन सर्वपालानामश्वादिपालानामपि बाल-
शृंगादिदर्शनात् केनापि प्रकारेण मृतत्वं निश्चितं कुर्या-
दिति तार्प्यार्थः । व्यक्तमाह मनुः ।

कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्तिं स्नायूनि रोचनाः ।

पशुस्वामिनि दद्याच्च मृते त्वंगानि दर्शयेत् ॥

कर्णावित्यादिना मृतपशोरसाधारणचिद्गान्युपलक्ष्यं-
ते । अंगानीत्यत्र व्यवहितमृते अंगानि चिरावस्थायीनि
शृंगादीनि मृते शृंगादीत्यपि पाठः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानं ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

समासेनोदितस्त्वेप समयाचारानिर्णयः ।

ऋयविक्रयसंज्ञातो विवादः श्रूयतामयं ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः।

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जंगमं तथा ।

ऋयविक्रयधर्मेणु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलं ॥

अर्थाच्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाहेरेत् ।

स्थायिनामेप नियमो दिग्लाभो दिग्विचारणम् ॥

एतत्परस्य विक्रीतभूम्यादेः क्षयः सत्स्यत्युपयातेभाय-
क्षयः जंगमस्य तथाविधस्य वृषभादेः क्रिया वाहनादि-
का फलं क्षीरादि यदि विक्रेता प्राप्तमूल्योऽपि पण्यं न
ददाति तत्र पण्यं कालवशादपचितार्धं भवति तस्मै
तद्देशस्थाय क्रेत्रे सोदयं ऋयकालीनमूल्ये यावत्तत्का-

इति चंडेश्वरः । व्यासः ।

सत्यंकारं च यो दद्याद्यथाकालं न गृह्यते ।

पण्यं भवेद्विसृष्टं तद्दीयमानमगृह्यतः ॥

यच्च केता क्रयणार्थं सत्यंकारक्रमं दद्यात् तस्य पण्यं दी-
यमानमगृह्यतस्तत्तुविसृष्टं त्यक्तमेव भवेत् विक्रेत्रे इति ।
तेन तद्द्रव्यं न केत्रा विक्रेतुः पार्श्वे ग्राह्यमित्यर्थः । तथा ।

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी ।

विक्रीणीत तदन्यत्र विक्रेता नापराधुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रीतमपविक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्रेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

नारदः ।

लाभार्थे वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।

स च लाभोऽर्धमासाद्य महान्भवति वा न वा ॥

तस्माद्देशे च काले च प्रक्रमेतार्धविद्वणिक् ।

न जैह्वेन प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिकपथः ॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य कृति देशकालानुसारेण व्यवस्था-
पको वणिकप्रक्रमेत अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पेत न जैह्वेन
कुटिलतया प्रवर्तेत उचितं मूल्यं न खंडयेदित्यर्थः ॥७३॥

अथ क्रीतानुशयः ॥

तत्र नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीतं न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

वशतामनानति त्ववध्यभ्यन्तरे पुनर्दातुरपि केतुर्न । वि-
क्रेतुर्दशमभागहानिः । प्रकाशदोषकस्य तु नावध्युत्तरं
परावर्तनमित्यर्थः । नारदः ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापन्हियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयांशं प्रयच्छतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राजद्वैवोपघातेन पण्यदोष उपस्थिते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

बृहस्पतिः ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणात्यविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्हेतुः ॥

विक्रीणाति दोषमनुक्त्वेति शेषः । अस्वतंत्रेण स्व-
भावतो हेतुतो वा त्याज्यं त्यागार्हं तस्य केतुः पुनर्हेतुः
विक्रीतेति शेषः । एतच्च दशाहात् परतोपि । बृहस्पतिः ।

योऽन्यहस्ते तु विक्रीय अन्यस्मै तत् प्रयच्छति ।

सोपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

अन्योऽत्रातदीयोऽतत्प्रयुक्त इति यावत् । एवमेव मि-
श्राः । अन्यत्र मूल्यसंवादं कृत्वान्यत्र विक्रयेऽयं दंड

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासःपरीक्षणप्रतिपादनाब्बासवाक्ये-
पि सद्यःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते बोद्धव्यं । तथा च नारदः ।

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामभिजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पङ्कभागदण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिकपण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दोह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं हरेत् ॥

काले उकार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दद्यादित्यर्थः । इदं
वाक्यं यद्वस्तु क्रेत्रा न स्वायत्तीकृतं तत्परं स्वायत्तीकृत-
परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभाविव्यह्यक्त्यामिति
न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-
नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

क्रात्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतं ॥

एतच्च बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयं बीजविषये
च पुनरन्यमेव प्रत्यर्पणावधिमाहतुर्याज्ञवल्क्यबृहस्पती ।

दशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकं ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोषपुंसां परीक्षणम् ॥

बीजं ब्रीह्यादि अयो लौहं वाह्यो बलीवर्दादिः रत्नं मु-
क्ताप्रवालादि स्त्री दासी दोहं महिष्यादि पुमान् दासः ॥

अतोऽर्वाकपण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

दुष्टमप्यवगिव देयं ।

अविज्ञातं तु तत्क्रीतं दुष्टं पश्चादिभावितं ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

काले परीक्षाकालाभ्यन्तरे अन्यथा न तदूर्ध्वमित्यर्थः ॥

क्रेतृभिर्ज्ञातदोषे तु वस्तुमात्रे नारदः ।

परिभुक्तं तु यद्दासः छिष्टरूपं मलीमसं ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

व्यासनारदौ ।

तृणकाष्ठेष्टिकासूत्रधान्यसर्वरसस्य च ।

वस्त्रकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणं ॥

त्र्यहार्द्धोहं परीक्षेत पंचाहाद्वाह्यमेव च ।

मुक्तारत्नप्रवालानां सप्ताहात्स्यात्परीक्षणं ॥

द्विपदामर्द्धमासं तु पुंसां तत्र द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासःपरीक्षणप्रतिपादनाव्यासवाक्ये-
पि सद्यःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते चोद्धव्यं । तथा च नारदः ।

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामभिजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पट्टभागदण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दोह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दद्यादित्यर्थः । इदं
वाक्यं यद्वस्तु क्रेत्रा न स्वापत्तीकृतं तत्परं स्वापत्तीकृत-
परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभविष्यद्वाक्यमिति
न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-
नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न सावयं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं ॥

अन्यत्कुंफुमादि अन्येन कुसुंभादिना । सावयं स-
दोषं । उक्तेतरदोषपरं चैतत् । न्यूनं मानहीनं दूरस्थितत-
याऽज्ञातगुणदोषं इत्यर्थः । तिरोहितं वस्त्रादिना पिहितं
एतच्च सर्वमेव ज्ञातं चिरेणापि परावर्त्यमिति मिश्राः ।

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥

अनुशयो ऽकरणमतिः पश्चात्ताप इत्यन्ये ।

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

विक्रीयासम्प्रदानाद्यैरूर्ध्वमिरेकादशी गता ॥

द्वादशोर्मिः ।

॥ अथ सीमाविवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

क्रयविक्रयानुशये विधिरेव प्रकीर्तितः ।

ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत ॥

मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेदेनां सप्रकाशेषु सेतुषु ॥

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्थकिशुकान् ।

शाल्मलीशालतालाश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

गुल्मान्वेणूंश्च बहुवा शमीवल्लीस्थलानि च ।

शिरान्कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न हन्ते ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रलवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

भूमिच्छन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत् ।

सीमाऽज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययं ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तथा भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्ठकांगाराञ्छर्करावालुकांश्च ह ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥

तेषामयमर्थः । नयेदुन्नयेत् सप्रकाशेषु जलादिना-शाद्व-
लेषु सेतुष्विति सीमालिंगपरं ज्येष्ठपदमपि सीमाव्यंज-
ककालोपलक्षकं गुल्माः प्रकाण्डरहिताः । वेणुन्प्रचुरकं-
टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान् शमीवृक्षानिति भद्रः ।
वह्यो गुडूच्यादयः स्थलानि कृत्रिममृत्पिण्डाः कुञ्जकगु-
ल्मास्तद्रूपा गुल्माः तडागानि महाम्भांसि उदपानं कूपः
वाप्यः पुष्करिण्यः प्रलवणानि तद्व्यतिरिक्तलोतासि भू-
मिच्छन्नानि भूम्यावृतानि उपच्छन्नानीति रत्नाकरकारे-
ण पठित्वा आच्छन्नानीति व्याख्यातं । अन्यानि वक्ष्य-
माणान्यश्मादीनि कपालिकाः कर्पराः अंगारा निर्वाणो-
ल्मुकाः शर्कराः क्षुद्रभांडावयवाः एवंप्रकाराणि शर्करादी-
नि भूमिर्न भक्षयेत् न नाशयेत् न मृत्तिकात्वं नयेदिति
यावत् । अप्रकाशानि कारयेत् मृत्तिकाधः स्थापयेत् ।
बृहस्पतिः ।

करीपास्थितुपांगारशर्कराशमकपालिकाः ।
 सिकतेष्टकगोवालकासीसास्थोनि भस्म च ॥
 प्राक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सोमांतेषु निधापयेत् ।
 ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥
 वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
 एवं परंपराज्ञाने सीमाभ्रांतिर्न जायते ॥

ते पौगण्डबालाः । मनुः ।

एतैर्लिंगैर्नयेत्सीमां राजा विवदतां नृणां ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

सततमविच्छेदेन पूर्वभुक्त्या नयेदित्यन्वयः । उदक-
 स्यागमो जलप्रवाहः । मनुः ।

यदि संशय एव स्याल्लिंगानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादे विनिश्चयः ॥

यदि प्रच्छन्नः कालः लिंगदर्शनेपि केचित्प्रच्छन्नाः
 अंगारादिकुम्भाः सीमास्थानानंतरं नीत्वा निखाताः नायं
 न्यग्रोधः सीमातरुः स च नष्ट इत्यादिसंदेह एव स्यात्त-
 दा साक्षिप्रमाणक एव सीमाविवादे निश्चय इति कुल्लू-
 कभट्टः । कात्यायनः ।

तस्मिन्भोगः प्रयोक्तव्यः स च साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारूढश्चेतरश्च साक्ष्यमाहुर्दयान्वितं ॥

तस्मिन्सीमानिर्णये भोगः प्रयोक्तव्यः प्रमाणत्वेन ज्ञा-
 तव्यः । साक्षिषु भोगगतेष्विति विवक्षितं । तथा । ।

साक्ष्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सीमांतवासिनः ।

सोमाया निर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥
 सामंता वा समग्रामाश्चत्वारोय दशापि वा ।
 रकलग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥
 सामंतानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणां ।
 इमानप्यनुयंजोत पुरुषान्वनगोचरान् ॥
 व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्तान्मूलखातकान् ।
 व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ।
 ते पृष्ठाश्च यथा व्रूयुः सीमासंबन्धिलक्षणं ॥
 तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ।

• एतानि वचनानि नैकस्य महर्षेः । ग्रामाः ग्रामीणाः सी-
 मांतवासिनः सन्निहितवासिनः समग्रामाः समाः सम-
 संख्या ग्रामा ग्राम्याः तेन समसंख्या ग्राम्या इत्युक्तं भ-
 वति । एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना । मौला ग्रामोत्प-
 त्तिमहत्तराः अनुयंजोत पृच्छेत् उञ्छवृत्तीन् उञ्छजीवि-
 नः मूलस्यावशिष्टजीविन इति यावत् । तेपि पर्यटनशी-
 लत्वात्प्रायः सीमाभिज्ञा इति भावः । निगदसीतिमाह
 मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वां लग्विणो रक्तवाससः ।

सुरुतैः शापिताः स्वैःस्वैर्ब्रूयुस्तेपि समंजसं ॥

सुरुतैरिति वृथाभिधानेन मे सुरुतं नश्यत्विति समंज-
 सं मत्स्यं ।

ते पृष्ठास्तु यथा व्रूयुः सामंताः सीमनिर्णयं ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥

नारदः ।

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानापि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्यांबरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥

सोपवासत्वमत्राधिकं । एकश्चेदत्यंतमुत्तम उभयानु-
मतो भवति तदा सोपवासो रक्तमाल्यांबरधरो मूर्ध्नि
क्षितिमारोप्य सीमां समुन्नयेदित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातृचिन्हविनाशे च एकोप्युभयसम्मतः ।

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां संदर्शयेन्नरः ॥

ज्ञातृचिन्हविनाशे ज्ञातृणां चिन्हानां चाभावे । का-
त्यायनः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।

त्यक्तदुष्टांश्च सामंतान् गत्वा मौलादिभिः सह ॥

संमिश्रं कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

सामंताः सीमाप्रभवाः सीमानिकटे उत्पन्ना इति
यावत् । कात्यायनः ।

ग्रामो ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समतात् परिरभ्य च ॥

समंतात् परिरभ्येति यः परिवेष्टयित्वा स्थितश्चतुर्दिक्षु
ग्रामादेः स एव सीमासाक्षी एवं क्षेत्रगृहयोरपीत्यर्थः ।
मौल्लक्षणमाह स एव ।

ये यत्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरं गताः ।

तत्तन्मूलात्तु ते मौला ऋषिभिः संप्रकीर्तिताः ॥
नारदः ।

यदा तु स्युर्न ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणं ।
तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिच्छया स्वयं ॥
स्वेच्छयेत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

या राज्ञा क्रोधलोभेन च्छलन्यायेन वा कृता ।
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
क्रोधादिना कृतापि राज्ञा निवर्त्या सीमा अन्या तु त-
त्कृता रक्षणीयेत्यर्थः ।

प्रमाणरहिते ह्यर्थे भुञ्जतो यस्य वा हता ।
गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥
बृहस्पतिः ।

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
महानद्याथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥
योत्सृष्टा राजदत्ता वा यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेच्छाभो नराणां राजदैवकः ॥
क्षयोदयौ जीवनं च राजदैववशान्नृणां ।
यस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृते न विचालयेत् ॥
ग्रामयोरुभयोर्वत्र मर्यादाकल्पिका नदी ।
क्षयोदयेन चान्पासां चालयन्दंडमर्हति ॥
एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितं ।
तीरे नदी प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥
कूलपातक्रमेण या भूः सोत्तस्वामिर्न एवेत्यर्थः ।

क्षेत्रं समस्तमुल्लंघ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीलोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत्तु तां ॥

क्षेत्रोल्लंघनेन नदीसंचारेपि तल्लङ्घिता भूः पूर्वस्वामिन
एव तिष्ठतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

आरामायतनग्रामनिपान्नोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥

आरामः समीपवनोपलक्षितभूभागः । आयतनं देव-
गृहभूमिः निपानं कूपारुष्टपानीयोपलक्षितनिम्नभूभागः ।
एष साक्षिसामंताधिरूपो विधिः । वर्षाम्बुप्रवहादिषु वृ-
ष्टितोयौघवर्मादिषु । मनुः ।

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामंतप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासंधिविनिर्णयः ॥

बृहस्पतिः ।

निवेशकालादारभ्य गृहबाह्यांगणादिकं ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

वातायनाः प्रणाल्यश्च तथा निर्व्यूहवेदिकाः ।

चतुःशाल्यं स्यंदनिकाः प्राङ्निर्दिष्टा न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः प्रणाली जलनिर्गममार्गः निर्व्यूहो
नागदंतकः वेदिका प्रतोल्यादिसंस्कृतोन्नता भूः चतुः-
शालं चतुर्द्वारगृहं स्यन्दनिका पटलप्रांतः । कात्यायनः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन्दंडभाग्भवेत् ॥

निवेशसमयाद्दूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेशमनि ॥

मेखला गृहादिमूलबंधः । ध्रमो जलविभ्रम इति मि-
श्राः । ध्रमोऽन्नजलनिर्गमप्रदेश इति चंडेश्वरः । निष्का-
शो हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादिनिर्मितास्पृष्टभूमिको-
पवेशनस्थानमिति कल्पतरुः । निष्काशो त्रिःसरणपथ
इति विवादचिंतामणिः । नोपरोधयेन्न निरुंध्यात् गृह-
वास्तुर्गृहभूमिः । दृष्टिपातो गवाक्षः । बृहस्पतिः ।

वर्चःस्थानं वद्विचयं गर्तोच्छिष्टानुसेचनं ।

अत्यारात्परकुड्यस्य कर्त्तव्यं न कदाचन ॥

वर्चःस्थानं मूत्रपरोपोत्सर्गस्थानं । वद्विचयमाग्निस्था-
नं क्वचिद्वद्विस्थानमिति पाठः स तु सुगमः । अत्यारा-
दतिसमीपे । कात्यायनः ।

विष्णुमूत्रोदकचक्रं च वद्विचयनिवेशनं ।

अरत्निद्वयमृतसृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

चक्रं तैलादिपत्रं अरत्निर्निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तः । बृह-
स्पतिः ।

यांत्यायांति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संशरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

नासदः ।

अवस्करस्थलश्वध्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथेष्ववस्थानं रथ्यामार्गं न रोधयेत् ॥

अवस्करो विष्टागृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति ह-
रिहरादयः । स्थलं वेदिका श्वधो गर्तः ध्रमो जलनिर्ग-

ममार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रांतः । आदिशब्देनान्यदपि
तादृशं ग्राह्यं । स्थयामार्गो राजमार्गः स्थया चत्वर इति
कल्पतरुः । कात्यायनः ।

सर्वे जनपदा येन प्रयांति सचतुष्पदाः ।

अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥

न तत्र रोधयेत्किञ्चिन्नोपहन्याच्च केनचित् ।

गुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानाच्च दण्डभाक् ॥

यस्तत्र संकरश्च भ्रान्त्वक्षारोपणमेव च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

तत्र मार्गे संकरोऽवस्करः इदं सरुद्विपयं । अतो व-
क्ष्यमाणेन न विरोधः । मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रतस्तथा वृद्धो गुर्विणी बाल एव वा ।

परिभापणमर्हति तच्चाशोध्यमिति स्थितिः ॥

अत्र कार्पापणद्वयदण्डविधानं असरुदनतिशयितमल-
त्यागे बोध्यं । परिभापणं दण्डशून्यं पुनरेवं मार्कापीरि-
त्यादिवचनं । अशोध्यमापद्रतादिनेति शेषः । तथा च
विष्णुः ॥ षथ्युद्यानोदकसमीपेष्वस्थिव्युत्करादित्यागे प-
णशतं तच्च प्रास्येत् ॥ इति । व्युत्करोऽवकरः स च “स-
म्मार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवकरस्तथा” इत्यमरोक्तो
ग्राह्यः । पणशतं दण्ड इति शेषः । तन्मलं प्रास्येत् प्रो-
ञ्छेत् । कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
 अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसं ॥
 उपसेकृद्द्वारा तदमेध्यं शोधयित्वा सार्द्धपणशतद्वयं द-
 ण्डयेत् । इदमत्यन्ताभ्यासे । कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
 फलं पुष्पं च संजातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥
 द्वयोः क्षेत्रयोः स्वामिषु ।

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखाश्चान्यत्र संस्थिताः ।
 स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥
 संस्थिता इत्यस्य शाखा इति शेषः । मनुः ।
 गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भोपया हरन् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विगुणो दमः ॥
 गृहादिस्वामिनो भयमुत्पाद्य तद्गृहादि हरन् पञ्चश-
 तानि दण्ड्यः अज्ञानाद्भ्रात्या । तथा च स्वामित्वभ्रमेण तु
 हरन् द्विशतमित्यर्थः । वृद्धमनुः ।

स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्त्वया ।
 अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमं ॥
 याज्ञवल्क्यः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डो मध्यमोत्तमसाहसं ॥
 मर्यादाचिन्हभूतवृक्षादिः तस्याः प्रभेदे विघाते सीमा-
 तिक्रमणे सीमार्थं स्थ्यादिभूग्रहणे उत्तमसाहसं क्षेत्रस्य ह-
 रणे बोध्यं । शंखलिखितौ ॥ क्षेत्रमर्यादाभेदे अष्टशतं सीमा-

तिक्रमे अष्टसहस्रं क्षेत्रोदकाहरणे अष्टशतं ॥ अष्टभिरधिकं शतं सहस्रं चेत्यर्थः । इत्याहतुः । क्षेत्रोदकाहरणे सस्य-निर्वाहकोदकाहरणे ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

सीमाविवादधर्मेण तरंगो द्वादशो गतः ॥ १२ ॥

त्रयोदशस्तरंगः ।

॥ अथ कृष्टाकृष्टे ॥

• तत्र नारदः ।

संवत्सरेणाद्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पंचवर्षावसन्नं च क्षेत्रं स्यादटवीसमं ॥

एकवर्षपतितमर्द्धखिलं त्रिवर्षपतितं खिलं पंचवर्षप-
तितमरण्यं भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीत्वा बाहयेत्काले वापगोपनसंग्रहान् ।

अकुर्वन्स्वामिने दाप्यो मध्यं कृष्टसदं तु सः ॥

गृहीत्वा क्षेत्रगोपनं रक्षणं संग्रहं सस्यसंचयं अकुर्व-
न्क्षेत्रवापं सदः सस्यं मध्यं कृष्टसदं नात्युत्कृष्टं । व्यासः ।

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्म्यन्न च कारयेत् ।

स्वामिने स सदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समं ॥

यत्र क्षेत्रे घट्टेयं तदाह स एव ।

चिरावसन्ने दशमं रूप्यमाणे तथाष्टमं ।

ससंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथास्थिति ॥

एतत्सर्वं मध्योत्पत्तेः बृहस्पतिवाक्यात् । तेनारण्यमये
मध्योत्पत्तेर्दशमं खिले ऽष्टमं अर्द्धखिले षष्ठभागं क्षेत्रमं-

गौरुत्य यातयित्वा क्षेत्रिणे अंगीकर्ता दाप्य इत्यर्थः ।
तत्र नारदः ।

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेत् विरुपेत्कश्चिदश्रुवीत स तत्फलं ॥

विरुप्यमाणः क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनरावजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

अशक्तो द्रव्यरहितः नष्टस्त्यक्तदेशः क्षेत्रं खिलीभूतामित्यर्थः । सकर्षकः क्षेत्रिकः क्षेत्रस्वामी खिलोपचारं खिलकर्षणव्ययायासनिष्क्रयं । खिलोपचारदानाशक्तौ विशेषयति स एव ।

तदष्टभागप्रभुता यावत्सप्त गताः समाः ।

संप्राप्ते चाष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥

यदि क्षेत्रपतिर्व्ययं न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै दद्यात् । यदि चाष्टमवर्षपर्यन्तमपि क्षेत्रभोगं करोति तदा व्ययादाने ऽपि तत्सर्वं क्षेत्रमुत्पत्तिसहितं क्षेत्रपतेरेवेति हलायुधपारिजातौ । प्रकाशकारस्तु ततो ऽष्टमवर्षे स्वामिन इत्येवैतद्व्याख्यातवान् । कल्पतरौ कात्यायनः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाप्यष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिनो हि तत् ।

क्षेत्रस्याष्टममंशं क्षेत्रस्वामी लभते सप्तमंशान् कर्षकः । अष्टौ वर्षाप्येवं । ततस्तु खिलोपचारमदत्तैव स्वामी क्षेत्रं लभते । अतिरुद्धूकर्षणीयखिलविषयमेतत् । पूर्ववचनं

तु रुच्छकपर्णीयस्त्रिलविषयमित्यतो न मिथो विरोधः ।
क्षेत्र्यननुमत्या क्षेत्रवापे मनुः ।

ये क्षेत्रिणो बीजवंतः परक्षेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

खिलातिरिक्तभूस्वामिनः पड्भागः करः “बलिपड्भा-
गमादत्ते” इत्यादिवचनात् । एवं चानुमत्या टत्तं क्षेत्रा-
द्विकं कर्षकदोषं विना न दातुं शक्यतइति लक्ष्मीधरः ।

अम्बुवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलं ॥

तथा

अबीजाविक्रये चैव बीजोत्कृष्टी तथैव च ।

मर्यादाभेदकस्यैव प्राप्नुयाद्विरुतं वर्धं ॥

॥ अथ सस्परक्षा ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन च ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रांतरं भवेत् ॥

द्वे शते खर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतं ।

ग्रामेच्छया ग्रामवासिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहस्वानु-
स्तरेण राजाज्ञया वा गोप्रचारो गोप्रचारणार्थं भूभागः
कर्तव्य इति प्रथमप्रतीकार्थः । स चायं परीणाहो यो
ग्रामक्षेत्रांतररूपो धनुःशतं ग्रामे धनुःशतद्वयं खर्वटक्षेत्रा-
ंतररूपः धनुःशतचतुष्टयं च नगरक्षेत्रांतररूपः धनुः चतु-
र्हस्तो दंडः । ग्रामनगरखर्वटलक्षणं च मार्कण्डेयपुराणे ।

यथा

तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धरूपीवला ।
 क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिता ॥
 सौत्सेधनं सप्रकारं सर्वतः खातकावृतं ।
 योजनाद्द्विद्विष्कंभमष्टभागोत्तरं पुरं ॥
 प्रागुदक्प्रवणं शस्त्रं शुद्धवंशविनिर्गमं ।
 तदद्वे तु तदा खेटं तस्मादूनं च खर्वटं ॥

मनुः ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य स्यात्समंततः ।
 संपातास्तु त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥
 तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
 न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणां ॥

संपाताः कांडपाताः कांडं शरः । तथा च शरत्रयेण या-
 वती भूरतिक्रम्यते तावत्या भूमेः परीणाहत्वं लब्धमि-
 त्यर्थः । नगरस्य नगरकल्पस्य खेटस्येति यावत् । तत्र प-
 रीणाहाभ्यंतरे ॥ विष्णुः । पथि ग्रामे विवीतांति न दोषो
 नावृते चाल्पकालं ॥ भक्षणे सतीति शेषः । वर्त्मग्राम-
 परीणाहानां समीपे यत्क्षेत्रमनावृतं तस्याल्पकालं गवा-
 दिभक्षणे पालदोषो नास्ति बहुकालभक्षणे तत्रापि दोषः ।
 आशयापराधात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पथि ग्रामे विवीतांति क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥

विवीतं गवादिचरणस्थानं । मनुः ।

क्षेत्रेष्वन्येषु च पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु स दोषः स्यात् क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥

अन्येषु दूरस्थेषु वर्त्मग्रामान्तरादिव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु पशु-
भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्र पाल एव दण्ड्यः
स्यादिति कुल्लूकभट्टः । इदं तु गवादिविशेषेतरपरं सा-
मान्यविशेषन्यायात् । शंखलिखितौ ॥ रात्रौ चरंती गौः
पंच मापान् दिवा त्रीन् मुहूर्ते मापं ग्रामे त्वदण्डः ॥ चरं-
ती यावत् सौहित्यं भक्षयन्ती तेन सौहित्यपर्यन्तं भक्षयं-
ती रात्रौ पंचमापान् दिवा त्रीन्मापान् मुहूर्तं चरंती मा-
पमेकं ग्रामे त्वदण्डः । ग्रामसीमाक्षेत्रादावदण्ड एवेत्यर्थः ।
मापोऽत्र कार्पापणस्य विंशतितमो भागः ।

मापो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य तु ।

इति नारदीयादिति चंडेश्वरः । मापश्चाप्यत्र राजतो
ग्राह्यः ।

सौवर्णमापकैः संख्या दण्डकर्मसु शस्यते ।

पशूनां सस्यचरणे मापैरन्यैस्तु राजतैः ॥

इति भाष्यकारवचनात् । दण्डस्तु तत्स्वामिन एव । पशो-
रदण्ड्यत्वात् । कात्यायनः ।

दापयेत् पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

पणपादः कार्पापणचतुर्थपादः । इदं रात्रौ भक्षणे मं-
तव्यमिति रत्नाकरः । गौतमः । पंचमापान् गावि षडुष्टेषु ।
महिष्यां दश अजाविके द्वे ॥ शंखलिखितौ । सर्वेषा-

मेव वत्सानां मापः । सर्वेषां पशूनां वत्सः प्रथम-
वयाः । नारदः ।

सन्धानां द्विगुणो दण्डो वसतां तु चतुर्गुणः ।

प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः ॥

सन्धानां सस्यभक्षणेन श्रान्तानां वसतां तत्रैव चरित्वा
नीतरात्रिकाणां । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायं । परार्द्ध-
स्य प्रत्यक्षचारकविषयत्वात् । क्षेत्रस्वामिनि पश्यत्येव ब-
लेन चारकाः प्रत्यक्षचारकाः । नारदः ।

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी दंडमाप्नुयात् ।

वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥

वधेनापराधानुरूपतादनेन । समूलसस्यनाशस्तु यस्मि-
न्नाशे पुनः प्ररोहो न भवति स द्रष्टव्यः । विष्णुः । "सर्वत्र
स्वामिने विनष्टमूल्यं च" अस्यार्थः । विनष्टसस्यमूल्यं
च दाप्य इति शेषः । नारदः ।

गोभिश्च भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामंतानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र नाशितं ॥

गवत्रं गोमिना देयं धान्यं वै कर्पकाय च ।

एवं हि विनयः प्रोक्तो गवां सस्यावमर्दने ॥

भक्षितं धान्यं क्षेत्रधान्यानुरूपं गवत्रं यवसं धान्यस्त-
म्ब इति यावत् । गोमी गोस्वामी तेन गवत्रं धान्यं वा
क्षेत्रिणे देपमित्यर्थः । ग्राह्यमप्येतन्नरकभागित्वान्न ग्रा-
ह्यं । तथाच उशना ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवोकसः ॥

इति विवादचिन्तामणिः। चण्डेश्वरस्तु अत्रैकरिमन्प-
शधे दण्डदानादानविधायकवचनस्य दिनरात्रिकामाका-
मरुतादिव्यवस्थया परस्परं विरोधः परिहरणीय इत्याह ।
अत्र पालकाधिष्ठानकाले पालकस्य दंडः नोचेत् स्वामि-
न एव तत्रैव दिग्दर्शनं । विष्णुः ।

अपालकायास्तस्वामी सपालयास्तु पालकः ॥ इति ।

॥ अथादण्ड्याः ॥

तत्र पालानुवृत्तौ नारदः ।

राजपालगृहीतोऽपि वज्राशानिहतो ऽपि वा ।

अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषो ऽस्ति गोमतां ॥

याज्ञवल्क्यः ।

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिभ्रुताः ॥

महोक्षो बोजसेका वृषः । उत्सृष्टपशवो वृषोत्सर्गादि-
ना त्यक्तपशवः । सूतिका नवप्रसूतिका अनिर्गतदशाहा ।
आगंतुकाः स्वयथपरिश्रष्टा ग्रामांतरादागता वा । आ-
दिशब्देन हस्त्यादयोऽदण्ड्यतया ऋष्यंतरोक्ता ग्राह्याः ।
पालो येषां न विद्यते इति शेषः । तेनापालाः सेनादिदं-
र्शनात् गर्जनादिश्रवणाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रं
चरन्ति तदा दोषो न भवतीत्यर्थः । एवमेव पारिजात-

विद्यादचिंतामणो । चंडेश्वरस्तु पालो येषां चेति पठित्वा
 येषां पालो विद्यते तेपि दैवराजपरिष्कृताः विद्युदादिभि-
 र्दैवै राजपुरुषैर्वा पालदोषं विना विद्रावितास्त्रेपि मोच्या
 इत्यर्थ इत्याह । मनुः ।

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीत् ॥

वृषान् बीजसेकृन् उत्सृष्टानामपि गवां गर्भार्थं गो-
 कुले गोपैर्धारणात् सपालत्वसंभव इति कुल्लूकभट्टः ।
 उशना ।

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

अदण्ड्याः काणकुब्जाश्च वृषश्च रुतलक्षणः ॥

अदण्ड्यागंतुका गौश्च सूतिका व्यभिचारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥

अश्वा राजकीयास्तेषामेव प्रजापालकत्वादिति मिश्राः ।
 "अश्वमहिष्योर्दश" इति गोभिलेन यदुक्तं तद्वणिगायश्वा-
 दिविषयं । अत्र काणकुब्जशब्दाभ्यामत्यंतासमर्थ उच्य-
 ते । रुतलक्षणः त्रिशूलायंकितः व्यभिचारिणी अत्यं-
 तधावनशीला । पारिजातरुता तु अभिसारिणीति प-
 ठितं वृषस्यंतीति व्याख्यातं च । शंभुलिखितौ ॥ क्षुद्रपश-
 वः सर्वथा अवस्थाश्चतरगजवाजिनश्चादण्ड्याः । अव-
 श्याः शीघ्रं निवारयितुमशक्याः । अश्वतरो ऽश्वायां रास-
 भादुत्पन्नः । तथा चानुशासनं ।

गर्दभाद्धोटको जातः स वै चाश्वतरो मतः ।

इति पारिजातप्रकाशकाराभ्यां । अवस्था इत्यत्रावध्या
इति पठित्वा अताड्या इति व्याख्यातं । कात्यायनः ।

अधमोत्तममध्यानां पशूनां चैव ताडने ।

स्वामी तु विचक्षेत्र तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

ताडकस्येति शेषः । अस्यापवादमाह स एव ।

क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुराजिषु ।

ग्रहणं तत्प्रविष्टानां ताडनं च बृहस्पतिः ॥

पशुराजिषु विकीर्णयवसस्थलेषु ग्रहणं बन्धनं गृहादि-
प्रविष्टेषु पशुषु ताडनवारणयोर्न दोष इति फलितं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

त्रयोदशतरंगस्तु रुष्टारुष्टादिना गतः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशतरंगः ।

॥ अथ वाक्पारुष्यं ॥

तत्राह मनुः

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं ॥

नारदः ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यंकुसंयुतं ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

आक्रोश आक्षेपः तत्र देशाक्षेपो यथा । गौडं प्रति क-
लहप्रिया गौडाः । जात्याक्रोशो यथा । अत्यंतलुब्धा
ब्राह्मणाः । कुलाक्रोशो यथा । क्रूरचरिता वैश्वानराः ।
आदिपदाद्बुद्ध्यादिपरिग्रहः । न्यंकु अवयवं ताभ्यां संयुतं

यत् प्रतिकूलार्थं वचस्त्वद्वाक्पारुष्यमिति सामान्यलक्षणं ।
मिताक्षराकारवाचस्पतिमिश्रादयो ऽप्येवं वर्णयन्ति ।
नारदः ।

निष्ठुरास्त्रीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतं ।

गौरवानुक्रमात्तेषां दण्डो ऽप्युक्तः क्रमाद्गुरुः ॥

गौरवानुक्रमात् यथोत्तरं गौरवात् तेषां वाक्पारुष्याणां ।
निष्ठुरादीनां लक्षणमाहं स एव ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमस्त्रीलं न्यंकुसंज्ञितं ।

तापनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

कात्यायनोऽपि ।

यच्चसत्संज्ञितैरंगैः परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक्स्मृता तु सा ॥

न्यकारगूहनं वाचा क्रोधानु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां च अस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्रो च रागद्वेषकरो च या ।

जातिभ्रंशकरी या च तीव्रा सा कथिता तु वाक् ॥

न्यकारगूहनं मेहनादिनिरुष्टांगप्रकट्टीकरणेन तिरस्क-
रणं । बृहस्पतिः ।

अप्रियोक्तिस्त्वाडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतं ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दण्डश्लोकास्त्रिलक्षणः ॥

देशकालकुलादीनां क्षेपः पापनियोजनं ।

१ दिव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

२ भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशांसनं ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणं ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनं ॥

द्रव्यं विना द्रव्यशब्दोयमभिधेयपरस्तेनाभिधेयं पदार्थं विना असत्यमिति फलितं । एतच्च सर्वत्रान्वयि । महापातकपदं अनुपातकोपपातकयोरप्युपलक्षणं । अन्यथा तच्छंसनस्य कस्याप्यनंतर्भावात्तच्छंसकस्यादण्ड्यत्वापत्तेः । तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमं असत्यमनुपातकाभिधानं द्वितीयं असत्यं महापातकाभिशंसनं उत्तमं । वाक्पारुष्यं भगिनीत्यादेस्तव भगिनी तव माता मया श्राद्धेत्यभिकीर्तनमित्यर्थः । तत्रातिपातकमाह । विष्णुः ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं स्त्रुपागमनं ॥ महापातकमाह । मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं गुर्वंगनागमः ।

महांति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या तथा निषिद्धसुरायाः पानं ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्तिकापरिमितस्यर्णस्त्रेयं गुरुभार्यागमनं एतैश्च सह संसर्गं संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गं इत्येतानि महापातकान्याहुरिति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥

पतितेन सह संसर्गमाचरन्नेकयानगमनैकासनोपवे-

शनैकपंक्तिभोजनरूपात्संसर्गात् संवत्सरेण पतति न तु याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एवेत्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीपाठनं । याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वमाह देवलः ।

याजनं योनिसंबंधं स्वाध्यायं सहभोजनं ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात् ।

अनुपातकमाह मनुः ।

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनं ।
गुरोश्चालीकनिर्बधः समानि ब्रह्महत्याया ॥
ब्रह्मोज्झिता वेदनिंदा कौटसाध्यं सुहृद्बधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि पट् ॥
निक्षेपस्याभिहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवस्त्रमणीना च स्वर्णस्त्रेयसमं स्मृतम् ॥
रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वंत्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

एषामर्थः । जात्युत्कर्षनिमित्तं उत्कर्षभाषणं । यथा ब्राह्मणोऽहमित्यब्राह्मणो वदति राजनि वा स्त्रेनादीनां परेषां मारणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिर्शंसनं । तथा च गौतमः । “गुरोरनृताभिर्शंसनम्” इति महापातकसमानीति एतानि ब्रह्महत्यासमानि अधीतवेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं असच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्ये मृषाभिधानं मित्रस्य वधो निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य

पुरीपादेरदनं । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्ये इति संकल्प्य य-
द्भक्ष्यते तदनायमिति व्याचष्टे । एतानि पद् सुरापान-
तुल्यानि । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्यापहरणं म-
नुष्यतुरगरूप्यभूमिमणीनां हरणं सुवर्णस्त्रेयतुल्यं सोद-
र्याभिगिनी कुमारीचाण्डालीसखिभार्यासु पुत्रभार्यासु यो
रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनेन समानमाहुः ॥

अथोपपातकमाह मनुः ।

गोबधो ऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयौ ।
गुरुमातृपितृत्यागः स्याध्यायाद्भयोः सुतस्य च ॥
परिवित्तितानुजेनूढे परिवेदनमेव च ।
तयोर्दानं च कन्यायास्त्रयोरेव च याजनं ॥
कन्याया दूपणं चैव वार्द्धुपित्वं व्रताद्भ्युतिः ।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
व्रात्यता बांधवत्यागो भृताध्यापनमेव च ।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥
सर्वाकरेण्वधीकारो महायंत्रप्रवर्त्तनं ।
हिंस्रौपधीनां रुपाजोवो ऽभिचारो मूलकर्म च ॥
इंधनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।
आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्नादनं तथा ॥
अनाहिताग्निता स्त्रेयमृणानां चानंप्रक्रिया ।
असच्छास्त्राभिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ॥
धान्यकूप्यपशुस्त्रेयं मयपस्त्रीनिपेवणं ।

१. ब्राह्मणस्यामिकसुवर्णनिक्षेपहरणे तु महापानकरस्मरणात् च तद-
वित्तिर्कोक्तिः.

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवंधो नास्त्रिक्यं चोपपातकं ॥

- एषामर्थः । गोहननं जातिकर्मदुष्टानां पातनं परपत्नी-
गमनं आत्मविक्रयो मातृपितृगुरूणां च शुश्रूषाद्यकरणं
सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः वेदविस्मरणस्य ब्रह्मोज्झितेत्युक्त-
त्वात् । अग्रेश्च श्रौतस्य स्मार्तस्य च स्वाध्यायस्य च त्या-
गः सुतस्य संस्कारभरणायकरणं च कनीयसा आदौ
विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं प्रागुक्तं कनिष्ठस्य प-
रिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्यादानं तयोरेव च विवाहहोमाद्या-
र्विज्यं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना दूपणं रेतः-
सैकपर्यंतमैथुने तु रेतःसैकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वि-
त्युक्तत्वात् । प्रतिपिद्धवृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं
तडागोद्यानभार्यापत्यविक्रयः यथाकालमनुपनयनं बांध-
वानां पितृव्यादीनां त्यागः प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वक-
मध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अ-
विक्रेयाणां विक्रयः सुवर्णायुत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अ-
धिकारः । महतामुदकप्रतिबंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्र-
वर्तनं ओपधीनामाद्राणां हिंसनं भार्यादित्सीणां वेश्या-
त्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपराहस्य मारणं
मंत्रौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमाद्रवृ-
क्षच्छेदः अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमंतरेण पाकाद्यनुष्ठा-
नं त्रिदितस्यान्नस्य लशुनादेरसकृदानिच्छया भक्षणं बुद्धि-
पूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनः 'गाह्वैतानाययोर्जाग्धिः' इत्यु-
क्तत्वात् । सत्यधिकारे अश्वनाधाने सुवर्णादन्यस्य सारद्र-

व्यस्यापहरणं ऋणानां 'त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानि'ति श्रुत्युक्ता-
नामनपाकरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीत-
वादनोपसेवनं धान्यस्य ताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं
द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रिया गमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रि-
यहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत् प्रत्येकमुपपातकं
बांधवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वच-
नं निंदार्थं पितृव्यादिबांधवत्यागेनावश्यमेतदेव प्राय-
श्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्तान्गूनमपि
भवतीति कुल्लूकभट्टः ॥ ७ ॥ ७ ॥

जातिभ्रंशकरमाह मनुः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यंघ्रातिरध्रेयमथयोः ।

जैह्नं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणस्य दंडहस्तादिना पिंडक्रिया यदतिशयदुर्गाधित-
याऽध्रेयं लशुनपुरीपादि तस्य मथस्य च घ्राणं कुटिष्ठत्वं
पुंसि च मुखादौ मैथुनमित्येतत् प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं
स्मृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

संकरीकरणमाह मनुः ।

सराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिपस्य च ॥

गर्दभतुरगोष्ट्रहरिणहस्तिच्छागमेपमत्स्यसर्पमहिषाणां
प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ अपात्रीक-
रणमाह मनुः ।

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं ॥

अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत् प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ मलावहमाह स एव ।

रुमिकीटवयोहृत्यामद्यानुगतभोजनं ।

फलैधःकुसुमस्त्रेयमधैर्यं च मलावहं ॥

रुमयः शुद्रजंतवः तंभ्य ईपत्स्थूलाः कीटास्त्रेपां पक्षिणां च हननं मद्यानुगतं यद्भोज्यमपि शाका एकत्र पिटकादौ कृत्वा मयेन सहानीतं तस्य भोजनमिति कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमित्याह । तच्चित्यं तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां चंचौर्यं स्वल्पेप्यपचये ऽत्यंतवैकव्यमित्येतत् प्रत्येकं मलावहमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

प्रकीर्णमाह विष्णुः ॥ यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकं ॥ अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापमित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणश्च सः ।

उत्तमस्याद्विकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परं ॥

परस्परं वाक्पारुष्ये कृते आक्षेपकस्य दण्डः ययसां-वाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डः सं न्यूनस्तदा तस्योक्तो द्विगुणः उत्कृष्टस्वदाद्विको दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अर्द्धो ऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

अधमेषु च आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनशीलगुणेषु आक्षेपु-
धिकगुणस्यार्द्धो दण्डः परस्त्रीषु परभार्यासु उत्तमेषु आ-
क्षेपत्रपेक्षया अधिकगुणेषु अर्द्धत्वं द्विगुणत्वं चापराधानु-
रूपं दण्डस्य । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः । कात्यायनोश-
नसौ ।

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या चोक्तमपैति यत् ।

नाहमेवं पुनर्वदये दण्डार्द्धं तस्य कल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्त्रोत्रैर्न्यूनान्गेंद्रियरोगिणां ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥

न्यूनान्गाः करादिहीना न्युनेन्द्रिया नेत्रादिहीनाः । रो-
गिणः कुष्ठिप्रभृतयः तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्त्रोत्रेण वा
क्षेपमाक्रोशं करोति चेत् पणानर्द्धत्रयोदश दण्ड्यः । स-
त्यं च नेत्रशून्यस्त्वमसीति असत्यं इन्द्रियवति इन्द्रिय-
शून्यस्त्वमसीति । अन्यथा स्त्रोत्रं अन्ध एव चक्षुष्मा-
नतिशयेनासीति वचनं । प्रथमवाक्पारुष्ये समजाति-
गुणविषयमेतत् । अतद्विषय एव बृहस्पतिः ।

समजातिगुणानां च वाक्पारुष्ये परस्परं ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश ॥

विष्णुः ॥ सवर्णाक्रोशने द्वादशपणा दण्ड्यः । हीनवर्णा-
क्रोशने षट्काणखंजादीनां ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ।

अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पंचविंशतिकं दमं ॥

व्यासः ।

पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्येत्तमान्दण्डान् दद्युरेते यथाक्रमं ॥

अत्र महापातकपदं अतिपातकपरमिति न परेण विरो-
धः । एतेषां पापादिशंसकानां यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
त्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसं ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं ॥

पतनीये कृते पातित्यहेतुभिर्वेत्सहत्यादिभिः कृते आ-
क्रोशे इति चण्डेश्वरः । मनुः ।

शतं ब्राह्मणमाकुशय क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्यो ह्यर्द्धशतं द्वेषा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

आकुशय मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेष इति पारि-
जातः । द्वेषेत्याक्रोशगौरवापेक्षया । वधस्त्राडनजिह्वाच्छे-
दनादिरूपः । अत्रैव चण्डेश्वरस्वरसः । मनुः ।

विप्रः पंचाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसते ।

वैश्ये स्यादर्द्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

अभिशंसनमाक्रोशः; वैश्ये शूद्रे चाभिशंसतोपि इति वि-
वादाचिंतामणिः । पंचाशतमित्युत्तमे अपरौ त्वपरयोरि-
ति मेधातिथिः । बृहस्पतिः ।

विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसते ।

वैश्यस्य चार्द्धपंचाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्षेपे दंडनीयः शतं भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्षेपे क्षत्रियस्य पणविंशतिको दमः ।

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकश्च विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

मनुः ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥

इदं ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परं पतनीयाक्रोशे । विट्शूद्र-
योरेवमेव । मनुनारदौ ।

एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।

जिह्वायाश्चेदमाप्नोति जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामतिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः ॥

एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात् । द्विजातिं ब्राह्म-
णादित्रयं दारुणया पातित्यायभिशंसनरूपयेति कल्पत-
रुः । जघन्यप्रभवः श्रुत्या पद्भ्यामुमन्त्रत्वेन बोधितत्वा-
त् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं ब्राह्मणादित्रयं प्र-
ति दारुणाक्षेपे ऽयं दण्डः तेषामपि जघन्यजातित्वादिति
चण्डेश्वरादयः । अयोमयः लोहमयः शंकुः कौलकः । द्वि-
जातीनां कृते गोतमः ॥ शूद्रो द्विजातीनाभिसंधाय निह-
त्य च वाक्चण्डपारुष्याभ्यामंगमोच्यो येनापहन्यात् ॥
तेनाक्रोशे जिह्वाच्छेदः अंगताडने सत्यंगमोच्यः येनां-

गेन ताडयेत् तस्य छेदः । मनुः ।

श्रुतं देशं च जार्तिं च कर्म शारीरमेव ।

वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥

कर्म तपश्चर्यादिरूपं शारीरं शरीरावयवं वितथेनास-
त्येन । तेन यत्र श्रुतदेशजातितपश्चर्याशरीरावयवं वि-
कृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्ड्यः । उदाहरणा-
न्येषां यथा । नानेन वेदः श्रुतः नास्यार्यावर्तो देशः नायं
विप्रः नानेन तपः कृतं नायं दुश्चर्मत्यादि । दर्पः स्वगुणदा-
ढर्यज्ञानेन परावज्ञानं । नारदः ।

अवक्रम्य च राजानं धर्माथे च व्यवस्थितं ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञो ऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मंत्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

अनिष्टं अनिष्टस्रोत्रादि मंत्रः स्वराष्ट्रवृद्ध्यादिहेतुव्या-
पारचिता । नारदः ।

लोके ऽस्मिन्द्वावक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।

वाह्यणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ॥

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥

वचनात् शास्त्ररूपात् । अत्रापवादमाह कात्यायनः ।

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितत्वेन कीर्तितः ।

वचनात्तत्र तत्स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि
कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः ॥ भाज्ञवल्क्यः ॥

त्रैविद्यनृपदेशानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

त्रैविद्यो वेदत्रयसम्पन्नः नृपः प्रजापालकः जातयो
ब्राह्मणादयः तेषां पूगः संघः । मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुं ।

आक्षारयञ्छतं दण्ड्यः पंचानं चादद्गुरोः ॥

आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् दण्ड्यः इत्यनुवृ-
त्तौ विष्णुः ॥ गुरूनाक्षारयन्कार्पापणशतं ॥ बृहस्पतिः ।

क्षिपञ्छस्त्रादिकं दद्यात्पंचाशपणिकं दमं ।

उशना ।

यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानंत्यात्सुमहात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

वाक्पारुष्यतरंगस्तु चतुर्दश उदाहृतः ॥ १४

पंचदशोभिः

॥ अथ दण्डपारुष्यं ॥

तत्र मनुः

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वितः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयं ॥

दण्डपारुष्यलक्षणमाह बृहस्पतिः ।

हस्तपापाणलगुडैर्भस्मकर्मपांशुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दंडपारुष्यमुच्यते ॥
नारदोपि ।

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चावघातो दंडपारुष्यमुच्यते ॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमक्रमात् ।
अवगूहनानिःशंकपातनक्षतदर्शनैः ।

अभिद्रोहो हिंसा । अवगूहनं शस्त्रायुधमनं । निःशंक-
पातनं निर्दयं शस्त्रादिपातनं । आरुधिरक्षतदर्शनपदेन
विवक्षितमुत्तमं । बृहस्पतिः ।

भस्मादीनां क्षेपणं च ताडनं च करादिना ।
प्रथमं दंडपारुष्यं दमः कार्योत्र मापिकः ॥
एष दण्डः समेषुक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।
द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्रधानापेक्षया बुधैः ॥

ताडनमत्रोद्यमनमात्रं । मापिकः राजतमापपरिमितः ।
समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु त्रिगुण इति जातिगुणाभ्या-
मधिके बोद्धव्यं । स्पर्शे आह वीज्ञवल्क्यः ।

भस्मपंकरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ।
समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।
हीनेष्वर्द्धदमो मोहमटादिभिरदण्डनं ।

अमेध्यं अश्रुक्षेप्मनसकर्णाविट्दूपिकाभुक्तोच्छिष्टादि ।
पार्ष्णिश्वरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तारपर्यामित्यपि
क्वश्चित् । निष्ठचूतं मुखानिःसृतं जलं एतैः स्पर्शने प्रागुक्ता-

दशपणात् द्विगुणो दण्डः । परस्त्रीपूतमेपु च द्विगुण इ-
ति-योजना । हीनेषु अपरुष्टेषु मोहश्चित्तवैकल्यं मदो म-
यादिजनिता विकृतावस्था । आदिपदादुन्मादादेः संग्र-
हः । छर्वादी विशेषयति कात्यायनः ।

छर्दिमूत्रपुरीपाथैराद्ये स स्याच्चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

आदिपदात् वसाशुक्रादयो ग्राह्याः आद्ये शिरोव्यतिरि-
क्तांगे । एवमेव रत्नाकरः । अधःकाये इति मिश्राः । चतु-
र्गुणः प्रागुक्तपणात् । एवं पङ्गुणादावपि कात्यायनः ।

उद्गुरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः प्रतनेषु द्विजातिषु ।

उद्गुरणे हस्तस्य प्रहारार्थं उद्यमने पातने । हस्तस्यैव स-
मे त्विदमिति विवादचिंतामणिः । रत्नाकरे तु द्विजाति-
ष्वित्यत्र सजातिष्विति पाठः । तत्र व्यक्त एवार्थः ।
बृहस्पतिः ।

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपाते दशविंशतिकस्तथा ।

अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति मन्तव्यं । दण्ड
पादेन इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । हस्तेनोद्गुरयित्वा दश कार्पाप-
णान् विंशतिं । काष्ठेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तमसाहसं ।
उत्तमंप्रति अधमश्च शस्त्रमुद्यमयति तदा सहस्रं प-
ददण्ड्यः । याज्ञवल्क्यः ।

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परस्य सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं ॥

पुत्रस्तु समानजातीयानामेव मंतव्यं । असमानजाती-
यानां तु दण्डांतरस्य श्रवणात् । पणानुवृत्तौ शंखलिखि-
तौ ॥ प्रहारोद्यमे पट्पंचाशत् निपातने द्विगुणं ॥ प्रहि-
यतेऽनेनेति प्रहारो दण्डादिः पट्पंचाशत् पडधिकर्पंचा-
शत् इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो यमने बोद्धव्यः ।
मनुः ।

पाणिमुद्यम्य दण्डं तु पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कंपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापरुष्टतः ।

कव्यां कृतांको निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशब्दयतो गुदं ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ च्छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

ब्राह्मणविषये शूद्रस्य दण्डोयं । व्यक्तमाह नारदः ।

येनांगेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधुयात् ।

• तदंगं तस्य च्छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

'येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरेनुशासनं ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा मदद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥

दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय तेन प्रमादकृते च न दोष इति दर्शितं । नारदः ।

येनांगेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्रुयात् ।

तदंगं तस्य च्छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अवरो हीनवर्णः । तथा ।

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगं ॥

य इति ब्राह्मणेतरपरं ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

इति विशेषनिषेधात् । तथा चायमर्थः । सापराधेपि राज्ञि कृतप्रहारं ब्राह्मणातिरिक्तं शूलमारोप्याग्नौ पचेदिति मिथ्याः । चण्डेश्वरस्तु शूलमारोप्य यत् संस्क्रियते तत् शूल्यं तेन प्रथमतः शूलभेदनेन पीडां विधायाग्निपाकेन पीडाकर्तव्येत्यर्थः इत्याह । मनुः ।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तत्तदेवास्यं तन्मनोरनुशासनं ॥

हिंस्यात्प्रहरेत् श्रेयांसं त्रैवर्णिकं अंत्यजः शूद्रः । शूद्रस्य इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः । वाचि पथि शय्यायामासने च समीभवतो दंडताडनम् । वाचि युगपन्नादः पथि तुल्यवद्गमनं शय्यासनयोरुपवेशनं साम्यम् । कात्यायनः ।

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

बृहस्पतिः ।

अंगावंपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं तथा ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंचटनार्थं भेषजपथ्यादिजनकध-
नव्ययं । याज्ञवल्क्यः ।

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः ॥

द्विगुणो दमः प्रत्येकं कलहापहृतं देयं कलहे यथेनाप-
हृतं लुण्ठितमिति यावत् । मनुः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहन्प्राप्तः स्याच्चौरकिलियं ॥

भ्राता कनिष्ठः पृष्ठतः नोत्तमांगे न मर्मांगे न्यापसा-
भ्यादिति रत्नाकरः । यमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पंचमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्तव्या नोत्तमांगे कथंचन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

शिष्यानुवृत्तावापलम्बः ॥ अपराधेषु चैवं सततमु-
पालभेतातिप्राप्तमुपयासमुदकोपरस्पर्शनामिति दण्डाः य-
थामात्रमा निवृत्तेः ॥ अस्वार्थः । उपालभेत रूस्तो-

किभिस्तिरस्कुर्यात् अतित्रासमतिभीत्युत्पादनं उदको-
पस्पर्शनं अतिशयितशीतकाले पानीयसेचनं यथामात्रं
तच्छुक्त्यनुसारेण आ निवृत्तेरपराधनिवृत्तिपर्यंतमिति ।
नारदः ।

कश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्ययुक्तं तत्र परीक्षणं ॥

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं कृत्वा परमभिद्रवेत् अहं-
नेन व्रणवान्कृतोऽयं दण्ड्यतामिति अनुयुञ्ज्यात् । हेतुवै-
कृतस्वरादिः अर्थः प्रयोजनं गतिः सन्निधिगमनं साम-
र्थ्यं प्रहारक्षमता । कात्यायनः ।

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चैदृण्डपारुष्यकारणं ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे दिव्यं । बृहस्पतिः ।

आकुष्ठस्तु समाक्रोशस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वात्ततापिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

वाक्पारुष्यादिना नीचो यं संतमभिलंघयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

नीचः शूद्रादिः संतं ब्राह्मणादिकं स एव ब्राह्मणा-
दिरेव तस्य शूद्रादेः । हिंसार्ये षष्ठी नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य
इत्यर्थः । रत्नाकरस्तु नीचोऽनुत्तमः सन्तमुत्तमं स
एव उत्तम एवेत्यर्थः इत्याह । नारदः ।

अपाकपण्डचाण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु ।

हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥

मर्षाशतिक्रमे सद्यो घात एवानुशास्त्रं ।
 न च तद्वण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥
 यमेते ह्यतिवर्तेरन्नोत्तमस्तान् नृपं नयेत् ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ्गनृपः ।
 मला ह्येते मनुष्याणां धनमेयां मलात्मकं ॥
 अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ।

उश्यां क्षत्रुर्जातिः श्रपाकः ।

क्षत्रुर्जातस्तथोश्यां च श्रपाक इति कथ्यते ।

इति वचनात् । उग्रस्तु ।

शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुर्यमिति द्विजाः ।

इति देवलेन निर्णीतो आस्यः पण्डः क्लीबः चाण्डालः

शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातः वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीव-
 नोपायो यस्य स वधकवृत्तिर्धावरादिः हस्तिपो हस्त्य-
 धिरोहकः दासोऽत्र गृहजातादिः गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
 चार्यवचनलङ्घनकर्ता मर्यादाधर्मव्यवस्थासद्योऽवि-
 लंबितं घात एव ताडनमेव तत्रु यथापराधं श्रपाकादयो
 येषु ताडनं कुर्वते ते एवैषां घातरूपं दण्डं कुर्युः । तेषा-
 मसामर्थ्ये राजा तं घातरूपमेव दण्डं । अत्र हेतुर्मला
 ह्येते द्रव्यादीत्यर्थः । रत्नाकरादिपुरस्कृतोऽप्ययमेवार्थः ।
 कात्यायनः ।

अस्पृश्यधूर्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां ।

प्रातिलोभ्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन । प्रातिलोभ्यप्रसूता निपादाद-

द्वयः । विष्णुः ॥ अजाश्रोष्ट्रघाती ह्येककरपादः कार्यः
 विमांसविक्रयी प्राप्यपशुघाती च कार्पापणशतं दण्डः
 पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी
 च अरण्यपशुघाती चपंचाशतं कार्पापणान् पक्षिघाती
 मत्स्यघाती च दशकार्पापणान् कीटोपघाती कार्पा-
 पणं । अतस्तु जीविनामेव दण्डः ॥ विमांसं विरुद्धमांसं
 श्वसृगालादिमांसमिति यावत् । अत्यन्ताभ्यासे तु याज्ञः
 बल्कयः ।

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अङ्गहीनः प्रकर्तव्यो दाप्यश्रोतमसाहसम् ।

कात्यायनः ।

त्रिगुणो द्वादशपणो घाते तु मृगपक्षिणां ।

सर्पमार्जारनकुलशूकरवधे नृणां ॥

अयमत्यन्तापरुष्टमृगपक्षिघाते त्रिगुणरूपः । तत उ-
 त्तरुष्टघातेषु दशपणः स च प्रागेवोक्तः तत उत्तरुष्टघाते
 दशपणः । विष्णुकपंचाशत्पणस्तु अत्यन्तोत्तरुष्टमृगप-
 क्षिवधविषयः ।

पञ्चाशदुत्तमो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

इति वचनात् । मनुः ।

गोकुमारीदेवपशूनुक्षाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः देवाय दत्तः पशुः देवप-
 शुः उक्षाणं 'उक्षसेचने' इत्यनुसारात् । बीजसेकारं वृषं ।

वृषभपदेन जीर्णवृषो वीक्तः । मनुः ।

छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च ।

छेदने चैव यंत्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ।

आक्रंदे वाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ।

छिन्ननास्ये छिन्ननासासंबंधिरज्जौ भिन्नयुगे पुरोभिन्न-
युगकाष्ठे । तिर्यक्प्रतिमुखागते इत्यनेन तिर्यक् प्रतिमु-
खं यत्तत्प्रतिरोधादागतमागमनं तेन तिर्यग्बिरोधिग-
मनं बलेन यत्परस्य यानस्यागमनादि तदपि न दंडहेतुरि-
त्युक्तं । अक्षश्चक्रमध्यं काष्ठं यंत्राणां युगादिवन्वनानां
योक्त्रं युगबन्धनरज्जुः रश्मिः प्रग्रहः आक्रंदे चाप्यपैही-
ति दूरं गच्छेत्सुत्रैरभिनाये सारथ्यादिना कृते तदनादरे-
ण समीपमागतो यदि रथादिना पीड्यते तदा सारथ्या-
देर्न दंड इत्यर्थः । तथा ।

यत्रातिवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदंड्यो हिंसायां द्विशतं दमं ॥

यत्रानभिज्ञः प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तद-
ज्ञानाच्च युग्यं तुरगादि अतिवर्त्तते अतिक्रामति तत्र त-
ज्जन्याहिंसायां स्वामी द्विशतं दण्ड्यः यत्र पुनरभिज्ञः
प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तत्र प्राजकस्यैव न
स्वामिनः । तदिदमाह मनुः ।

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दंडमहंति ।

स चेत्पथि न संरुद्धं पशुभिर्वा रथेन वा ॥

प्रमापयेत्प्राणभृतस्त्र दंडो विचारितः ।

यत्र प्राजकः कौशलप्रयुक्तः परवाह्यांतरेण यानप्रति-
रोधः प्राणिहिंसाहेतुर्भवति तत्रापि प्राजकस्य दंडो वि-
चारितो निश्चित इत्यर्थः । इदानीं प्राणिविशेषे सारध्ये
दंडविशेषमाह मनुः ।

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणवत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

अत्र चौरवदित्यनेन सति साहसे योऽर्थदंडः सोऽ-
तिदिश्यते न तु वधदंडस्यार्द्धत्वाभावात् उत्तरार्द्धं गवा-
दिषु अर्द्धत्वाभिधानासंगतेः । तथा ।

क्षुद्रकाणां पशूनां च हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानां च दंडः स्यात्पंचमापिकः ।

मापिकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने ॥

क्षुद्रत्वमल्पपरिमाणत्वं तत्र वयसः कलभादीनां जा-
तितोऽडजादीनां । शुभमृगां रुरुप्रभृतयः शुभपक्षिणः शु-
कादयः । मापिको द्विरूप्यरुष्णले इति पारिजातः । का-
त्यायनः ।

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दंड इत्यब्रवीन्मनुः ॥

प्रतिरूपं प्रमापितप्राणिगुणादिना समं एतच्च प्रति-
रूपादिदानं स्वामिने ।

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

दण्डपारुष्यधर्मावैरूर्मिः पंचदशी गता ॥ १५ ॥

षोडशोर्मिः

॥ अथ स्तेयं ॥

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दंडपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दंडविनिर्णयि ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतं ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ।

अन्वयवत् रक्षकपुरुषसमक्षं तेन प्रसभं बलात्कारेणा-
पहृत्यापहारमगोपयतो ऽपहरणं साहसं निरन्वयं रक्ष-
कपुरुषासमक्षं अपव्ययते अपहृतमित्यर्थः । तेन यत्रा-
पहार्यापहरणं भवति तत्स्तेयं । अथ स्तेनाः । तत्र मनुः ।

द्विविधांस्तस्करान्विधात्परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

स्वचिद्गैरेव विज्ञेयाश्चरैस्त्रस्करस्वेदिभिः ।

स्वचिद्गैश्चौरचिद्गैः । बृहस्पतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रशः ॥

प्रज्ञा परद्रव्यापहारानुरूपा माया परव्यामोहनं । तथा ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

१ केपुचित्पुस्तकेषु “ कृत्वापहृवते च यत् ” इति पाठो दृश्यते त-
स्यार्थः । स्वामिपरोक्षं दत्तं तत्स्तेयं भवेत् । यच्च कृत्वा अपहृवते तद-
पि स्तेयमेव इति ।

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

नैगमाः कपटतुलादिधारणद्वारार्थहारिणः । वैद्या रोगं
प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवाः कूटदेवनेनार्थहारिणः सं-
भ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः उत्कोचकाः
कार्यादिकारिणः सन्त उत्कोचग्राहिणः वंचकाः संभू-
योद्यतानां प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः दैवं भाग्यं भद्राः शा-
न्तिनियुक्ताः शांतिहेतुमरुत्वैवार्थहराः शिल्पज्ञाः कूट-
शिल्पेनार्थहराः कूटसाक्षिणो यथावादेन व्यवहारसा-
क्षिणः कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणः । नारदः ।

प्रकाशवंचकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोपितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मंगलादेशकारिणः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवि ॥

सोपधिकाः ये अभयं मायां वा दर्शयित्वा परस्य धन-
मपहरन्ति । मंगलादेशकारिणः मंगलादेशद्वारार्थहराः
इत्येवमादय इत्यादिपदेन नानापण्योपजीव्यादयो प्रा-
क्षाः । नारदः ।

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सममत्तप्रमत्तार्तान्संतुप्याक्रम्य ये नराः ॥

सन्धिच्छिदः पांथमुपो द्विचतुःपादहारिणः ।

उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं व-

अयित्वार्थहारिणः । सस्यहरशब्देन प्रच्छन्नहारकमात्रं
विवक्षितं । रत्नाकरकारधृतान्यन्यानि वचनपटलान्य-
नतिप्रयोजकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथबाहुल्यभिया च नेह
लिखितानि । मनुः ।

तेषां दोषानभिरयाप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारानुसारतः ॥

अभिरूयाप्य लोके कथायित्वा सारशब्दो ऽत्रापहतध-
नपरः तेनापहतधनानुसारेण तान् दंडयेदित्यर्थः । बृह-
स्पतिः ।

संसर्गचिह्नलोप्त्रैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं शास्यो दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मेलनं चिह्नं चौरवर्लिङ्गं सं-
धिखनित्रादि लोप्त्रं चोरितद्रव्यं एषामन्यतमेनापि चौर-
मवधार्य चोरितद्रव्यं तद्वारा द्रव्यस्वामिने प्रदाप्य राजा
शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शासयेदित्यर्थः । मनुः ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां नियहे नृपः ।

स्तेनानां नियहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते ॥

अभयस्य तु यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणं ॥

॥ अथ प्रकाशतस्करदंडः ॥

तत्राह व्यासः ।

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिन्हासेन मुष्णंति वणिजो जनान् ॥

तद्द्रव्यसदृशैर्द्रव्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणं ।

कुर्वत्यौपयिकाश्वान्ये षण्णानां परिवर्तने ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मानेन तुलया वापि षोडशममाहरेत् ।

दंडं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितं ॥

मानेन कपटमानेन वाकारोऽनास्थायां तेन पेलवे
नापि छद्मप्रकारेण कपटतुलादिनापि यः परद्रव्यस्या-
ष्टमांशमपहरति स षण्णशतद्वयं दंडं दाप्यः । वृद्धौ हानौ
चेति । यस्तु नवमांशं सोऽष्टमभागन्यूनं द्विशतं यश्च स-
प्तमांशं सोऽष्टमभागं द्विशतं दाप्य इत्यर्थः । वाचस्प-
तिमिश्रेणाप्येव एवाऽर्थोऽनुवर्णितः । शंखलिखितौ ॥
कूटतुलामानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोगच्छेदे वा ॥ मा-
नं प्रस्थादि शारीरो मुंडनादिरूपः अंगच्छेदः कर्णा-
दिच्छेदः कूटतुलामानेन कूटप्रतिमानेन वा यो व्यवह-
रति बहुधा तस्य मुंडनं यस्तु तच्छीलः तस्य कर्णादि-
च्छेदः कार्य इति मिश्रभट्टाचार्याः । इयं गौरवागौरवा-
भ्यां विकल्पस्थितिरिति रत्नाकरः । मनुः ।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्येतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमे पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ ।

समैः साधारणैः परार्थैः विषमं विलक्षणं । यस्तु परि-
वर्तनेन मूल्येन वा गृह्णन् परस्य षष्ठभागहानौ सार्द्धं ष-
ण्णशतद्वयं । पंचादिभागहानौ तु पंचषण्णशतं दंडं दाप्य
इत्यर्थः । एवमेव हलायुधादयः । तथा ।

अबीजविक्रयी यस्तु बीजोत्कर्षी तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विरुतं प्राप्नुयाद्दधं ॥

अबीजविक्रयी अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते बी-
जोत्कर्षी उत्तमपि बीजं बलेन यो हरति मर्यादाभेदकः
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी विरुतं
वधं कर्णादिच्छेदनरूपं । बृहस्पतिः ।

प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनःसंस्कृतविक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दंडं च तत्समं ॥

प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः व्यामिश्रं अपद्रव्यमिश्रितं
पुनः संस्कृतं विक्रय्य पण्यं पुरातनं शाणादिना पुनर्न-
वीरुतं य एषामन्यतमं विक्रीणीते स विक्रीतभाजनात्
द्विगुणं भाजनादिकं केतरि विक्रीतवस्तुसमं च दंडं रा-
जनि दाप्य इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

पण्यस्य परीमाणमतथ्यं वदन् क्रयादौ कर्तव्ये आ-
पणं परिहरन्सकूटं क्रयं विक्रयं वा कुर्वन्प्रहृतपण्याद-
ष्टगुणं दंडं दाप्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमनाक्र-
मन्सर्वापहारमाप्नुयात् ॥ विक्रयादौ कर्तव्ये आपणं प-
रिहरन्सर्वस्वं दंड्यः इत्यर्थः । इदमभ्यासे याज्ञवल्क्यो-
क्तं पुनरनभ्यास इत्यविरोधः । याज्ञवल्क्यः ।

तुलाशासनमानानां कूटखानाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

तुला सुवर्णादितोलनदंडः शासनं राजसंबन्धि चिन्हम् ।
नाणको मुद्रामानं टंकादि य एतान् कूटान् निर्माति यो
वा तेन व्यवहरति स पणसहस्रं दंड्य इत्यर्थः । तथा ।

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकं ।

सनाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहस्रं ।

नाणको मुद्रेति व्याख्यातं यो मुद्रापरीक्षको दौरात्म्या-
दिना मंदां मुद्रां भद्रां भद्रां वा मंदां ब्रूते स सहस्रं प-
णान्दण्ड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ उत्तमं साहस्रं दंड्यो भि-
षड्मिथ्याचरन्नुत्तमेपु मध्यमं मध्यमेपु प्रथमं तिर्यक्तु ॥
व्यासः ।

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरं ।

अपकर्षति तद्द्रव्यं वेश्याकितवशिलिपनः ।

अनिच्छंतं प्रवृत्त्यनुन्मुखं अभूमिज्ञं कार्याकार्यज्ञानही-
नं । एते विश्रब्धवंचका इति भावः । बृहस्पतिः ।

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्रब्धवंचकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

तथा बृहस्पतिः ।

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।

श्रावयंत्यर्थलोभेन विनेयास्ते ऽपि यत्नतः ।

याज्ञवल्क्यः ।

वसानस्त्रीन्पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकं ।

१ दण्ड इत्यपि पाठः

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दशः ।
 अवक्रयो भाटकं आधानं बंधकीकरणं । याज्ञवल्क्यः ।
 कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयो ।
 अंगहीनः प्रकर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसं ॥

असुवर्णे औपचादियोगात्सुवर्णभ्रममुत्पाद्य यः क्रया-
 दिव्यवहारं करोति यो वा श्वादिमांसं हरिणादिमांसत्वे-
 न प्रकाशय विक्रीणाति स पणसहस्रं दंडमादाय नासादं-
 न्तकरशून्यः कार्य इत्यर्थः । एवमेव विवादचितामाणिः
 मनुः ।

सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये च्छेदयेच्छवशः क्षुरैः ।

कंटकः प्रकाशतस्करः प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ
 लट् । तेनान्यायाभ्यासेऽयं दंड इत्याहुः । कात्यायनः ।

मृच्चर्ममणिमुद्रायःकाष्ठवल्कलवाससां ।

अजातौ जातकरणे विज्ञेयो ऽष्टगुणो दमः ॥

लघुमूल्यकानामेतेषां वस्तूनां कौशलेन बहुमूल्यकव-
 स्तुसादृश्यं समुत्पाद्य विक्रयी प्रकृतमूल्यादधिकं यत्स
 लभते तदष्टगुणं दमं दाप्यः । अत्र रत्नाकरोक्तोदाहरणं ।
 यथा मृदि कस्तूरिकामोदसञ्चारेण कस्तूरिकेति । चर्मणि
 वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मति । स्फटिके लौहित्याचर-
 णेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पद्म-
 सूत्रमिति । कार्पासिके वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति वि-

ल्वकाष्टे चंदनामोदसंचारेण चंदनमिति कार्पासिके वा
गुणाधानेन कौशेयमित्यादि । तथा ।

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च रुत्रिमं ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दंडकल्पना ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ।

समुद्रः संपुटः सारभाण्डं सारभूतं पण्यं मृगपदादि त-
था च तुच्छं संपुटं पूर्णत्वेन प्रकाश्य रुत्रिमं वस्तु ता-

त्विकत्वेन वा प्रकाश्य न्यस्यतो विक्रीणानस्य वा दंडः ।

स च कीदृगित्यत्राह भिन्न इत्यादि भिन्नो न्यूनः अर्थात्

पणात् तेन पणन्यूनमूल्ये वस्तुनि तथा कुर्वतः पंचाश-

त्पणाः । पणमूल्ये तु शतं पणाः । द्विपणमूल्ये पणशतद्व-

यं । इतोधिकमूल्यादौ त्वनेनैव क्रमेण दंडवृद्धिः कार्ये-

त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यतां ।

स्त्रीबालकान् वंचयन्ति दंड्या अर्थानुरूपतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कुर्वते रुत्रिमं तु ये ।

क्रेत्रे मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं दमं ।

द्विगुणं दमं द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पंचदशायसि ॥

सुवर्णं शुद्धसुवर्णं अन्यादृशस्य क्षयित्वादिति तेन शु-

द्धसुवर्णे नकांदिनमपि दंढद्वमाने क्षयो न भवति । तथा रजतपलशते पलद्वयमेव तथा तावति शुद्धे त्रपुणे सीसे च अष्टपलमेव । तथा तावति ताम्रे पलपंचकं तादृशेऽयसि दशपलानि क्षीयन्ते इत्यर्थः । तथा च ततोऽधिकं क्षयं वदन् वणिक् दंड्य इति भावः । याज्ञवल्क्यः ।

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कर्पासिके तथा ।

मध्ये पंचपला सौत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता ।

स्थूलसूत्रे कार्पासिके आविके वा शतपलमिति वपना-
य प्रयुक्ते उभे दशपलाधिकं वासो भवति मध्यविधसू-
त्रे पंचपलाधिकं सूक्ष्मसूत्रे त्रिपलाधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ तथाऽप्रकाशतस्करदंडः ॥

ये तु तस्कराः संधिं कृत्वा अनेकविधधनमपहरन्ति रा-
जा अपहृतसर्वद्रव्यं स्वामिने दापयित्वा तेषां चौराणां
हस्तौ छित्त्वा तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । तदाहतुर्मनुष्यासौ ।

संधिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

निवेशयेदित्यत्र तानिति शेषः । एवमुत्तरवचनेपि सं-
धिच्छेत्तारामिति शेष इति बोध्यं ।

संधिच्छेत्तानेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।

प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं कृतं शूले निवेशयेत् ॥

एतत्तु अभ्यासे । यथा बृहस्पतिः ।

संधिच्छिदोऽसकृद्ये तान् शूलमारोपते ततः ॥

पांथचौर्ये विशेषयन्ति स एव ।

तथा पांथमुषो वृक्षे गले बध्वावलम्बयेत् ।

अत्र चाटीचौरास्तु वृक्षादाबुद्धंघनीया इत्यर्थ इति मि-
श्राः । नारदकात्यायनौ ॥

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

अस्यायमर्थः । यस्य राज्ञो देशे ये चौरा निवसन्ति त-
द्ब्राजदेशस्तेषां चौराणां स्वदेशः ॥ ताद्घातिनः स्वदेश-
घातिनः । एतेन परदेशघातिनां चौराणां राज्ञा सर्व-
स्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । मनुः ।

• पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

कुलीनानां सत्कुलजातानां मुख्यानां मरकतादीनां ।
तत्र नारीपुरुषयोर्वधे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।

स्त्रीहर्ता लौहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ॥

कटो वीरणः तथाच कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेन कटा-
ग्निना दासा इति पूर्वप्रतीकार्थः । परत्र लौहशयने ई-
त्यधिकं । व्यासः ॥

नरहर्ता हस्तपादौ च्छिन्वा स्थाप्यश्रतुष्पथे ।

इदं तु मध्यविधपुरुषापहरणे । व्यासः ।

पुरुषं हरतः प्रोक्तो दंड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारी कन्यां तु हरतो वधः ॥

इदमपरुष्टकन्यापहरणे । तथा ।

वाजिवारणबालानां चाददीत बृहस्पतिः ।

सर्वस्वमित्यनुपंगः । हरणेइत्यपि पूरणीयम् । मनुः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु तूलिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सयः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।

कालमासाय कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत् ॥

ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु तूलिकाया भेदनं
नासाभेदनं तच्चेह वाहनार्थमिति रत्नाकरः । पशवश्चात्र
बिडालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्रपशवः । तयोर्विशेषश्रवणा-
न्महापशूनां हस्त्यश्वादीनां कालो युद्धादेः कार्यमारोह-
णादि तेन युद्धायवसरे ऽश्वायपहरणमतिदंडाय दंडक-
ल्पनं च वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनात् । नारदः ।

महापशून्स्तेनयतो दंड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून्पूर्वः क्षुद्रपशौ हृते ॥

व्यासः ।

अश्वहर्ता हस्तपादौ कर्णौ छिन्वा प्रमाप्यते ।

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे सामान्याश्वहरणे तु विष्णुनैक-
करपादादिकत्वस्य प्रतिपादनात् । याज्ञवल्क्यः ।

बंदियाहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः ।

प्रसस्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

मनुः ।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदिनः ।

हस्त्यश्चरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलंबमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाद्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापकृष्टावुकौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तुश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्वकुद्दालादिना छिन्त्यादित्यर्थः ॥

धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्वस्यं च तद्धनं ॥

- प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुंभ इति विवादं चिंतामणिः ।

दश द्रोणा भवेत् खारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

द्रोण उक्तो मिताक्षरायाम् ।

अष्टगुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

इति स्मार्तभट्टाचार्याः । दशभ्य इति इतोप्यधिकं धान्यमपहरन्मारणीयः न्यूनं त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च राजनि दंडत्वेन दाप्य इत्यर्थः । अन्ये तु ।

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।
धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।
कुंभैस्तु दशाभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत् ।
तदर्द्धदंडो भृत्यानामज्ञानात्कर्षकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्षकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागाद्दशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पंचगुणः कर्षकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूस्वामी तु तद्विनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वयः शतं दंड्यः सान्ययोऽर्द्धशतं दमं ।

निष्पुलाकीरुतेषु स्वल्पधान्येषु अपहृतेषु शाकमूलफ-
लेषु वा निरन्वयः ग्रहणहेतुप्रीत्यादिसंबंधशून्यः शतं प्र-
णान् दंड्यः । तत्संबंधवांश्रेत् पंचाशत्प्रणान् दंड्यः ।
खलस्थधान्यहरणेऽयं दंडः । गृहस्थधान्यहरणे पूर्वोक्त
एव दंड इत्यविरोधः । तथा ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अल्पेष्वपरिपूतेषु दंडः स्यात्पंच रुष्णलाः ॥

१ अन्येष्वपरिपूतेषु इत्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते तस्यार्थः अन्येषु स-
मर्थेषु खलभारहायणेषु ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलंबमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाद्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापकृष्टावुक्तौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तुश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्डकुद्दालादिना छिन्वादित्यर्थः ॥

धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥

- प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुम्भ इति विवादचिन्तामणिः ।

धिकसुवर्णस्य तन्मूल्यहारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

स्तच्छेदः कार्यः । तदूनपंचविंशत्ये

ल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे अपहृतैकादेशलुम् ।

डः । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे

ताडनम् । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां

वा हरणे कर्णच्छेदः कार्यः । हेम्नो रजतस्य वा शतकर्णाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकस्य हर्तावध्यः । पञ्चाशदधिकस्य तस्य हर्ता छिन्नहस्तः कार्यः । तदूनमूल्यस्य हर्ता एकादशगुणं तन्मूल्यं वा दाप्यः अपहृत-

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः पोडशाभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।

कुंभैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

तदर्द्धदंडो भूत्यानामज्ञानात्कर्पकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्पकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागाद्दशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पंचगुणः कर्पकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूत्यामी तु तद्विनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्ययः शतं दंड्यः सान्निध्यसमये अपहरन् अष्टा-
निष्पुलाकीरुतेषु स्युः हतं च दाप्यः इत्यर्थः । व्यासः ।
लेषु वा निष्पुलाकीरुतेषु स्युः हतं च दाप्यः इत्यर्थः । व्यासः ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दंडं च द्विगुणं नृपे ॥

मध्यहीनद्रव्यहासी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तद्विगुणं दंडमथवा पंच रुष्णलान् ॥

मध्यहीनद्रव्यं नलादि रुष्णलशब्देन यवमितद्रव्यम
भिप्रेतमिति रत्नाकरः । मनुः ।

सूत्रक्रयांसकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां प्रक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यत्रान्यत् पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मयानामोदनस्य च ।

फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥

दृढमल्पसूत्रादिहरणे । अन्यत् पशुसंभवं चर्मदंतादि ।
शंसलिखितौ ॥ रुतकाष्ठाशमकौलालचर्मवेत्रभाडिषु मूल्या-
त्पञ्चगुणः त्रयो वाकार्पापणाः एकचक्रापहरणे चत्वारिं-
शच्छकटेऽशीतिशतं रुतकाष्ठं घटितकाष्ठं कौलालं कु-
लालनिर्मितं मृन्मयमिति यावत् । भांडमश्मादीनां एक-
चक्रमेकरथांगं चत्वारिंशत् पणा एव अशीतिशतं अ-
शीत्यधिकं शतं । तथा ।

तं शतं दंडयेद्राजा यश्चमग्निं चौरपेदृहात् ॥

अग्निं श्रौतं स्मार्तं वेति विवादचितामणिः । नारदः ।

काष्ठभांडतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभांडानां तयान्नाद्यस्थिचर्मणां ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसे तद्विकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वानानां रुतान्नानां मयानामोदनस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्स्यात् पद्मगुणो दमः ॥

इति प्रचुरकाष्ठादिविषयं स्वामिने ऽपि अपहृतद्रव्य-

अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥
 इदमप्युल्लृष्टस्वामिकृतृणादिविषयमिति वाचस्पति-
 मिश्राः। गौतमः ॥ ब्राह्मणस्य न शरीरो दंडः कर्मवियोग-
 विख्यापनविवासनांककरणानि । आवृत्तौ प्रायश्चित्ती तु
 सः ॥ कर्मवियोगः चौर्येण ब्राह्मणेन सह सतां क्रियानारं-
 भः । विख्यापनं खरारोहणाडिंडिमादिना चौरत्वं तस्य
 ख्यापनीयं । विवासनं देशाद्बहिष्करणं । अंककरणं लं-
 लाटे चौरचिह्नकरणं आवृत्तौ प्रायश्चित्ती सः प्रकारांतरे-
 ण जीवनाक्षमो ब्राह्मणश्चौरोऽपि न हननहस्तच्छेदनादि-
 ना दंड्यः किंतु हतं वस्तु दत्त्वा चौर्यप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः।
 एतानियागादिपरब्राह्मणे । आपस्तम्बः ॥ पुरुषवधस्तेयभू-
 म्यादानिषु वधः चक्षुर्निरोधश्चैतेषु ब्राह्मणस्य ॥ स्तेयं सुवर्ण-
 हरणं एतेषु त्रिषु ब्राह्मणे तस्य वधः ब्राह्मणस्य चक्षुरु-
 स्पाटनं इदमधमब्राह्मणानां । विष्णुः ॥ स्तेनाः सर्व एवा-
 पहतं धनिकस्य धनं दाप्याः । ततस्तेषामभिहितदंडप्र-
 योगः । याज्ञवल्क्यः

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रयासयेत् ॥

चिह्नं ललाटे भगार्थकनं । इदं मध्यविधब्राह्मणानां ।

ब्राह्मणाधिकारे कात्यायनः ।

सहोढमसहोढं वा तत्त्वांगमितसाहसं ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसन्धानशुकाश्च मन्दभक्ता बेलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरा मृत्योरिति कौशिकः ॥

होढं लोप्त्रं तच्चेनागमितं ज्ञापितं साहसं चौर्यं यस्य
तथा तं कुर्युः मृत्योरिति योजना । सर्वस्वैरिति । इदं तु
व्रतस्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरं । अयःसंधानयुक्ता-
लौहनिगडबद्धा मंदभक्ताः कर्ममात्रौपयिकबलजनक-
किञ्चिद्भक्ष्यभाजः । कर्माणि राजदास्यादीनि । इदं तु
तादृशनिर्धनब्राह्मणपरं । बृहस्पतिः ।

व्रतस्वाध्यायवान्स्तेयी बंधनात्किंश्च्यते चिरं ।

स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं न कार्श्यते ॥

इत्यप्रकाशतस्करदंडः ॥ ७ ॥

॥ अथ चौरान्वेषणं ॥

तत्र रत्नाकरधृतो नारदः ।

सहोढग्रहणात्स्तेयं होढे सत्युपयोगतः ।

शंका त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

अहोढान्विमृशेच्चौरान् गृह्णीत परिशंकया ।

तथोपधाभिश्चित्राभिर्व्यूस्तथ्यं यथा हि ते ॥

देश ग्रामं दिशं नाम जातिं वासं प्रतिश्रयं ।

कृतकार्यसहायास्तु प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

वर्णस्वराकारभेदात् संदिग्धविनिवेदनात् ।

अदेशकालवृत्तत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥

असद्व्यसत्पूर्वचौर्यादसत्संलग्नकार्गोत् ॥

शेषैरप्यनुगंतव्या न होढेनैव केवल ॥

सप्तमोऽध्यायः सप्तमोऽध्यायः । होढे असत्युपयोगतः

असति होढे लोप्त्रे उपयोगतः अन्यथा लभ्यकपूर्वायु-
पयोगतः स्तेयं ज्ञेयं । शंका तु स्तेयस्य असंजनैका-
थ्यात् असज्जनैर्मद्यपानाद्यासक्तैः एकाथ्यात् एकप्रयो-
जनकत्वात् अनायव्ययतस्तथा शंका इति प्रथमवच-
नार्थः । अहोढान् होढरहितान् तथा गृहीतपरिशंकया
उपधाभिश्चित्राभिर्व्याजैर्नानाविधैर्देशादिकं प्रष्टव्यास्ते
यथा ब्रूयुरित्युत्तरवचनार्थः अहोढेनैव चौरा अन्वष्टव्याः ।
किंतु वर्णस्वराकारभेदादिभ्योऽपीति तदुत्तरवचनार्थः ।
विवादरत्नाकरे याज्ञवल्क्यः ।

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथैवाशुद्धवासकः ॥

अन्येपि शंकया ग्राह्या नामजात्यादिनिद्रवैः ॥

यूतस्त्रीपानसक्ताश्च भिन्नशुष्कमुखत्वराः ।

परद्रव्यगृहाणा च पृच्छका गूढचारिणः ॥

निरायव्ययवंतश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चौर इति ग्राहकैश्चौरायमिति निर्दिष्टः स-
न् गृह्यते ध्रियत इत्यर्थः । पदेन हरणदेशादारभ्य पाद-
चिह्नानुसारेण अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासकः
नामजात्यादिनिद्रवैः स्वस्य नाम्नो जात्यादेर्वापलापैः ।
आदिपदेन ग्रामादिग्रहणं । निरायव्ययवंतः आयशून्याः
संतो व्ययवंतः विनष्टद्रव्यविक्रयाः हतद्रव्यैकदेशभूतद्र-
व्यक्रयकर्तारः । नारदः ।

गवादिष्वपनष्टेषु द्रव्येषूपहतेषु च ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥
 ग्रामे व्रजे विवीते वा यत्र तन्निपतेत्पदं ।
 बोद्धव्यं तद्भवेत्तेन नयेत्सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विपमत्वाज्जलांतिके ।
 घस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तत्र यातयेत् ।
 सोमाध्वनिर्द्वयोर्घ्नं स्तेनप्रायो ऽशुचिर्जनः ।
 नैवातरिक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।
 दस्यवश्च प्रवर्त्तते नस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

तस्यार्थः । गवादिषु द्रव्येषु अपनष्टेषु केनाप्यपहृतेषु
 वा तत्पदेनान्वेषणं कर्तव्यं । तत्र यस्य ग्रामे व्रजे वा वि-
 वीते वा तत्पदं निपतेत्तेन ग्रामादिमतां तद्बोद्धव्यं । पदे
 कियदृष्टे ऽग्रे तथा अपारिचिते तस्सन्निहितग्रामे निपात-
 येत् अन्यकल्पनं पुनस्तदभावादिति । अन्यान्यपि बहू-
 नि रत्नाकरधृतानि नारदमनुकात्यायनपाज्ञवल्क्यवच-
 नानि लौकिकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथगौरवभिया च नेह
 लिखितानि ॥ ७ ॥

अथ स्तेनातिदेशः ॥

तत्र मनुः ।

यो दत्तादापिनो हस्ताह्लिप्सेत ब्राह्मणो धनं ।
 याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ।

तथा ।

अग्निदान्भक्तदांश्चैव तथा शत्र्वायकाशदान् ।
 सन्निधातुंश्च मोपस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ।

अदत्तादायिनश्चौरस्य । अपिशब्देन प्रतिग्रहादिपरि-
ग्रहः । अग्निरत्र चौर्यानुकूलः । भक्तं चौरभक्ष्यं । शस्त्रं
चौर्यागं अवकाशः चौरावस्थानदेशः सन्निधातृन् चौर-
चौरायितव्ययोः सन्निधापकानिति विवादाचितामणिः ।
रत्नाकरकारस्तु सन्निधातृश्च मोषस्य मोषणीयद्रव्यस्था-
पहारानुकूलसन्निधानकारानित्यर्थः इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

भक्तावकाशाद्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् ।

कृत्वा चौरस्य हंतुर्वा ज्ञानतो दंड उत्तमः ।

भक्तावकाशौ व्याख्यातार्थौ । अग्निरुदकं च चौर्योप-
ष्टंभकं । मंत्रः चौर्योपायोपदेशः उपकरणं चौर्यसाधनं
सन्निधादि व्ययोऽपहर्तुं गच्छतः पाथेयं ज्ञानतश्चौरं ज्ञा-
त्वा एवं करणे उत्तममाहसो दंडः हंतुरप्येवं कुर्वतामी-
दृशो दंडः । नारदः ।

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां च प्रसर्पतां ।

-शक्ताश्च यदुपेक्षते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

ये भक्तायन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अ-
पि चौरं त्यजन्ति ते ऽपि चौरवद्वंज्याः । तथा ।

आण्हायकादेशरुरास्तथा चांतरदायकाः ।

समद्वंज्याः स्मृत्य ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

ये चौरान् आण्हयन्ति आदिगन्ति स्थाने स्थापयन्ति
ज्ञात्वा चौरान् गोपयति वा ते सर्वे चौरसमाः ॥ चौ-
गणामित्यनुवृत्तौ । कात्यायनः ।

केतारश्चैव भांडाना प्रतिग्राहिण एव च ।

समदंडाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥ १

चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता ग्रहीता संगोप्ता
 न्व चौरसमं दंड्य इत्यर्थः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ प्र-
 सन्न तस्कराणामवकाशभक्तप्रदाश्चान्यत्र राजाशक्तेः ।
 राजा चेशौरनिराकरणाक्षमः तदा चौराय स्वरक्षार्थं भ-
 क्तादिदानेपि न दोष इत्यर्थः ॥ विवादरत्नाकरविवाद-
 चिंतामण्योर्मनुः ।

राष्ट्रेषु रक्षादिकृतान्सामंतांश्चैव देशितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्याञ्छिष्याञ्चौरमिव द्रुतं ॥

देशावेक्षकस्तादृश एव सामंतोऽपि चौरादीनामवेक्षा-
 यामुदासीनो भवन् चौरवहंश्च इत्यर्थः । तथा तयोः
 स एव ।

ग्रामघाते हिताभंगे पथि मोपाभिदर्शने ।

शक्तिं न हि धावंतो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

ग्रामघाते ग्रामोपद्रवे हिताभंगे हितस्य छतस्य सस्यो-
 ष्पच्यनुकूलस्य जलबंधनादेर्विदारणे चोरितद्रव्यस्य चौर-
 रहस्तस्थस्याध्वनि दर्शने वा यथाशक्ति तत्प्रतिकारम-
 कुर्वाणो नियुक्तोऽपि ससाधनो देशान्निःसार्यः ॥ ॥

॥ अथ चौरापवादः ॥

तत्र मनुः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्दाविक्षु द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति ॥

क्षीणवृत्तिः पापेयशून्यः । तथा ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वन्यार्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थं न स्तेयं मनुस्त्रवीत् ॥

फलानि अन्यापरिगृहीतानि 'फलानि चागृहीतानी'
ति गौतमवचनात् । तथा होमाग्निसंदीपनाय परेन्धनं
तथा गोग्रासार्थं परतृणं ग्राह्यं । राजकृत्ये आपस्तम्बः ॥
ग्रामेषु नगरेषु चार्यान् शुचीन् सत्यशिलान् प्रजागुप्तये
निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः । सर्वतो यो-
जनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यं क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ग्रामनगरयो
रक्षकाः ससहायाः साधवः कार्याः तैश्च नगरात् परितो
भूमौ योजनमितायां नगरे च यच्चौरैरपहतं तद्व्यं एवं
ग्रामरक्षके ग्रामे क्रोशमिते तत्परिसरेऽपीत्यर्थं ज्ञानं
मिश्राः । कात्यायनः ।

गृहेषु मुपितं राजा चौरग्रहांस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्यते ।

गृहेष्वित्युपलक्षणं यदि चौरौऽन्विष्यमाणौ न लभ्यते
तदा तदनुसन्धापकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितधनं
राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः ग्रामरक्षानियुक्तः (कोत-
याल) इति प्रसिद्धः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो देशपतिरि-
ति यस्य प्रसिद्धिः । रत्नाकरविवादचिंतामण्योः का-
त्यायनः ।

ग्रामतिषु हतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विधीति स्वामिना देयं चौरौद्धर्त्राविवर्तके ॥

विधीतेऽरण्ये स्वामिना राज्ञा चौरौद्धर्त्राचौराश्रयीभूते-

नाविवीते क्षेत्रादौ । कात्यायनः ।

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चिद्धृतं देयं नृपेण तत् ।

गृह्णीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्यस्य पार्यिवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादन्वया किलिपी नृपः ॥

लब्धे तु चौरै यदि च मोपस्तस्मान्न लभ्यते ।

दयात्तदर्थं वा चौरं दापयेद्वा यथोदितः ॥

स्वरूपं तदेव वस्तु चौरं वा धनं वेति विकल्पः ॥ वि-
वादरत्नाकरे वृद्धमनुः ।

यस्मात्पहताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।

तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

मोपितद्रव्यादल्पं स्वामिना यस्मात्पुरुषाल्लब्धं तच्छे-
पमपि स्वामी तत एवाप्नुयात् । किंतु स्वामिना शेषा-
शे चौरयिमतं चौर्यगतत्वेन शपथे कृते सतीत्यर्थः । यदि
तु चौरत्वाभिमतस्य शेषापहारे प्रमाणं नास्ति तदोक्ता
व्यवस्थेति द्रष्टव्यं । याज्ञवल्क्यः ।

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हेतु परतो नृपः ॥

शौलिकको रक्षाधिकारी स्थानपालो देशपतिः । अना-
स्थायां वाकारः । नष्टं अनवधानगतं । अपहृतं चौर्येण ।
तेनायमर्थः । नष्टमपहृतं वा वस्तु केनापि तदस्वामिना
समानीतं राज्ञा वर्षपर्यन्तं धारयितव्यं तदभ्यन्तरे स्वामो
चेदायाति तदा स एव नोचेदप्यपरि तद्देशगजान्गृह्णी-

यादिति मिश्राः । चंडेश्वरस्तु शौलिककैः शुल्काधिकृतैः
स्थानपालैः स्थानरक्षाधिकृतैर्वा नष्टमपहृतं वा द्रव्यं य-
दाहृतं प्राप्तं तद्यदा संवत्सराभ्यंतरे स्वामी नायाति तदा
राज्ञा धारयितव्यं संवत्सरेरानंतरं शौलिककादिभ्यो वक्ष्य-
माणगौतमोक्तमंशं दत्त्वा राजा स्वयमेव गृह्णीयात् । संव-
त्सराभ्यंतरे च राज्ञो याज्ञवल्क्य एव 'पणानि'त्यादिना
भागमाह ।

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंचमांशके ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

एकशफे एकखुरे अश्यादाविति यावत् । पणान् चतुर
इत्यन्वयः । पादं चतुष्पणपादं पणमिति यावत् । गौत-
मः ॥ प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे ब्रूयुः विख्याप्यं ।
संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थं राज्ञः शेषं ॥ च-
तुर्थं संडं भवतीति शेषः इति । मनुः ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवायरूपसंख्यादीन्स्वामी तद्भव्यमर्हति ॥

अवेदयंस्तु नष्टस्य देशकालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति ॥

अनुयोज्यः प्रष्टव्यः रूपं शुल्कादिरूपं संख्या चतु-
ष्टादिका आदिग्रहणादपहृतजात्यादिकं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेतुके ।

लेपदंडप्रभेदाद्यैस्तरंगः षोडशो गतः ॥ १६ ॥ ७ ॥

सप्तदशोर्मिः

॥ अथ साहसं ॥

तत्र विवादरत्नाकरे नारदः ।

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्षणं ।

पारुष्यमभयञ्चेति साहसं पंचधा स्मृतं ॥

एतत्केपाञ्चित्साहसानुकीर्तनं । स्वाभिमतमाह विवाद-
चिंतामणौ ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्द्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

अत्र च साहसे रक्षितुर्न ज्ञानवारणं चौर्ये तु तस्य
ज्ञानवारणमिति विशेषः । तदग्रे नारद एव व्यक्तीकृ-
ष्यति । तथा नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चंति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तद्विभजते स एव ।

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भंगाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं ॥

वासःपञ्चन्नयानानां गृहोपकरणस्य च ।

अनेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं ॥

व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदारप्रवर्षणं ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं ॥

अत्रादिशब्दार्थो वक्ष्यमाणतत्तन्मुन्यंतरवचनाद्बोद्ध-
व्यः । क्षेत्रोपकरणं हलादि गृहोपकरणं टपदुपलादि ।

तथा नारदः ।

तस्यैव भेदः स्त्रियं स्याद्विशेषस्तत्र कीर्त्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्त्रियमाधिच्छलेन तु ॥

अत्र अनयोः रक्षितुज्ञानि सत्येव बलेन य आधिः य-
त्पीडनं तत्साहसं छलेन स्वामिनो ज्ञानावरणेन य आ-
धिः यत्पीडनं तत्स्त्रियमित्यर्थः । मनुः ।

ह्रीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्य उत्तमः ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन् हरन् दंड्यः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसयंश्चौरयन् दाप्यो द्विशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधने तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेपां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं शतायं शतावरं द्विशतांतं अनुरूपतः वि-
नाशितापहतमूल्यानुसारेण । विवादादरत्नाकरे मनुः ।

चर्मचार्षिकभाडेपु काष्ठलोष्टमयेपि च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु च ॥

चार्षिकमुपानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थमिति चंडे-
श्वरवाचस्पतिमिश्रौ । काष्ठमयं तंडुलादिपरिमाणपात्रं
लोष्टमयं घटादि एतेषु सहसा विनाशितेषु मूल्यात्पंच-

गुणो दंडः । यस्तु पुष्पादौ शतावरो दंडो मनुनोक्तः सोऽ-
पि प्रशस्तपुष्पादिपरः अतो नानेन विरोधः । विवादचिं-
तामणौ कात्यायनः ।

क्षतं भंगावमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नाशः द्रव्यमिह स्फटिकादि तेन “अवघाते
तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने” इत्यादिवक्ष्यमाणयाज्ञ-
वल्क्येन न विरोधः । नापि लघुगुरूणां क्षतादीनां समा-
नदब्धनाप्रयोजकत्वमिति रत्नाकरः । द्रव्यभाक् स्वामी
स्वामिने च स्फटिकादि देयमित्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहकु-
ड्यादिभेत्तारं मध्यमसाहसं तच्च योजयेत् ॥ परगृहभि-
च्यादेरभिदारको मध्यमसाहसं राज्ञा दंड्यः स्वभग्नं च
भिच्यादिकं स पूर्ववत्कुर्यादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अवघाते तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने ।

पणान्दाप्यः पंचदश विशतिं तद्विधं तथा ॥

परकीयकुड्यादिघातने शिथिलीकरणे पंचदशपणाः ।
भेदे बंधशिथिलीकरणे विंशतिः छेदे द्विधाकरणे तथा-
वमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिंशत्पणा दंडः । इह
तु कुड्यमात्रसंबन्धिनि भेदमात्रे पंचदशपणात्मको दंडः ।
विष्णुवचने च गृहसहितकुड्यादिघाते प्रौढविदारणे
मध्यमसाहसमिति न विरोध इति विवादरत्नाकरः ।
याज्ञवल्क्यः ।

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिप्रं प्राणहरं तथा ।

षोडशायः पणान् दंड्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

दुःखोत्पादि कंटकादि गृहे परगृहे प्राणहरं सर्पादि
षोडशपणान् आयः दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपी दंड्यः । द्वि-
तीयो मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहपीडा-
करं द्रव्यं क्षिपन्दंड्यः पणशतं ॥ अत्र पीडा उत्कटाभि-
मता एतेन पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वतः षोडशप-
णदंडस्याभिधातुर्पाज्ञवल्क्यस्य तत्रैव पणशतदंडाभिधा-
त्रा विष्णुना विरोधो निरस्त इति रत्नाकरः । मनुः ।

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्यात् स तत्सर्वं दद्यात् पंचशतानि च ॥

संक्रमः जलोपरिगमनार्थं तिरःकाष्ठादिबंधः साकव
इति प्रसिद्धः । ध्वजो देवस्य गरुडध्वजादिः । यष्टिर्हृदादि-
चिह्नभूता । प्रतिमा देवस्य प्रतिरूतिः । प्रतिकुर्यात्पूर्वव-
त्कुर्यात् । एतदन्यतमस्य यो विनाशं करोति स पंचशतानि
दंड्यः । विष्णुः ॥ अभक्षस्याविक्रेयस्य विक्रयो देवप्रति-
माभेदकश्च उत्तमसाहसं दंड्यः ॥ शंखः ॥ आरामप्रपा-
कूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभंगेषु तत्समुत्थानं प्रतिसं-
स्कारोऽष्टशतं च ॥ निपानं कूपादिसमीपे पशूनां जलपा-
नस्थानं एतेषां सप्तानामन्यतमभंगे कृते तत्कर्त्रा आरामा-
देः पुनः सजीकरणं कार्यं अष्टशतपणाश्च तस्य दंड
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

हरेर्द्विधाद्देहापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिद्यात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

अत्र प्रतिमायुत्कर्षापकर्षाम्यां दैवीकल्पः परिस्थाप-
नीय इति मिश्राः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ सेतुभे-
दरुतश्च ॥ इदं तु महासेतुविषयं । मनुः ।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्वात् स दाप्यः पूर्वसाहसं ।

पूर्वनिविष्टस्य पूर्वस्थितस्य स्नानादावुपयुक्तस्येति या-
वत् । आगमो येन वर्त्मना तडागः पयसा पूर्यते तं
यो भिन्वात् निरुंध्यात् तस्य पूर्वसाहसो दंडः । याज्ञव-
ल्क्यः ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

क्षेत्रादीनां पण्णामन्यतमस्यापि दाहको भूपभार्यागामी
वा वीरणाग्निना दाहयितव्यः । मनुः ।

प्राकारस्थं च भेत्तारं परिखानां च पूरकं ।

द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥

नगराद्याश्रयस्यप्राचीनस्य परिखाया द्वारस्य वा नाश-
कं त्वरया मारयेत् । तथा ।

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुंचति ।

संप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

योऽविरुक्तः अबध्यं अनपराधित्वेन निर्णीतं बध्नाति ब-
ध्यं सापराधित्वेन निर्णीतं त्यजति । अपराधित्वेन निर-
पराधित्वेन वा निर्णीतं यः त्यजति बध्नाति वा स सहस्रं
पणान् दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ।

दंड्यमुन्मोचयन् दंडाद्विशतं दंडमाहरेत् ।

नियुक्तश्चाप्यदंड्यानां दंडकारी नराधमः ॥

दंडाधिकारी दंड्यमुन्मोचयन् अदंडयन् अदंड्यान् दंड-
यित्वा तदंडात् द्विगुणं दंड्यः । बृहस्पतिः ।

• एकस्य बहवो यत्र प्रहरंति रुपान्विताः ।

• मर्मप्रहारदोषस्तु घातकस्य उदाहृतः ॥

मर्माघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमं ।

आरंभकृत्सहायश्च दोषभाजस्तदर्द्धतः ॥

क्षतस्याल्पमहन्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।

सामर्थ्यं चानुबंधं च ज्ञात्वा चिद्धैः प्रवासयेत् ।

एकस्य मर्मघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं कुर्वन्ति तत्र मर्म-
घातिनमेव यथोक्तं यज्जातीयस्य प्राणिनो घातकतामवि-
कृत्य यो दंड उक्तस्तं दंडं दापयेदित्यर्थः । आरंभकृतः सहाय-
कारिणश्च प्रत्येकं तदर्द्धरूपः । क्षतस्येत्यादि मर्मघातित्वा-
निर्णयार्थमिदं तथा च क्षतस्य महन्त्वेन मर्मस्थत्वेन वा
सामर्थ्येनाभिभावकत्वादिरूपेण अनुबंधेन पौनःपुन्येन
मर्मघातित्वमवसेयमिति रत्नाकरादयः । शंखः ॥ माता-
पित्रोर्गुरोश्चातिक्रमंगच्छेदः ॥ अतिक्रमस्ताडनं येनांगेन
ताडयेत्तदंगस्य छेद इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

सामान्यप्राभयद्रव्यहरणात्साहसं स्मृतं ।

१ सामान्यद्रव्यप्रसभहरणादिति मूलपुस्तके पाठः । तत्र सामान्य-
स्य साधारणस्य यथेष्टं यिनियोगानर्हत्याविशेषेण पारकीयस्य वा द्रव्य-
स्यापहरण साहस । कुतः प्रसभहरणात् प्रसभ हरणाद्गतावदभेन हर-
णादिनिवावदितिविज्ञानेधरः ।

तन्मूल्याद्विगुणो दंडो निङ्गवे च चतुर्गुणः ॥

सामान्यप्राभवं नानास्वामिकं हर्तुरन्यस्वामिकत्ववि-
बक्षा तेन परद्रव्यमात्रस्य साहसे वा हतद्रव्यान्मूल्यात्
द्विगुणः तत्रैवाग्रे निङ्गवे चतुर्गुण इति रत्नाकरः । मनुः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन्हरन्दंज्यः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसर्यश्चोरयन् दाप्यो द्विशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेवां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं अनुरूपतः विनाशितापहतमूल्यानुसारेण
क्षेत्रोपकरणं हलादि गृहोपकरणं शिलापट्टादि शतायं
शतावरं । नारदः ।

तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दष्टः पंचशतावरः ॥

बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकेन ।

तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे ॥

तदयं संक्षेपः अल्पस्यापि धनस्यापहरणं विनाशने वा
शतयो दंडः क्षेत्रसेत्वादेस्तत्रौप्येण साहसेन वा विनाश-

ने विनाशितसमं धनं चौरः साहसौ वा धनस्वामिनि
दाप्यः । हीनपुरुषस्तु द्विगुणं दद्व्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ अथ घतातकान्वेषणं ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवांधवाः ।

प्रष्टव्या शोपितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वापगतः सह ।

तत्प्रदेशसमापन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥

तत्प्रदेशसमापन्नं हननप्रदेशसमापनं । अत्र चतुर्थ-
अक्षरेण पृच्छेद्वापि शनैःशनैरिति विवादादरत्नाकरे पाठः ।

बृहस्पतिः ।

हतः संदृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवांधवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयो ऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोढेन वा नरैः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ।

गृहीतः शंकया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ॥

शपथेन विशो द्वेषः सर्वथादेव्ययं विधिः ।

होढो निगदितः । शंकया इत्यत्र शंकित इति पाठो
रत्नाकरे दृष्टः । तत्कार्यं हननरूपं न प्रपद्यते पृष्टः सन्ना-
नुमन्यते । विवादाच्चितामणिधृतो व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवांधवं ।

ह्न्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बृहस्पतिः ।

दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धां वधमर्हति ।

नियहानुग्रहाद्राज्ञः कीर्तिधर्मश्च वर्द्धते ॥

असाधुनिग्रहात्साधोश्चानुग्रहणाद्राज्ञःकीर्तिधर्मयोरुप-
चयो भवतीत्यर्थः । रत्नाकरप्रभृतयो ऽप्येवं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

साहसे दृढभेदायैरूर्मिः सप्तदशी गता ॥ १७ ॥

अष्टादशोर्मिः।

॥ अथ स्त्रीसंग्रहणं ॥

तत्र व्यासः ।

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमंश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तदेवाह स एव ।

अदेशकाले संभाषा अरण्ये च परस्त्रिया ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं पूर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

सर्वमिदं रिरंसयेति बोध्यमेवं परत्रापि । बृहस्पतिरपि ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

नारदः ।

परस्त्रिया सहाकाले अदेशे पूरुपस्य तु ।

स्थानसंभाषणामोटास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥

नदीनां संगमे तीर्थे आरामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसो यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतं ॥

दूतीसंप्रेषणैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि ।

अन्वैर्वापि व्यभीचारैराद्यं संग्रहणं स्मृतं ॥

अकालादेशौ व्याख्यातार्थी स्थानमेकत्र स्थितिः आमोदः परीहासः वनमारामादन्यत् संग्रहमिति सम्यक् गृह्यते तदनुरक्तया प्रमीयते आशयो येन तत्संग्रहणं अनन्यथासिद्धपरस्त्रीसंलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परानुरक्तावनुमीयेते अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया कार्याल्लक्षादिना अन्यथाभिसंधिना वा रुतः संलापादिर्न संग्रहणं । एतत्परमेव मनुवचनमपि ।

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युःप्रतिवारिताः ॥

इति । बन्दिनःस्तावकाः दीक्षिताः संजातदीक्षाः कारवः शिल्पिनः अप्रतिवारिताः अनिपिद्वाः । तथाच येन व्यापारेणात्मचित्तं स्पष्टितमनुमीयते तदाद्यं संग्रहणमिति वक्तुं शक्यः । मध्यमे त्वाह बृहस्पतिः ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां फलधूपान्नवाससां ।

संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

व्यासोपि ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां धूपभूषणवाससां ।

प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ।

संभाषणमिति पूर्वापेक्षयातिगायितमभिमतं । गधेत्यादि अस्य द्रव्यव्ययरूपतया पूर्वापेक्षया अधिकृत्यमितै

भावः । उत्तमे पुनराह विवादचिंतामणिविवादरत्नाकर-
योर्बृहस्पतिः ।

एकत्र शयनं क्रीडा चुंबनालिंगने तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । व्यासः ।

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

चंडेश्वरधृतो मनुरप्याह ।

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शा भूषणवाससां ।

सहशय्यासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया उपचारेति क्वचित्पाठः
तत्र लग्गंधानुलेपनतांबूलादिप्रेषणमर्थः केलिर्नर्म संग्र-
हणमुत्तममिति शेषः । प्रतिलोमे संग्रहे तु मनुः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणांतं दंडमर्हति ।

इदं तु उत्तमसाहसविषयं । शंखलिरितौ ॥ येन ये-
नांगेनापराधं कुर्यात्तस्य च्छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा अ-
न्यत्र ब्राह्मणाददंड्यो हि ब्राह्मणः ॥ वाशब्दो ऽत्र व्यव-
स्थिताविकल्पकृत्तेन उत्तमाया नीचेन मध्यमसंग्रहे गच्छे-
दः । प्रथमसंग्रहे चाष्टसहस्राणीत्यर्थः इति लक्ष्मीधरः ।

१ एतदुपनिषिते स्तनजवादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तथा वा भूषणादिके
स्पृष्टः क्षमते तदान्योन्यमंगोररुणे सर्वं संग्रहणमिति नुसूक्तमष्टः ।

अदञ्जः शागीरदंडानर्हो ब्राह्मण इति रत्नाकरः ।

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्राविणाधिके ॥

एषु विषु संग्रहेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहस्रा
दंडाः अधिकधनस्य त्वधिको दंड इत्यर्थः । एवंप्रकाराणि
बहूनि विवादरत्नाकरधृतानि कात्यायनादिवचनानि ना-
तिप्रयोजनकतया ग्रंथबाहुल्यभिया च न लिखितानि ।
सांप्रतममीषां दंडो ऽभिधीयते । तत्राह बृहस्पतिः ॥

परपत्न्या तु पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषेः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥

यथा सह पूर्व यस्याभिलाषोऽभूत्तथा सह रहस्यप्यौ-
चित्तीवादादधिकं आलापमात्रं कुर्वाणः पूर्वसाहसं दंड्य
इत्यर्थः । मनुः ।

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ।

अनाक्षारिते निमित्तवशादोचित्तीवादादधिके ऽप्यालापे
न दोष इत्यर्थः । अनाक्षारितस्यापि निर्जने परस्त्रिया स-
ह संलापे दोष एवेत्याह स एव ।

परस्त्रियं यो ऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये गृहे ऽपि वा ।

नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् ।

निपिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दंडमर्हति ॥

निपिद्धः तस्याः पत्यादिना निवारितः । याज्ञवल्क्यः ।

स्त्री निषेधे शतं दंड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा ॥

स्त्री चेन्निवारिता पुरुषेण सममालपति तदा शतं प-
णान्दंड्या पुरुष एव चेन्निवारितः स्त्रिया सहालपति
तदा द्वे शते पणान् दंड्यः । उभावपि निवारितौ चेत् प-
रस्परमालपतस्तदा द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दंड्यावित्य-
र्थः । एवमेव विवादरत्नाकरविवादाचिंतामणिप्रभृतयः ।
मनुः ।

किंचिदेव हि दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेप्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

ताभिश्चारणदाराभिः तदुपक्रम्यैवैतस्याभिधानात् ।
अनुपदं व्यक्तीभविष्यति चेदं । एकपुरुषाश्रितया स्वप्रे-
प्यया तापस्या वा रहसि सहालपन्किंचिदेव सुवर्णतो
न्यूनं दमं दाप्य इत्यर्थः । रत्नाकरादयोप्येवं । मात्स्ये ।

यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।

पारदारिकवद्वंड्यो यश्च स्यादवकाशदः ।

संचारकोऽभिसारयिता अवकाशदोऽभिसारस्थानदा-
ता । तथा च यः स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्थानं प्रापयति
यो वा स्त्रीपुरुषयोरभिसारस्थानदाता तावुभौ पारदारि-
कवद्वंड्यावित्यर्थः । अनियतभर्तृकायास्तु संग्रहणे दंडो
नायमित्याह मनुः ।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सजूयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥

चारणो नटः । “ भाय्यां पुत्रः स्विका तनुः ” इत्या-
दिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेन आत्मानं भार्या जी-
वनार्थमुपजीवति आत्मोपजीवी शैलूषादिः एतौ हि
स्वस्त्रियमप्यलंकृत्य व्यभिचारयत इत्युक्तो नैतत्संग्रहे
दंडः । यदि तु ताभिरपि निगूढः संभाषणं कुरुते तदा
दंडलेशं दाप्य इत्युक्तं “किञ्चिदेव हि दाप्यः स्यात् ” इत्य-
नेन प्राक् । एवमेव रत्नाकरः । अभिगमदंडस्त्वत्रापि स
तु बंध्यक्यभिगमनप्रकरणे वक्ष्यते । नारदः ।

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दुष्टं संग्रहणं तंज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

नाथवत्या सह तावत्संग्रहणं दुष्टं दंड्यतां बीजं यदि
सैव संग्रहीतुं गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दुष्टमित्यर्थः । आपस्तंबः ॥ अबुद्धिपूर्वमलंकृतो
युवा परदारानुपविशन् कुमारीं वा चावध्यो बुद्धिपूर्वं
तु दंड्यः ॥ अस्यार्थः । यद्यदुष्टाशय एव युवाऽज्ञाना-
दलंकृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति
तदा स राज्ञाऽवध्योऽभर्त्सनीयः । यदि तु दुष्टभाव एव
तथा कुरुते तदा वित्तानुसारेण दंडनीयः ॥ ५ ॥

॥ अथाभिगमदंडः ॥

तत्राह बृहस्पतिः ।

सहसा कारयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् । —

उत्कृत्य लिंगवृषणी भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

उध्मना कारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अंकायित्वा भगांकेन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

दमोऽतिमः समायां तु हीनायामर्दिकस्ततः ।

पुंसः कार्यो ऽधिकार्यां तु गमने संप्रमापयं ॥

यःसहसायलेन परस्त्रियमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति त-
स्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिगवृषणौ छिन्वा गर्दभेन आमणं
कारयेत् । इदं तु बलच्छलाभ्यां समानायां । नीचार्यां
गमने त्वर्धम् । उत्तमायां गमने 'पुंसः कार्य' इत्यादिना
विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यस्तु छद्मना च्छलेन परस्त्रि-
यमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति तस्य सर्वस्वमादाय भगां-
केनांकायित्वा पुरान्निर्वासनं दंडः । यस्तु बलच्छले वि-
हाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीया परस्त्रियं गच्छति
तस्यांतिमः उत्तमसाहसो दंडः । हीनवर्णां तु बलच्छले
विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा गच्छतो मध्यमसाहसो दंडः ।
उत्कृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां गच्छ-
तो मारणमेव । नार्या अपि कर्णादिकर्तनं वक्ष्यमाणया-
ज्ञवल्कीपादित्यर्थः । विवाद्दरत्नाकरे आपस्तंबः ॥ सन्नि-
पाते शिश्रस्य च्छेदनं वृषणस्य ॥ सन्निपाते ऽभिगमे । ए-
तदपि प्रागुक्तविषयं । कात्यायनः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः स्यात्प्रसह्यं पुरुषो यदा ।

यभ्यस्तत्र प्रवर्त्तेत् कार्यातिरुम्पणं हि तत्र ॥

स्त्रीषु उत्कृष्टजातीयासु वृत्तोपयोगो जाताभिगमः । प्र-
सह्यं हठेनेति रत्नाकरः । विवादचित्तमगौ याज्ञवल्क्यः ।

सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ब्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोभ्ये वधः पुंसो नाय्याः कर्णादिकर्तनं ॥

रक्षितसजातीयसकामपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादीनामुत्त-
मो दंडः । मातृश्वलादीनां गमने तु वध एव वक्ष्यते ।
अरक्षितानुलोभ्यागमने तु मध्यमः । वक्ष्यमाणमनुवचना-
त् । रक्षितानुलोभ्यागमने तूत्तमसाहसः । 'सहस्रं ब्राह्मणो
दाप्य' इत्यादिवक्ष्यमाणमनुवचनात् । प्रतिलोभगमने
वध इत्यर्थः । तेन बृहस्पतिवाक्येपि पुंसः प्रमापणं स्त्रि-
याः कर्णकेशच्छेदनेन महद्द्रष्टव्यमिति मिश्राः । कर्णादी-
त्यांदिशब्दः केशादिपरः ॥ विष्णुः । पारजायी सवर्णागमने
तु उत्तमसाहसं दंड्यः हीनवर्णागमने मध्यमं गोगमने
अंत्यागमने वा वधः उत्तमागमने च ॥ पारजायी
पारदारिकः अंत्यागमने अस्पृश्यागमने । मनुः ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाविशन् ।

अगुप्तैकांगसर्वस्वैर्गुप्ते सर्वेण हीयते ॥

वैश्यः सहस्रं दंड्यः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेयातामिति स्थितिः ।

गुप्तां चेच्छूद्रवदंड्यो दग्धव्यो वा कटाग्निना ॥

द्वैजातं वर्णं द्विजातिल्लियं आविशन् अधिगच्छन् अ-
गुप्तैकांगसर्वस्वैः अगुप्तायामेकांगेन शिश्रुरूपेण सर्वस्वे-
न च हीयते 'आर्यस्त्रीगमने लिंगोद्धार' इति वचनैकवा-
क्यत्वात् । सर्वेण अंगेन सर्वस्वेन च सर्वस्वहरणं गुप्तां
चेत् वधोधिक इति रत्नाकरः । कुल्लुकभट्टस्तु भर्त्रादिरः

क्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शुद्रो गच्छेत्तदा
रक्षारहितां गच्छन् लिंगसर्वस्वाभ्या वियोजनीयः । अत्रो-
गविशेषाश्रवणेपि "आर्यह्यभिगमने लिंगोद्धारःसर्वस्व-
हरणं गोप्ता चेद्धोऽधिकः" इति गौतमवचनाल्लिंगच्छे-
दः । रक्षिता मैथुनं गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्य इत्या-
ह । अगुप्तब्राह्मणीगमने वैश्यः संवत्सरं बध्वा सहस्रेण दं-
ड्यः । क्षत्रियस्तु सहस्रं दंड्यो मूत्रेण शिरोभिपेच्य मुण्ड-
नीयः । गुप्ता चेदिति रक्षितां ब्राह्मणी गच्छतो वैश्यक्षत्रि-
र्ययोः शूद्रवदंडो दाहो वा कटाग्निना । तथा चंडेश्वरपृतो
मनुः ।

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दंडमेव वा ।

यदि क्षत्रियः परक्षत्रियामगुप्तां संगच्छेत्तदा मूत्रेण मौ-
ण्ड्यं यद्वा वैश्यवत्पंचशतं पणान् दंड्य एवेति विवादरत्ना-
करः । लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेव वेत्यत्र मौण्ड्यमेव वेति
पठितं । नारदः ।

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसस्त्रिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञा प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुत्तल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते ॥

मातात्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी सगोत्रेति शर-

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतो 'न बालधात्रीं स्वदासीं चे'ति प्रागुक्तेन विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छिन्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियोगि-
निं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंत्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । क्लीबाश्रिभा-
र्याव्यतिरिक्तसु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, क्लीबस्याक्षमस्य
वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौज्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्दमः ॥

बलादिति दंड्य इत्यन्वयि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजातौ उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजाथी सवर्णागमने उत्तमसाहसमिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौड्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड उक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिथ्याः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कार्योऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोम्ये वधः पुंस' इत्यनेन गोगमने अंत्या-
गमे उत्तमागमने चेत्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियामित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।

दहेत् पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वाः शभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैतानं दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतोऽन बालधात्रीं स्वदासीं चे'ति प्रागुक्तेन विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छिच्चा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियो-
गिनं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंत्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । क्लीबाग्निभा-
याव्यतिरिक्तानु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, क्लीबस्याक्षमस्य
वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौढ्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्धमः ॥

बलादिति दंड्य इत्यन्वयि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजाती उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजाथी सवर्णागमने उत्तमसाहसामिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौढ्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड उक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिश्राः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कायोंऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोभ्ये वधः पुंस' इत्यनेन 'गो'गमने अत्या-
गमे उत्तमागमने चे'त्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियामित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तत्र आयसे ।

दहेत् पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वा श्वभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैनां दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

अभिस्तु खादयेद्राजा हीनवर्णगमे स्त्रियं ।

अत्र अभिः खादयेद्राजा हीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं पुमांसं घातयेत् यथोक्तमिति पारिजातरत्नाकरयोः पाठः । तत्र यथोक्तमिति पुंसोपि वा अभिः खादनमिति रत्नाकरकारेण व्याख्यातं । यथोक्तं लिंगोद्धारः सर्वस्वहरणं चेति पारिजातव्याख्यानं । वशिष्ठः ॥ शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीं गच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीं गच्छेत्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुवाजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां मैधुनमाचरन् शूद्रस्तु राजन्यावैश्ययोः ॥ महापथो राजपथः । यमः ।

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मृदमोहिता ।

तां अभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनां ॥

वैश्वं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।

शिरसो मुंडनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

वध्यघातिनां स्थाने वध्यान् ये घातयन्ति चाङ्गलावप-

स्तरधिष्ठिते, देशे इति चंडेश्वरः । बृहस्पतिः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामपेक्षत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥

च्छिन्ननासौष्ठकर्णां तां परिभ्रास्याप्सु मज्जयेत् ।

खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दंढ्या यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दंडस्तेन दंढ्या तदंडार्द्धं पुरुषस्य च्छिन्नेत्यादिना तस्या
एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहुभिराकीर्णं ।
एवमेव रत्नाकरः । मनुः ।

भर्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिबलदीपिता ।

तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ।

लंघयेत् पतिमवज्ञाय पुरुषान्तरं गच्छेत् । तथा च ध-
नभ्रात्रादिसौंदर्यादिदर्पेण या पतिमवमन्य व्यभिचरेत्
तां राजा लोकमध्ये कुक्कुरैः खादयेदित्यर्थः । हन्यादित्य-
नुवृत्तौ विष्णुः ॥ स्त्रियं संसक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च
असक्तभर्तृकां पत्या अनुपभुक्तां तदतिक्रामणीं पुरुषां-
तरगामिनीं मिलितमिदं हनननिमित्तं ॥ बृहस्पतिः ।

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे ।

मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनीं ।

कारयेन्निष्कृतिं रुच्छ्रं पराकं वा समे गतां ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याग्या वध्याथवा भवेत् ।

समे गतां समयणं पुरुषे संगतां । धनदंडे विशेषयति
कार्त्तमायनः ।

नास्वतंत्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराधयते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा च पुरुषं नयेत् ।

अस्वतंत्राः सस्वामिकाः स्त्रियो न ग्राह्याः न कर्षणी-
या न धर्तव्या इति मिश्राः । राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्री-
स्वामिनं पुरुषं प्रति तां प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव त-
द्वंडो ग्राह्य इति तात्पर्यम् । तथाच विवादाचितामणौ
कात्यायनः ।

प्रोपितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यादि रा-
जगृहमानीता । मत्स्यपुराणे ।

- बलात्सद्रूपयेद्यस्तु परभार्या पुनः क्वचित् ।

वधदंडो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियः ।

- नापराध इति तु आनुलोभ्ये बोध्यं । मनुः ।

योऽकामां द्रूपयेत्कन्या स सयो वधमर्हति ।

सकामां द्रूपयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

तुल्योऽपि गमनीयासजातीय इति चंडेश्वरः । अनि-
च्छंती कन्यां अभिगच्छन् तत्सवर्णो वध्यः न त्विच्छं-
तीमपीत्यर्थः । एवमेव विवादाचितामणिः ।

उत्तमां भजमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्क दद्यात्सेवमानः संप्रयच्छेत् पिता यदि ।

उत्कृष्टवर्णा कन्यामिच्छंती अनिच्छंती वा अधमवर्णो-
ऽभिगच्छन् वध्यः तस्यास्तपितुश्चेच्छया तामभिगच्छ-

नसवर्णः शुल्कं तत्पित्रे दाप्यः किंतु सा दत्तशुल्का ते-
नैव विवाहा इति । तदाह नारदः।

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।

किं त्वलंकृत्य सत्कृत्य स एवेनां समुद्बहेत् ।

शंखः ॥ समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं स्त्रीधनं च दत्त्वा
प्रतिपयेत् ॥ समां कन्यां स्वयं रमितां शुल्काभरणस्त्री-
धनानि द्विगुणानि दत्त्वा विवहेदित्यर्थः । मनुः ।

अभिपक्ष तु यः कन्यां कुर्याद्दृष्येण मानवः ।

तस्याशु कर्त्तदंगुल्यौ दंडं चार्हति पद्शतं ।

सवर्णामनिच्छंतीं कन्यां अभिभूय योनावंगुलिप्रक्षेपे-
ण यो मैथुनयतीं कुर्यात्तस्यांगुलिच्छेदः पद्शतपणं दं-
डश्रेत्यर्थः । सकामायांमाह स एव ।

सकामां दृष्यंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगादिनिवृत्तये ।

सकामामिच्छंतीं दृष्यन् योनावंगुलिप्रक्षेपेण रमयन्
तुल्यः सवर्णः । नारदः ।

कन्यायामसकामायां व्यंगुलस्यावकर्त्तनं ।

उत्तमायां यद्यस्त्येयं सर्वस्वहरणं तथा ॥

व्यंगुलस्य अंगुलिद्वयस्य । अंगुलीसाध्यमैथुनविषयमे-
तत् । येन येनांगेनापराप्त्यात्तदेवास्य कर्त्तव्यत्वेति पारि-
जातः । रत्नाकरस्याप्यत्रैव स्वरसः । हरिहरस्तु व्यंगुलप-
रिमाणालिङ्गच्छेद इत्याह । नारदः ।

कन्यां भर्तृनीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

कन्यैव कन्यां या-कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥

भजंतीमित्यनेन सकामाऽनुगम्यते तेनानिच्छायां दंड-
लेशोस्तीति बोध्यमिति । कुर्यात्तद्योनावंगुलिप्रक्षेपेण दूष-
येत् । शिफा जटाकाररज्ज्वादिप्रहारान् इत्यर्थः । इति चं-
डेश्वरः ।

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौञ्जमर्हति ।

अंगुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्धहनं तथा ॥

स्त्री कन्यातियोपित् तथा च या पुनः स्त्री कन्यां तद्यो-
नावंगुलिप्रक्षेपेण दूषयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं त-
दभ्यासंगुल्योश्छेदनं गर्दभेन च राजगमनमार्गगमनम-
र्हतीत्यर्थ इति मिश्राः । याज्ञवल्क्यः ।

अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमं ।

दंडं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥

सकामास्वानुलोम्यासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

रूपणे तु करच्छेदस्तूत्तमायां वधस्तथा ॥

अलंकृतां अन्यस्मै दातुं प्रसाधितां उत्तमं साहसं अ-
न्यथा अनलंकृतां चेत्तदा अधमं प्रथमं साहसं प्राति-
लोम्ये तु उत्तमायां वधो हीनवर्णस्यान्यथेति तस्या अ-
कामत्वे इति मिश्राः । अलंकृतामिति कन्यामलंकृताम-
निच्छंतीमभिगमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् । अ-
न्यथा हरन्अधमसाहसं । तत्र सजातीयासु प्रातिलोम्ये तु

हर्तुर्वध एव । सकामास्विति इच्छन्तीष्वनुलोमासु इति
गमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् न दोषः । समानजा-
तीयासु कन्यासु गमनवर्जं अहंकारेणांगुलिप्रक्षेपसाध-
नदूपणे हस्तच्छेदः । उत्तमायां वध एवेति दीपकलिका ॥

॥ अथ बंधक्यादिगमनदंडः ॥

तत्र बंधक्यधिकारे विवादरत्नाकरे यमः ।

पारदारं सवर्णासु दंड्याः स्युः पंच रुष्णलान् ।

असवर्णास्वानुलोम्ये दंडो द्वादशको दमः ॥

पारदारं परदारगमने यवत्रयं रुष्णलः द्वादशको द्वादश-
पणाः । व्यासः ।

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।

तस्य वेश्यावदिच्छंति दंडनं न तु दारवत् ॥

दारवत्कुलस्त्रीवत् । कात्यायनः ।

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विरुषाप्य जनसन्निधौ ॥

नारदः ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कामिणी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेयाव्यतस्ताः सपरित्रहाः ॥

अस्यार्थः स्वैरिणी स्ववशा पुंश्र्वली तस्या विशेषणम-
ब्राह्मणीति क्षत्रियायेति यावत् । दासी स्वीया कर्मक-
री निष्कामणी कुटुंबविनिर्गता पुंश्र्वली गम्याः स्युरिति

दंडनिषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । चंडेश्वरधृतो याज्ञवल्क्यः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमं ॥

अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता दास्यः तासु गम्यास्वपि अनुलोमजातास्वपीति चंडेश्वरः । परावरुद्धासु दासीषु भोगार्थमवरुद्धासु सतीष्विति आनुलोम्येन गम्या अपि गच्छन् पंचाशत्पणिकं दंडं दाप्य इति दीपकलिका । व्यासोऽपि ।

परावरुद्धागमने पंचाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ॥

अव्याख्यागम्यमेतत् । याज्ञवल्क्यः ।

प्रसह्य दास्या गमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यथकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

असौ दासी यथकामा सती नैरन्तर्व्येण बहुभिर्गम्यते तदा तेषां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दंडः । नारदः ।

परुयोनावतिक्रामन् विनेयः स शतं दमं ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेयास्यायसापिषु ॥

अतिक्रामन्मैधुनं गच्छन् पणशतं दंडश्च इति विवादचिंतामणिः । लक्ष्मीचरस्तु स दमं शतमिति विकलं पठति तत्र कस्तो न कश्चिद्विरोधः । विवादरत्नाकरस्तु सदशं शतमिति पठित्वा दशाधिकपणशतं दंडश्च इति व्या-

ख्यातवान् । नन्न समीचीनतया प्रतिभाति लक्ष्मीधराय-
सम्मतत्वात् । पशून् गच्छन्निति तल्लिखितनारदवचन-
विरोधाच्च । मध्यमसाहसमिदं वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रस्य
गोगमने पूर्वं वधाभिधानात् । मनुजोत्तमस्य ब्राह्मण-
स्याग्रे नारदेनैव सुवर्णरूपदंडाभिधानात् । यथा नारदः ।

सुवर्णं तु भवेदंज्यो न ब्रजन्मनुजोत्तमः ।

पशून्गच्छन्शतं दंज्यो हीनांगी चैव मध्यमं ।

हीनांगी छिन्ननासादिः । विष्णुः ॥ पशुगमने पणशतं
दंडः ॥ मत्स्यपुराणे ।

तिर्यग्योनी तु गोवर्जं मैथुनं यो निपेवते ।

स पणं प्राप्नुयाद्दंडं तस्याश्च यवसोदकं ॥

पणं शतसंख्यमिति चंडेश्वरः ।

वेश्यागामी द्विजो दंज्यो वेश्याशुल्कसमं दमं ।

यद्देश्याभिगमने शुल्कं पंचशतपणरूपं तामान् वेश्या-
भिगामिनो ब्राह्मणस्य दंडः । एवं च ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

इति तु शूद्रपरमिति निर्णयते । नारदः ।

अगम्यागामिनः शास्त्रि दंडो यज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्वादिशोधनं ॥

चौरपारदारिकादिगहितराष्ट्रभर्तुं राज्ञः प्रशस्तामाह चं-
डेश्वरधृतो मनुः ।

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिरुदण्डघ्नौ स राजा शक्येकभाक् ॥

तथाच व्यासः ।

पूर्वोत्थानपरा दक्षा जघन्यासनशायिनी ।
अंवाग्दुष्टानुकूला स्त्री भवेद्वै पुण्यकर्मणः ॥

मनुः ।

संवत्सरमुदीक्षेत द्वियतीं योषितं पतिः ।
ऊध्व संवत्सरात्त्वेनां दयां कृत्वा न संवसेत् ॥
साध्व्यास्त्यागे दंडमाह चंडेश्वरधृतो नारदः ।
अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥
नारदः ।

अन्योन्यं त्यजतोरगः स्यादन्योन्यं निरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥
स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविभ्रंशिनीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छंतीं स्त्रियं निर्वासयेद्रुहात् ॥
'आगः पापं स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं सर्वस्वं यस्या' इति वि-
ग्रहः । कल्पतरुकारस्तु स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं भ्रंशितं सर्वस्वं
यया सा तथा भ्रष्टमित्यंतर्भूतण्यर्थकमिति वर्णयति ।
तथा ।

अनर्थजननी नित्यं तथैवाप्रियवादिनी ।
पूर्वाशनी च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासयेद्रुहात् ॥
बंध्यां स्त्रीजननीं नित्यं प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनंदेत कुर्वन्नेव स दोषभाक् ॥
कुर्वन्नित्यस्याभिनंदनामित्यादिसंबन्धः । मनुः ।

ऋतुलाता तु या नारी भतरिं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेत् ॥

मनुः ।

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् न चैवांगविकर्तनं ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विषस्रं त्यागमवधीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न वधं न च वैरूप्यं इति अवधीदित्यन्वयः । पृथिवीं प्र-
ति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः ॥

नारीषु नित्यं शुचिभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुकहस्तासु प्रजान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥

सुश्लिष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु विलोलुपासु ।

धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहंजगतां विधात्रि ।

बलिः पूजोपहारः कलिः कलहः विलोलुपा लोभशू-

न्या जगतां विधात्रीति पृथिव्याः संबोधनं । शंसलि-

खितौ ॥ स्त्री नानुक्ता बहिर्निःक्रामेत् । नानुत्तरीया परि-

धापयेत् ॥ न चोत्सवे गंधमाल्याभरणानि विकृतानि

वासांसि विभृयात् । न परपुरुषमभिभाषेत अन्यत्र बा-

लकप्रव्रजितवृद्धेभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । कुलवधूरा

गुल्फाम्यां वासः परिदृश्यात् । न स्त्री विवृती कुर्यात् ।

न हसेदनायृतं ॥ अनायृतं मुत्तमनाच्छाय । मनुः ।

बाह्या वा सुवत्या वा वृद्धया चापि योपिता ।

न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणित्राहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रतां ॥
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्याच्छुभे कुले ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविर्जिता ।

कुर्याच्छुशुरयोः पादवंदनं भर्तृतत्परा ॥

स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानचारित्र्यं श्वशुर-
 गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्केरता सुगुप्तभांड-
 ता मंगलाचारतत्परा भर्त्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया
 परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-
 स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥
 महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।

उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्विशमगतादिव ॥

शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-
 गृहद्वारोपलेपनं कृतशौचानुकूल्यदध्यक्षतदूर्वाप्रवालपु-
 प्पाहृतबलिकर्मश्वश्रुश्वशुराभिवंदनानंतरं गृहावश्यकानि
 कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-
 र्तुरन्यत्र प्रतीकारौषधात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-
 नि दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-
 कारौषधात् रोगप्रतीकारकारणमौषधं तु भर्तुरग्रेऽप्य-
 श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥

सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि ॥ स्वप्नो
दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।

इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्भुताशनं ।

सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिलः कोट्योर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ॥

तद्बद्धर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिद्राश्चतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्यागिरसभाषितं ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।

नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाश्री दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥

विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्रहाहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रता ॥
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्याच्छुभे कुले ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविवर्जिता ।

कुर्याच्छुश्रुस्योः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ।

स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानचारित्र्यं श्वगुरु-
 गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करता सुगुणभांड-
 ता मंगलचारतत्परता भर्त्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया
 परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-
 स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥
 महाभारते ।

यदैव भर्ता जनोयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।

उहिजेत तदैवास्याः सर्पाद्विश्वगतादिव ॥

शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-
 गृहद्वारोपलेपनं कृतशौचानुकूल्यदध्यक्षतदूर्वाप्रवालपु-
 स्पाहतबलिकर्मश्चश्रूश्चशुराभिवटनानंतरं गृहावश्यक-
 कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-

प्रतीकारौपघात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-

दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-

कारौपघात् । रोगप्रतीकारकारणमौपघं तु भर्तुरग्रेऽप्य-
 श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।
 स्वप्नो ऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि पट् ॥
 सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि । स्वप्नो
 दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।
 इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
 यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्दुताशनं ।
 सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
 तिलः कोटयोर्द्विकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।
 तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥
 व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद्बुद्धरते बिलत् ॥
 तद्बद्धर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।
 क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 ब्रह्मघ्नो वा रुतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।
 तं वै पुनाति सा नारी इत्यांगिरसभाषित ॥
 साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।
 नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥
 यावन्नाशौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
 तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥
 विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बृहस्पतिः ।

व्रतोपवासनियता ब्रह्मचर्यव्यवस्थिता ।
दमदानवतो नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥

मनुः ।

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयान्मृते पत्यौ परस्य तु ॥
आसीताऽऽमरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षंती तमनुत्तमं ॥
इति विद्वद्विरचिते विवादार्यवसेतुके ।
स्त्रीपुंभर्मैस्तरंगोयमेकोनविंश ईरितः ॥ ११ ॥ ७ ॥

विशोभिः

॥ अथ द्यूतसमाह्वयः ॥

तत्राह मनुः ।

अप्राणिभिर्पत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

अप्राणिभिः पाशकायैः । समाह्वयलक्षणं व्यक्तमाह
बृहस्पतिः ।

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेपवृपादयः ।
प्रहरन्ते रुतपणासं वर्दति समाह्वयं ॥

मनुः ।

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देयनसमाह्वयो ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥
द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्याद्यश्च कारयेत् ।

तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभ्नीकः कारयेत् ते-
पामपराधापेक्षया राजा ताडनादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

द्यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्पर्धमपि बुद्धिमान् ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निपेवेत यो नरः ।

तस्य दंडविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

दंडविकल्पो दंडप्रकारः यथेष्टं नृपतेरिच्छानुसारेण ।

बृहस्पतिः ।

द्यूतं निपिद्वं मनुना सत्यशौचधनापहं ।

तत्प्रवर्तितमन्यैश्च राजभागसमन्वितं ॥

सभ्नीकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञापकं हि तत् ।

एवमेव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

अस्यायमर्थः । द्यूतं तावन्मनुना निपिद्वं अन्यैस्तस्कर-
निरूपणार्थं तद्विहितं तदपि ससभ्नीकं सराजपुरुषमि-
त्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एव एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

एकमुखं एकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपसभ्नीकाधिष्ठितं
कार्यमित्यर्थः । अस्यैव प्राणियूतसमाह्वये एव एवेत्यने-
नातिदेशः । बृहस्पतिः ।

इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यतस्तत्र निरूपितः ॥

द्वंद्वयुद्धे मल्लमेपादिद्वंद्वयुद्धे अवसादं पराजयं । नारदः ।

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा ब्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तत्प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

न स तं प्राप्नुयात्काममथवानुमतं तयोः ॥

अथवेति समुच्चये । बृहस्पतिः ।

गूढः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

गूढो ब्यूतपणः स सुव्यक्तः कर्तव्यः । तथा ।

सभीको ग्राहकस्तस्य दद्याज्जेत्रे नृपाय च ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे ब्यूतमंडले ।

जितं ससाभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

बृहस्पतिः ।

कूटाक्षदेविनः पापा राजभागहराश्च ये ।

सगणो वंचकश्चैव दंड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

विष्णुः ॥ ब्यूते कूटाक्षदेविनां कश्च्छेदः उपाधिदेविनां

सन्देशच्छेदः ॥ उपाधिश्छेदः सन्देशोऽगुप्ततर्जन्यौ ।

कात्यायनः ।

राज्ञां प्रवर्तितान्धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यश्च पापो दंड्यश्च लोपयन् राजशासनं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादारणव्रसेतुके ।

ब्यूतादिना तरंगस्तु विंशोऽत्र परिकीर्तितः ॥ २० ॥

एकविंशोमिः

॥ अथ प्रकीर्णकमुच्यते ॥

तत्र तत्स्वरूपमाह कात्यायनः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते ।

तत्रादौ निधिः । मनुः ।

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुतः ।

तस्यादद्रीत पद्भागं राजा द्वादशमेव च ॥

अनृतं तु वदन्दंढ्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमं ।

तस्यैव वा निधानस्य मुख्यस्याल्पीयसीं कलाम् ।

निधिरत्र पूर्वनिखाताचिरनष्टधनं । पद्भागद्वादशभागयो-
र्ममायमिति वक्तुर्गुणवत्त्वागुणवत्त्वाभ्यां विकल्पः निधा-
नस्य निधेः अल्पीयसीं कलां यावत्या नावसीदति स्ववित्त-
स्याष्टमांशग्रहणं अल्पीयः कलाग्रहणं च सर्वस्य ज्ञाना-
ज्ञानाभ्यां व्यवस्थेयं । स्वनिधानाद्राज्ञे द्वादशादिदानं ब्रा-
ह्मणधनवर्जं “स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणधनवर्जं द्वादशमंशं
दद्युः” इति विष्णुसूत्रात् । स्वनिधानं प्राप्तमपि राज्ञि
निवेद्य ग्राह्यं ।

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्धं राज्ञि निवेदयेत् ।

गृहीयान्तु ततः शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा ॥

इति नारदीयात् । अशुद्धः स्तेयशंकया भयेदित्यर्थः ।

॥ अथ परनिहितः ॥

अज्ञायमानं वित्तं यो ऽधिगच्छेद्राजा तस्मै अ-
ष्टमांशं दत्त्वा तदितरद्गृहीयात् । पट्टकमंसु युक्तो ब्राह्मण-

श्वेदधिगच्छेद्राजा न हरेदित्याह वसिष्ठः । अप्रज्ञायमानं
 वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगन्त्रेऽष्टमंशं प्रदाय
 ब्राह्मणश्वेदधिगच्छेत् पट्सु कर्मसु वर्तमानो न राजा
 हरेत् ॥ अप्रज्ञायमानं अज्ञायमानस्वामिकमस्वामिकं
 च । पट्कर्मातिरिक्तब्राह्मणस्य विशेषमाह गौतमः ॥
 निध्यधिगमे न राजा धनं ब्राह्मणस्याभिरूपस्य । अ-
 ब्राह्मण आख्यात्वा षष्ठमंशं लभते इत्येके ॥ अभिरूप
 स्य पट्कर्मनिरतस्य अब्राह्मणोऽभिरूपब्राह्मणादन्यः
 आख्यात्वा कथयित्वा । ब्राह्मणस्याप्यनिवेदने दोषमाह ।

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं यज्ञं निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुंजीत स्तेनः स्यादनिवेदने ॥

राजा निधिं लब्ध्वा द्वे ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यथा
 याज्ञवल्क्यः ।

राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

राजा निधिमस्वामिकं चिरनिहितं लब्ध्वा ब्राह्मणे-
 भ्योऽर्द्धभागं दद्यात् । विद्वांस्तु ब्राह्मणः सर्वमेव गृह्णी-
 यात् । न राज्ञे भागं दद्यात् । हेतुमाह सर्वस्य धनजातस्य
 प्रभुः । तथा च मनुः । 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमि'ति । पर-
 निहितविषयमप्येतत् । यथा नारदः ।

परेण निहितं दृष्ट्वा राजन्युपहरोन्निधिं ।

- राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ।

इति दीपकलिका । इतरेणावेदुपा । मरुपि ।

यरतु पश्येन्निधिं राजा पुराणनिहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्द्धमर्द्धं कोशे निवेशयेत् ॥

क्षत्रियादीनां विशेषमाह विष्णुः ॥ क्षत्रियश्च चतुर्थ-
मंशं राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्द्धमाद-
द्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशं
स्वयमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपंजनीयं ।
अंशं परिशिष्टं स्वयमादद्यात् । शूद्रे विशेषयति स एव ॥
शूद्रश्चाक्षयं द्वादशधा विभज्य पंचांशान् राज्ञे दद्यात्
ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमेव दद्यात् अनिवेदितविज्ञानस्य सर्व-
स्वमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्य इत्यत्रापि पञ्चांशानित्यन्व-
यि । मनुः ।

निधानानां पुराणानां धातूनामाकरस्य च ।

रक्षणादर्द्धभाग्रजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

पुराणानां चिरंतनानां न तु विद्यमानस्वामिदापादानां ।
आकरा माणिक्यादिभूमयः तत्रोत्पन्नद्रव्यमप्याकर एव ।
ततश्च धात्वाकरयोरन्योत्पादितद्रव्यस्यार्द्धं राजा गृह्णी-
यात् । याज्ञवल्क्यः ।

प्ररोहिशासिनां शालास्कंधसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥

चेत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे ऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छसुपलताप्रतानीपधिपीरुधां ।

पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषु च विकर्त्तने ॥

प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहंति ते वटादयः
स्कंधो यतो भागात् शाखा उदयते सर्वविदारणं मूल-
च्छेदनं । उपजीव्यद्रुमा येषां छायादि उपजीव्यते आ-
स्रपिप्पलादयः । विंशतेर्द्विगुणः विंशतितः क्रमेण द्वि-
गुणः । तथा चैतेषां शाखाच्छेदने विंशतिपणाः स्कंधच्छे-
दने चत्वारिंशत्पणाः मूलच्छेदने ऽशीतिपणाः दंडः इत्य-
र्थः । चैत्यमायतनं । विश्रुते पनसादौ गुल्मा अनतिदीर्घाः
लताः मालत्यादयः गुच्छाः अवल्लीरूपाः असरलप्रकांडाः
कुरुंटादयः क्षुपा ऋस्वशाखाशिफाः शाखोटादयः लता
दीर्घाः प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः सरलाः सारिवाप्रभृतयः
ओपध्यः फलपाकांताः कदल्यादयः वीरुधश्छिन्ना अपि
या विविधं प्ररोहंति ता गुडूच्यादयः पूर्वस्मृतादर्धदंडः
विंशतेरर्द्धः दशपणात्मको दंडः स्थानेषूक्तेषु शाखास्क-
न्धमूलेषु । दंड्यः इत्युपक्रम्य विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुम-
च्छेद्युत्तमसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्म-
लताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकं सर्वे तत्स्वामिना
तदुपपत्तिं एकं कार्पापणं । अत्र कार्पापणः पणः 'का-
र्पापणः कार्पिकः स्यात्कार्पिकस्त्रात्रिकः पण इति वि-
वादरत्नाकरधृतवचनात् । तदुपपत्तिं दयुरिति शेषः । व-
सिष्ठः ॥ फलपुष्पोपभोगात् वृक्षान्न हिंस्यात् । कर्ष-
णार्थं योपहन्त्यात् गार्हस्थ्यस्यागि च ॥ कर्षणार्थं रुषि-
हेतुहलाद्यर्थं वाशब्दः संभवासंभवनिमित्तकविकल्प-

परः - गार्हस्थ्यस्यांगे चेति - गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं वा
 : येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्ध्यति तस्मिन्नि-
 -त्यर्थः । विष्णुः ॥ स्वदेशपण्याच्छुल्कांशं दशममाद-
 -द्यात् । परदेशपण्याच्च विंशतितमं ॥ स्वदेशे क्रीत्वा वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या दशमं भागं । परदेशे वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या विंशतितमं भागं राजा
 गृह्णीयादिति वाक्ययोरर्थः । गौतमः ॥ विंशतिभागः शु-
 -ल्कः पण्ये पुष्पौपधीनां समधुतृणोधनानां पष्ठः ॥ मूला-
 -दीनां सप्तानामपि परदेशात् क्रीत्वानीय स्वदेशविक्री-
 -तानां वृद्धेः पष्ठांशो राज्ञा ग्राह्य इत्यर्थः । शुल्केपि मा-
 -नवं श्लोकमुदाहरन्ति ।

नाभिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं

न शिल्पिवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न हतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

अस्यार्थः । भिन्नो न्यूनः कार्पापणः पणो मूल्यं यस्य
 तदभिन्नकार्पापणं तेन कार्पापणादवाक् यस्य मूल्यं तत्र
 वस्तुनि शुल्को न ग्राह्यः । न शिल्पिवृत्तौ न शिल्पिना
 शिल्पित्वात्प्राप्तेन शिशौ विक्रय्यगवादिवत्सादौ दूते
 दौत्येन प्राप्ते हतावशेषे चौरहतावशिष्टे वणिजः शेषपण्ये
 श्रोत्रिये प्रव्रजिते यतौ विक्रेतरि यज्ञे यज्ञार्थं मानीयमाने
 द्रव्ये एषु राजग्राह्यं नास्तीति । विष्णुः ॥ पितापुत्रविरोधे
 तु साक्षिणां दशपणो दंडः यस्तयोः सांतरः तस्योत्तम-

साहसं सांतरस्तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः ।

अंतरे तु तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टशतो दमः ॥

अष्टशतः अष्टशतानि यस्मिन्सोष्टशतो दमः । अत्र विष्णुक्याज्ञवल्क्योक्तयोर्विरोधो ऽपि पितुरुत्कृष्टापकृष्टगुणान्यां परिहरणीयः । एवमेव रत्नाकरः । मिताक्षराकारस्तु याज्ञवल्क्यवचने चतुर्थचरणे "तस्याप्यष्टगुणो दमः" इति पठित्वा पितापुत्रयोः कलहं यः साक्ष्यमंगीकरोति न पुनः कलहं वारयति स पणत्रयं दंड्यः यश्च तयोर्विवादे प्रतिभूर्भवति चकाराद्यस्तयोः कलहं कारयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान् दंड्य इति व्याख्यातवन्तः ॥ दंड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ अभक्ष्येण ब्राह्मणं दूपयित्वा षोडशसुवर्णान् जात्यपहारिणा शतं सुरया ब्राह्मणं दूपयित्वा वध्यः क्षत्रियं दूपयितुस्तदर्द्धं वैश्यं दूपयितुस्तदर्द्धं शूद्रं दूपयितुः प्रथमसाहसं । अभक्ष्यं विष्ठादि जात्यपहारि सुराभिन्नं लशुनादि सुरा प्रसिद्धैव तदर्द्धं तदर्द्धमित्यनयोरव्यवहितस्तत्तत्पदार्थः शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलादुग्धादि दूदमुत्कृष्टब्राह्मणादिविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दंड उत्तमसाहसः ।

क्षत्रियं मध्यमो वैश्यं प्रथमः शूद्रमर्द्धिकं ॥

शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलादुग्धादि अर्द्धिकं पणानां सपदं

शतं । इदमनुत्कृष्टब्राह्मणादिपरम् । मनुः ।

अभक्ष्यमयवापेयं वैश्यादीन् ग्रासयेद्विजान् ।

जघन्यमध्येमोत्कृष्टान् दंडानाहुयथाक्रमं ।

पणाः शूद्रे भवेदंडश्रतुःपंचाशदेव तु ।

इदमल्पधमशूद्रविषयम् । अन्यत्र याज्ञवल्क्यवचना-
ज्ज्ञेयम् । विष्णुः ॥ जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता

विवास्यः । स्वयं लशुनादिभोक्ता ब्राह्मणो देशाद्बहिः
कार्य इत्यर्थः ॥ शूद्रमुपक्रम्य नारदः ।

धर्मोपदेशं दपेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

अस्य शूद्रस्य गौतमः ॥ अथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपु-
जतुभ्यां श्रोत्रपूरणं उदाहरणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीर-
च्छेदः ॥ अस्य शूद्रस्य धारणे संस्कारजनिकायामावृत्ती
विषादरत्नाकरविद्यादर्चितामण्योर्याज्ञवल्क्यः ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ।

विप्रत्वेन विप्रलिंगधारणेन जीवतो जीविकां कुर्वतः ।

मनुः ।

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।

यस्तु शूद्रादिः क्षत्रादिचर्यया जीवति तस्य सर्वस्यहर-
णविषातने दम इत्यर्थः । मनुः ।

ब्राह्मणान्याधमानं तु कामादवरवर्णजं ।

हन्याच्चित्रैर्घोषाधिरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बाधमानमतिपीडयंतं । अवरवर्णजं शूद्रं चित्रैर्विचित्रैः
शूलाग्निवेशनादिभिरिति यावत् । चंडेश्वरधृतः का-
त्यायनः ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत् पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमं ॥

प्रव्रज्या संन्यासः । न च श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रस्य प्र-
व्रज्याया अविधानात् तस्य प्रव्रज्यावसितत्वमुन्मत्तप्रल-
पितं स्यादिति वाच्यं । शूद्रस्य प्रव्रज्यायाः शैवागमो-
क्तत्वेन तस्य तद्दृष्टताया अपि संभवात् । चंडेश्वरेण विवा-
दरत्नाकरे यद्यपीत्यादिना पूर्वपक्षयित्वा तथापीत्यादि-
ना एवमेव समाहितं । द्विगुणो वधार्हस्य पाक्षिको यो दं-
ड उक्तस्तदपेक्षयावसेयः ॥ दंडप्रशंसा माह मनुः ।

ब्रह्मतेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।

स राजा पुरुषो दंडः स नेता शासिता च सः ॥

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ।

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एव हि रक्षति ॥

दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडे धर्मं विदुर्बुधाः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति पापहा ॥

प्रजास्तत्र विवर्द्धते नेता चत्साधु पश्यति ।

ब्रह्मतेजोमयं हिरण्यगर्भतेजःप्रकृतिकं । इदं स्तुतिवा-
दाय । राजा प्रजारक्षणात् पुरुषः परमपुरुषतुल्यः प्रजा-

१ प्रजास्तत्र न मुह्यतीति मूले पाठो दृश्यते । तस्यार्थः प्रजा व्याकु-
ला न भवतीति ।

नां हृदि स्थितत्वात् स एव स्वधर्मप्रवर्तयिता । जागर्ति
चौरादिनिवारणरूपजाग्रत्कार्यकारित्वात् । यत्र श्यामो
लोहिताक्षो दंडोऽधिष्ठानृदेवता चरति तत्र प्रजा विव-
र्द्धते नेता शासनकर्ता साधु पश्यति सम्यक् चेत् विचा-
रयति ॥ दंडप्रणयने समर्थमाह मनुः ।

शुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।

दंडः प्रणयितुं शक्यः ससहायेन धीमता ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनं ।

समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदं ॥

सोऽसहायेन मूर्खेण लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।

न शक्यो न्यायतो वक्तुं व्यक्तेषु विषयेषु च ॥

दंडो हि सुमहतेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।

धर्माद्विचलितं हंति नृपमेव सयांधवं ॥

ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं ।

अंतरिक्षगतांश्चैव ऋषीन्देवांश्च पीडयेत् ॥

सुमहतेजः सुमहद्राजप्रभावः ततः सयांधवनृपतिक्ष-
यानंतरम् । मनुः ।

यदि न प्रणयेद्राजा दंडं दंड्येन्वतंद्रितः ।

अघात्काकः पुरोडाशं श्वायटेऽप्राद्भविस्तथा ॥

अंगिराः ।

राजा गुरुर्यमश्चैव शासन्धर्मेषु युज्यते ।

कर्ता च मुच्यते पापान् न स पापेन युज्यते ॥

मनुः ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय देव्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥

पापास्तद्युक्ताः साधवो यथाशास्त्रवर्तिनः । याज्ञवल्क्यः ।

यो दंड्यं दंडयेद्राजा सम्यक् साधूंश्च पालयेत् ।

दष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रं शतदाक्षिणैः ॥

इति सांचित्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहं ॥

तथा ।

अधर्मदंडनं लोभकरं कीर्तिविनाशनं ।

सम्यक् च दंडनं राज्ञः स्वर्गकोर्तिजयावहं ॥ ७ ॥

॥ अथ दत्तकविचारः ॥

अथ दत्तकं राजनि निवेद्य व्याहृतिभिर्हुत्वा आचारा-

त् कांचनं हैमंतिकञ्च धान्यं दत्त्वा चूडादिसंस्कारकं पं-

चवर्षानूर्ध्ववयस्कं बालकं पितृदत्तं तदनुज्ञया मातृदत्तं

वा सति च तयोः पुत्रांतरे गृह्णीयात् । यथा ।

चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ॥

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।

ऊर्ध्वं च पंचमाद्वर्षान् दत्ताद्याः सुता नृप ॥

गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ।

तथा शुक्रशोणितसंभवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य

दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रं द-

द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां नृणां पुत्रं दद्या-

त्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्दत्तुः ॥ पुत्रं प्रतिगृह्णीन्व-

न्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हु-
त्वा प्रतिगृह्णीयादिति । अत्र स्त्रिया अपि पत्यनुमत्या दा-
नग्रहणयोः श्रुतेः व्रतप्रतिष्ठादिवत् ब्राह्मणद्वारा होमो
न विरुद्धः । एवं शूद्रस्यापीति स्मार्तप्रभृतयः प्राहुः । वि-
वादादिचिंतामणिरुतस्तु भर्तुरनुज्ञानेऽपि स्त्रिया न ग्रहणा-
धिकारः । तदंगव्याहृतिहोमचाधादिति यर्तुलार्थः । नन्व-
न्यवानुज्ञानान्भर्तुरित्यविशेषश्रवणात् दानवदग्रहणेऽपि
रूपधिकारासिद्धौ तदंगविद्याप्रयुक्तिरपि तस्याः कल्पेतेति
चेत्सत्यं । सहत्वेन तस्या अधिकार इष्टिवत् न पृथक्त्वे-
नेति वर्णयति । नारदः ।

पुत्रापराधे न पिता श्वदान् शुनि न दंडभाक् ।

न मर्कटे तु तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शको ह्यमोक्षयन् स्वामी दष्टिणां शृंगिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

आदिस्वामी शकः सन् आदिग्रस्तं यदि न रक्षेत्तदा
प्रथमं साहसं स्वीर्यं आनमपसारयेत्युक्तोऽपि न चेद्रक्षे-
त्तदा मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

श्रांतान्क्षुधार्तास्तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गौघ्नो निष्कृति कार्थो दाप्यो वा मध्यमं दमं ॥

अत्र दंडप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दंडेनापि पापक्ष-
य इत्युक्तं भवतीति रत्नाकरादयः । याज्ञवल्क्यः ।

संभूय कुर्वतामर्घ्यं सवाघं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्धस्य हानिं वृद्धिं च सहस्रो दंड उच्यते ॥

कारवो प्रतिमाघटकाः शिल्पिनश्चित्रकारादयः तेषां
सबाधमिति पीडाकरमर्घसंभूय प्रकुर्वति ये वा राजस्था-
पितस्य मूल्यस्य ऋसं वृद्धिं च संभूय कुर्वति तेषां स-
हस्रपणात्मको दंड इत्यर्थः । तथा ।

संभूय वणिजः पण्यमनर्घेणापरुंधतां ।

विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः ॥

ये वणिजो मिलित्वा स्थानान्तरगतं पण्यमनुचितार्धे-
ण हारयित्वा धारयन्ति ये वाऽनर्घेण बहुमूल्येनाल्पमूल्यं
विक्रीणन्ति तेषामप्युत्तमसाहसो दंड इत्यर्थः । मनुः ।

राजप्रख्यातभांडानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

यानि करितुरगादीनि अतिशयराजभोग्यानि यानि वा
राज्ञा निवारितक्रयविक्रयादीनि तानि राजाज्ञानावसरे-
ण विक्रीणानस्य तद्विक्रयप्राप्तं सकलमेव धनं राजा
गृह्णीयादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अर्घ्याक्रोशाति क्रमकृत् भ्रानृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥

सामंतकलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दंड एवामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छंदविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पैत्रै च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्ये योग्यकर्मकृत् ॥

वृक्षक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकः ॥

पितृपुत्रसुहृद्भातृदंपत्याचार्य्यशिष्यकाः ।

एवामपतितानां च त्यागी च शतदंडभाक् ॥

अर्घ्यः अर्वाहः पूजार्ह इति यावत् । स च आचार्यादिः तस्याक्रोशमतिक्रमं आज्ञालंबनरूपं वा यः करोति प्रहारस्ताडनं सन्दिष्टं प्रेषितं समुद्रं मुद्रासहितं तद्गृहविशेषणं सामंताः स्वगृहक्षेत्रादिस्थापिनः कुलिकाः सकुलजाताः आदिशब्दादन्त्रेपि स्वग्रामोद्भूताः स्वदेशोद्भूताश्च गृह्यंते इति रत्नाकरः । स्वच्छंदेति । अनियुक्तः सन् विधवागामी । अयं तु अनियोगहेतुको दंडः । व्यभिचारहेतुकस्त्वन्य एव । विक्रुष्टे चौराद्याक्रांतैराह्वाने कृतेऽनभिधायकः शक्तिसत्त्वे प्रतिवचनादाता अयुक्तं शपथं मात्रमभिगच्छामीत्यादिरूपं अयोग्यः अक्षमः शूद्रादिः योग्यकर्म यागादि । तेन यो यत्कर्म कर्तुं न शक्नोति स चेत् तत्कर्म कर्तुं प्रवर्तते तदा स दंड्यः । वृक्षस्य पुस्त्वं फलार्जनं औषधादिना तदुपवाती क्षुद्रत्वं हस्त्याद्यपेक्षयेति चंडेश्वरः । साधारणेति अन्यसाधारणं धनमसाधारणीकृत्य ग्रहीता पितापुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दम्पत्योराचार्य्यशिष्ययोर्मध्ये त्यागबीजदुष्कर्माभावे अन्योन्यत्यागी एतेषां पणशतं प्रत्येकं दंडः । मनुः ।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दंध्यः शतानि षट् ॥

स्त्री भाध्या त्यागो विहितभरणपोषणाद्यकरणं । एतानेव प्रकृत्य शंखः ॥ पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामात्स द्विशतं दंडं प्राप्नुयात् ॥ अत्र याज्ञवल्क्योक्तो दंडो विदुषोरन्योन्यत्यागे । मनूक्तस्तु अविदुषा एव कामादेकतरस्य विदुषस्त्यागे । शंखोक्तस्तु कामादविदुषैकतरस्य त्यागे इति संप्रदायः । एवं विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा ज्ञेयं । विष्णुः ॥ येषां देयः पंथास्तेपामपथदायी कार्पापणानां विंशतिं दंध्यः । आसनार्हस्यासनमददच्च पूजार्हमपूजयंश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणनिमंत्रणात्तिक्रामी च निमंत्रयित्वा भोजनादायी च निमंत्रितस्तथेत्युक्त्वा अभुंजानः स्वर्णमापकं निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नं ॥ अस्यार्थः । येषां पंथा देयो भवति तेषामपथदायी पथदायी न भवतीत्यर्थः । तानाह महाभारते । अंधस्य पंथा बधिरस्य पंथाः स्त्रियाः पंथा भारवाहस्य पंथाः । राज्ञः पंथाः ॥ एतत्सर्वं ब्राह्मणेनासमेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः । प्रातिवेश्यब्राह्मणनिमंत्रणाकारि निकेतयितुः निमंत्रयितुः । मत्स्यपुराणे ।

आमंत्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्सोऽष्टशतं दमं ॥

प्रतिग्रहार्थं निमंत्रितो विना कारणेन यो न गच्छति तस्याष्टशतपणा दंड इत्यर्थः ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

तरिको नद्यादिसंतरणशुल्कग्रहणनियुक्तः । याज्ञवल्क्यः

जारं चौरेत्यभिवदन् दान्यः पंचशतं दमं ।

उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतं ॥

कुलाकीर्तिभयात् स्वरूपतो जारं 'चौरत्वेन निर्दिश्य

जारापहृतं कुर्वन् पणानां पंचशतं दंड्यः । उत्कोचमा-

दाय त्यजन्नुत्कोचादष्टगुणमिति विवादरत्नाकरः । तथा ।

मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढुर्दंडो मध्यमसाहसः ॥

मृतांगलग्नं मृतकंबलादि तत्तथात्वेनाप्राकाश्य विक्रेतुः

ताडयितुरित्यस्य ताडनहेतोरनुपस्थिते इति शेषः । राज-

यानावारोहणं राजाज्ञां विनेत्यर्थः । मनुः ।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानामैः कृत्यासु विविधासु च ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामुपरोधे तु दंडः प्रथमसाहसः ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्द्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

अभिचारेत्यादि अनपराधिनं प्रति सेनादिकर्तुर्मूलक-

र्मणि क्लृप्तैरभेषजादिप्रयोगे अनाहितैपिभिः क्रियमाणे

कृत्यासु स्वायोग्यासूचाटनादिरूपासु कृत्यां कुर्वतो द्वि-

शतो दमः । यत्सद्द्रव्यमेलकेन मंदीकरोति भेदनानर्हं म-

ण्यादि भिनत्ति वा भेदार्हमपि मुक्तादि मंदप्रदेशं विध्यति

वा तस्य सार्द्धशतरूपो दमः । नारदः ।

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥

प्रच्युतः पथः मार्गाञ्चलितः दंडेन उत्तमसाहसरूपेण ।

तथा च विष्णुः ॥ अभक्ष्यस्य चाविक्रेयस्य विक्रयी दे-

वप्रतिमाभेदकश्च उत्तमसाहसं दंड्यः ॥ विवादाचिंताम-

णौ याज्ञवल्क्यः ।

कोषाणामपहंतृश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विधैर्दंडैररीणाञ्चोपजापकान् ॥

ये कार्यिभ्योऽर्थमेवं हि गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनं ॥

विनियुक्ताश्च कार्येषु हन्युः कार्य्याणि कार्यिणां ।

घनोष्मणा पच्यमानानिमांस्तान् कारयेन्नृपः ॥

कोपो राज्ञामर्थसंचयः । अरीणामुपजापकान् शत्रूणां

स्वस्त्यथनादि रूतवतः कार्यिभ्यः व्यवहारिभ्यः एवं येन

केनचिच्छन्नना कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां । शंखः ॥ वापी-

कूपतडागोदपानमार्गरसद्रव्यदूपणे अदासीदाससंप्रदान-

नकरणे च ॥ अस्यार्थः । मार्गस्य तीक्ष्णशलाकादिना रस-

द्रव्यस्य विपादिना अदात्पाश्च दासाय दानेन च दूपणे

त्कर्तुः प्रसापणमंगच्छेद्ये, वा, शत्रुभ्यस्तरात्भ्यस्तरात्स्यं,

दंडविकल्पः संकलनीयः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

राजक्रीडासु ये शक्ता राजवृच्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकप्रकराश्च ये ।

राजार्यमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधं ॥

राजक्रीडासु राजसाधारणक्रीडासु ये शक्ता राजानुम-
तिं विनेति शेषः । एवं राज्ञां प्रजापालनादिरूपां वृत्तिं तदनु-
मतिं विना य आलंबन्ते ये च राज्ञ एवाप्रियवदनशीलाः
प्रतिरूपस्य कर्तारः राजानुमतिं विना राजवेपस्य कार-
काः प्रेक्षकाः स्वकर्तव्यराजकार्यविरोधेन नृत्यादिप्रेक्षकाः
प्रकरा ये दंडारूढं राजकरं स्वभावतो निरतिशयं साति-
शयीकृत्य गृह्णति ते सर्वे नानारूपैर्वधप्रकारैर्वध्याः । व-
ध्या इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ ये चाकुलीना राज्यमभिका-
मयेषुः । अकुलीनाः राज्ञो यत्कुलं तदप्रसूताः ॥ याज्ञ-
वल्क्यः ।

न्यूनं वाप्यधिकं वापि खिलतो राजशासनं ।

पारदारिकचौरान् वा मुंचतो दंड उत्तमः ॥

राजशासनमिषद्वेयमियद्ग्राह्यमित्यादिमृपालेखकस्य
सहस्रं पणा दंडः । शंखलिखितौ ॥ कूटशासनप्रयोगे
राजशासनप्रतिषेधे कूटतुल्यमानव्यवहारे च शारीरौग-
च्छेदो वा ॥ शासनमाज्ञामरुतामपि कृतां कृत्वा प्रका-
शयति राजाज्ञामतिक्रामति कूटया तुलया कूटेन वा
मानेन प्रस्थादिना व्यवहरति तस्य मारणमंगच्छेदो वा
अपराधोत्कर्षापकर्षाभ्यामयं विकल्पः । अंगं तु येनां-
गेनापराधः क्रियते तत् । मनुः ।

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूपकान् ।

स्त्रीबालव्राह्मणघ्नांश्च हन्यात् द्विद्सेविनस्तथा ॥

शासनं राजादेशः प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् वि-
नादोषं दोषोद्भावकरान् द्विट्सेविनो राजविरोधिसेव-
कान् । हलायुधधृतो नारदः ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यासक्तिं करोति यः ।

ब्रूयात्स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीवति ।

सभ्याश्चास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दंडस्तु पात्यते ॥

प्रत्यासक्तिविनयकर्तृसांनिध्यम् ब्रूयात् अथवा सदसि
स्वरुतमपराधं स्वयमेव प्रकाशयति । गूहमान इति स्व-
यंरुतमपकर्म विनेत्रादिना पृष्टः सन्नपङ्कवानः । अतः
अपकर्मणैव जीविकां करोति तदा लघुन्यप्यपकर्मणि
तीव्रतरो दंडस्तस्य कार्य इत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ।

विपाग्निदां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नामगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विपदाऽग्निदा पुरुषघ्ना सेतुभेद्वी वा स्त्री अगर्भा चेत्तदा
शिलां बध्वा ऽप्सु प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ तथा स एव ।

विप्रदुष्टां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठो कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

विशेषतः प्रकर्षेण दुष्टां दोषवतीं तथा पत्युः पित्रादेर-
पत्यस्य वा मारणकर्त्री कर्णकरनासिकौष्ठच्छेदनपूर्वकं
गोद्वारा मारयेत् । एवमेव मिताक्षराविवादादिचतामणि-
प्रभृतयः । विनाशमुपकन्य मनुः ।

चर्मचारिकभाडेपु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु ह ॥

चार्ष्णिमकं उपानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थं । काष्ठमयं
तंदुलादिपरिमाणपात्रं लोष्टमयं घटादिष्टेषु सहसा वि-
नाशितेषु मूल्यात् पंचगुणो दंडः । पुष्पादौ च विशेष
उक्त एव विवादरत्नाकरे ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणं ।

यश्चैवमिति एतदभियोगे यल्लगिष्यति तदहं दाता त्वं
तावत् कुर्वित्युक्त्वा यः कारयति तस्य चतुर्गुणो दमः ।
कात्यायनः ।

आरंभरुत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तथा नाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दंडमेपां प्रकल्पयेत् ।

अस्यार्थः । अपरमं क्रियाचिकीर्षुं ज्ञात्वा यस्तदधमं त-
त्साहाय्यं वा करोति तस्य तत्कर्मानुकूलापमार्गोपदेशं
वा करोति अपकर्मिणं आश्रयभूतो वा तदनुकूलशस्त्र-
दाता वा भोजनदाता वा कृतापकर्मणस्त्राणाय तस्मै यु-
द्धोपदेशं करोति अपकारिणि विषायर्पणेन तं परनाशा-
य प्रवर्तयति वा साहसिकादिना जने पीड्यमाने स्वय-
मक्षमोपि यः परदारान् प्रतिकरोति वा अयुक्तो राज्ञा

अनियुक्तः सन्नियुक्तवत् पीडयति वा दोषवक्ता पीडनी-
यस्य दोषवक्ता वा अनुमोदकः पीडकस्यानुर्मता वा क्षमः
सन्पीडकस्याप्रतिषेद्धा वा एते तदपराधकर्तार इव शक्त्य-
नुरूपं दंड्याः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं स्मृतं ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

प्राणात्यये प्राप्त इति शेषः । अकार्यकरणं पापकर्म भृ-
गुराहेति शेषः । क्वचिद्भृगोरिति पाठः स च स्फुट एव ।
तथा स एव ।

सदृत्तानां तु सर्वेषामपराधो यथा भवेत् ।

अवंशेनैव दैवान्तु तत्र दंडं न कल्पयेत् ॥

अवशेन भयादिवशतः दैवात्प्रमादतः । कात्यायनः ।

आरंभे प्रथमं दद्यात् प्रवृत्ते मध्यमः स्मृतः ।

यस्य यो विहितो दंडः पर्याप्तस्य स वै भवेत् ॥

अस्यार्थः । आरंभे तत्कालावच्छिन्नकर्मकदम्भांतर्भूतै-
ककर्मफलरुत्यां प्रथमः । कथितसंपूर्णदंडचतुर्थभागः ।
प्रवृत्ते तथाविधानेककर्मफलरुत्यां मध्यमत्वाद्दशदंडार्द्ध-
रूपः । पर्याप्तस्य पर्याप्तिरुत्पादफलकसकलकर्मजनकरु-
तिस्तद्वतः पुरुषस्य संपूर्णो दंडः । एकपापफलावच्छि-
न्नानेककर्माभिप्रायमिदमिति चंडेश्वरः । कात्यायनः ।

दंडनीयः स शैथिल्यात् प्रथमं नेति गोतमः ।

शैथिल्यात् दंडहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यात् तदनिर्णयादि-
ति यावत् । कात्यायनः ।

समूहस्थाः प्रवृत्ताश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।

- यथोक्ताद्विगुणं दंडमेकैकं च प्रदापयेत् ॥

समूहस्था मिलिताः यथोक्तादेकाकिनः पुरुषस्य पापे
प्रवृत्तस्य दंड उक्तस्तस्मात् । विवादरत्नाकरे नारदः ।

शारीरश्रार्थदंडश्च दंडस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदंडो ऽप्यनेकधा ॥

शारीरस्त्ववरोधादिजीवितांतकरस्तथा ।

काकिन्यादिस्तु यो दंडः स तु मापपरः स्मृतः ॥

काकिन्यादिः काकिन्यवरः मापपरः मापांतः तेन यत्रा-
पराये काकिन्यादिरेको दंडः उक्तस्तत्रानुबंधगौरवात् सा-
तिशये मापपर्यंत एव दंडः कार्यः । तथा स एव ।

मापावराद्धो यत्रोक्तः कार्पापणपरस्तु सः ।

व्यवरो ऽष्टपणस्त्वन्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥

कार्पापणाया ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्युश्चतुर्गुणाः ।

एवमन्ये ऽपि विज्ञेयाः प्राक्चैते पूर्वसाहस्रात् ॥

पूर्वसाहस्रः पणसहस्रद्वयं सार्द्धम् । तस्मात्प्राक् ये दं-
डविधयस्त्रेऽनुबंधगौरवात् पापातिशये चतुर्गुणा ग्राह्याः ।

पूर्वसाहस्रादौ चातुर्गुण्यं नास्तीति विवादरत्नाकरकारः ।

मनुः ।

कार्पापणं भयेद्वंद्व्यो यत्रान्यः प्रारुतो जनः ।

तत्र राज्ञां भयेदंडः सहस्रमिति धारणा ॥

कार्पापणः षोडशपणाः राज्ञामांतरनृपतीनां । का-
त्यायनः ।

अस्पृश्यधूर्तदासानां नराणां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

धूर्ता मायाविनः प्रातिलोम्यप्रसूताः सूतमागधादयः ।
तथा स एव ।

परतंत्राश्च ये केचिद्दासत्वं ये च संस्थिताः ।

अनाथास्ते तु निर्दिष्टास्तेषां दंडस्तु ताडनं ॥

परतंत्रा भार्यापुत्रादयः संस्थिताः प्राप्ताः अनाथा अ-
नीश्वराः निर्दिष्टा निर्धना इति रत्नाकरः । तत्रापि विशेष-
यति स एव ।

ताडनं बंधनं चैव तथैव च विडंबनं ।

एष दंडस्तु दासस्य नार्थदंडो विधीयते ॥

ताडनं कशावाभिघातः बंधनमव्याख्यागम्यं विडंबनं
मुंडनखरारोहादि । शंखलिखितौ ॥ शिल्पिनः कारवः शूद्रा-
स्तेषां व्यभिचारेष्वपि शिल्पोपकरणानि रक्षेत् । तुला-
मानप्रतिमानसमर्थानि वणिक्पथानां क्षेत्रबीजभक्तगो-
शकटकर्पणद्रव्याणि कर्पकाणां वायभांडालंकारवासां-
सि रंगोपजीविनां गृहशयनालंकारवासांसि वेश्यानां श-
स्त्राणि वायुधोपजीविनां सर्वेषां कारणद्रव्याणि नाहा-
र्याणि राज्ञा धार्मिकेण अम्बा हि पुरुषाः पापबहुलाश्चा-
विधेयाश्च भवंति तेभ्यः पापांशभाक् राजा तस्मान्नाध-
नान्नानुपकरणान् कुर्यात् तन्मूला हि वृत्तिर्वृत्तिमूलो नि-
वासः तैर्नियसद्भिः स्फीतं राष्ट्रमित्युच्यते ॥ अस्यार्थः ।
शिल्पिनश्चित्रादिकर्तारः कारवस्तद्व्याः व्यभिचारेष्वपि

सर्वस्वापहारयोग्येष्वप्यपराधिषु तुला ऊर्ध्वमानं सुवर्णा-
दि तुलनोपकरणं प्रतिमानं प्रस्थादि भक्तं कृषिसिद्धार्थ-
मन्नकर्षणद्रव्यं हलादि वायभांडं पटहादि रंगोपजीविनां
नृत्यवृत्तीनां । बृहस्पतिकात्यायनौ ।

वधार्हः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।

अंगच्छेदार्हकस्त्वर्द्धं सन्दंशार्हस्तदर्द्धकं ॥

सुवर्णशतमेकं तु वधार्हो दंडमर्हति ।

अंगच्छेदे तदर्द्धं तु विवासे पंचविंशतिं ॥

अंगच्छेदे विवासे इत्येतयोरर्हं इति शेषः । विवासे इ-
त्यत्र विनाशे इति कचित्पाठः । तत्र तद्देशवासविनाशे
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

कुलीनार्यविशिष्टेषु निष्कृष्टेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृह्यैतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कुलीन उत्तमकुलोत्पन्नः । आर्यः स्वधर्मनिरतः । वि-
शिष्टो गुणवान् । एतेषु निष्कृष्टेषु स्वल्पधनेषु वधार्हेषु
अनुसारतः सुवर्णशतासंभवे इदम् अभ्यासे सर्वस्वं वि-
वासनश्चेति । एवमन्यत्रापि यत्र एकस्मिन्नपराधे बहुवि-
धो दंडः श्रूयते तत्र सधनत्वनिर्धनत्पानुबंधगीरवादिना
विज्ञेय इति लक्ष्मीधरः । तथा स एव ।

विप्रो वधांगच्छेदार्हो निःसंगे बंधने विशेत् ।

तदा कर्मवियुक्तोसौ धृतस्त्रस्य दमो हि सः ॥

वधांगच्छेदार्हो यस्मिन्नपराधे वर्धोऽगच्छेदो वेति त-
द्धान् । विप्रो ऽत्र सदाचारनिष्ठः । निःसंगे क्रियायोगशून्ये

यत्र बद्धः सन्स्वधर्मं कर्तुं न शक्नोति, स एव सदाचारस्य
दमो यत्स्वधर्मवियोजनं, नाम । चंडेश्वरवृतो मनुः ।

क्षत्रविट्छूद्रयोनिस्तु दंडं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥

कर्मणा अर्थनिस्तारानुकूलव्यापारेण विप्रस्तु न कर्म-
णाऽऽनृण्यं गच्छेत्किंतु क्रमेण दद्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

स्त्रीं धनं दापयेद्दंडं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषां स्त्री ताडनं दंडमर्हति ॥

अस्यार्थः । यदि धनवती स्त्री दंडार्हा तस्या धनं दंडः ।

यद्यधना स्त्री तथाविधा तदा तस्यास्ताडनमेव । मनुः ।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां, दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥

स्त्रीबालादीनामपराधानुसारेण शिफापाटितवेणुशला-
कारज्जुप्रभृतिभिस्ताडनेन राजा नियमं कुर्यादिति कुल्लू-
कभट्टः । ब्राह्मणमुपदिश्याह नारदः ।

भैक्ष्यहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ।

समित्पुष्पकुशादानेष्वस्तेयं सपरिश्रयात् ॥

नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥

भैक्ष्यहेतोः, परागारे अनिवारितः प्रवेशश्च निवारणे पु-
नरपराध एव अस्तेयमचीर्य, अत एवानपराधः सपरि-
श्रयात् परिश्रयविषयसमिदादीनामप्यादानात् अवेतनः
भूतिशून्यः तारः पारगमनं पूर्वं अवाह्येभ्यः तरेषु पारं

प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु अशुल्कदानं शुल्कदानाभावः । न चेदिति । यदि अस्य ब्राह्मणस्य न वस्त्रादि वाणिज्यार्थं स्यात्तदर्थं चेत् तेषामपि शुल्कदानं विद्यत एवेति भावः ।
बृहस्पतिः ।

लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

तथा स एव ।

उक्ता पंचगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता ।

विष्णुः ॥ संततिः स्त्रीणां दास्यादीना गोमहिष्यादीना च पोषणासमर्थस्य ॥ कस्मोचिन् क्षीरादिकं वृद्धि व्यवस्थाप्य पोषणं सन्तत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरकालावस्थाने सततिरेव वृद्धिरित्यर्थं इति रत्नाकरः । वसिष्ठः ॥ तुलाधृतमष्टगुण ॥ तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तं कर्पूरादिविषयम् । तेषामन्यविधवृद्धिविशेषस्योक्तत्वात् । छलगृहीतादौ वृद्धिनिषेधमाह नारदः ।

पप्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दडो यश्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धते नाविवक्षिता ॥

आभिहारिकं छलादिना गृहीत आक्षिकपणो व्युतेनार्जितवनं अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि तूभाभ्यामेष्वपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात् तदा स्यादेव । बृहस्पतिः ।

भुक्ते चासारता प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं पा नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

ः बहुमूल्यं लभ्यधनापेक्षया ।

दैवराजोपवातेन यथाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यं दापयेद्द्वंद्वं शोधयेद्वा धनं ऋणी ॥

नाशमाप्नुयात्सर्वथा व्यवहाराक्षमतां गच्छेत् । नारदः ।

रक्ष्यमाणो ऽपि चेदाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्यो ऽथवा कार्थो देयं वा धनिने धनं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

लोतसापहृते क्षेत्रे राजदैवापहारिते ।

आधिरन्यः प्रदातव्यो देयं वा धनिने धनं ॥

आधिरन्य इति क्षेत्ररूपाधिर्देयः यदि तन्न ददाति त-

दा सवृद्धिकं धनं देयं । तथा च कात्यायनः ।

आधीरुतं तु यत्किञ्चिद्दिनष्टं राजदैवतः ।

तदृणं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

यदा तु पिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु सम-

र्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यं । “व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा

दीर्घप्रवासिनाम् ॥” इत्यादिप्रागुक्तकात्यायनवचनात् ॥ वि-

ष्णुः ॥ न स्त्री पतिपुत्ररुतं ॥ पतिपुत्ररुतमृणं स्त्री न दद्या-

दित्यर्थः । अन्यत्र यादृशं स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंरुतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

भर्ता पुत्रेण सार्द्धं वा केवलं यात्मना रुतम् ।

ऋणमेवंविधं दयान्नाग्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तदृणं भर्तृपुत्ररुतं । यद्युत्तमर्णं ऋणभोचनार्थमादाव-

परिभाषितं निन्दितं कर्म कारयेत्तदासौ राज्ञा पूर्वसाहसं
दंञ्च इत्याह कात्यायनः ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ।

नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयं ।

शक्तिविहीन इत्यस्य ऋणं दानुमित्यादिः संबन्धः । का-
लविपर्ययात् दुर्भिक्षादेः ।

यो यावन्निऋवीतार्यं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनं ।

योऽभियुक्त आशयदोषेण निऋवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावप्यधर्मव्यवहारिणौ
नृपेण विवादविषयाद्दनात् द्विगुणं दंडनीयावित्यर्थः ।
इदं सधनाविषयम् । दंडस्याल्पधनाविषये त्वाह याज्ञव-
ल्क्यः ।

निऋवे भाषितो दयाद्धनं राज्ञे च तत्समं ।

मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

दयादित्यस्य ऋणमित्यादिः ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्व्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तद्देयमित्यर्थः । याज्ञव-

ल्क्यः ।

दत्त्वर्णं पाटयेत्लेख्यं शुद्धयौ चान्यत्र कारयेत् ।

साक्षिमञ्चं भवेद्यद्वा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

समग्रदाने ऋणपत्रं पाटयेत् पत्रव्यवधाने शुद्धयर्थम-
न्यदेव लेख्यं कारयेत् । साक्षिमद्गृहीतं ससाक्षिकमेव
शोधयामिति दीपकलिका ।

विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्पृहा ।

इत्यादिवचनात् पतितधने पुत्रादेरधिकारः पतिताना-
मपि स्वधनसाध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः । प्रायश्चित्तविमुखानां
तेषां धनानधिकारः ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहेगृहे ।

मनुः ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र सहोदरपदोपादानात् दत्तकेन सह भगिन्या नां-
शित्वमिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । मनुः ।

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलरुतानर्थानरुतान्मनुरत्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

बलोपधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहि शत्रुरुतांस्तथा ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादिभोजितः ।

असंबन्धरुतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ।

उपधिश्चल इति शूलपाणिः । उपधिर्भयादिरिति वि-

ज्ञानेश्वरः। तच्चिन्त्यम्। तद्दीजंतु भीतादियोजित इत्युत्तर-
वचनेन पौनरुक्त्यमिति । बहिर्बहिर्देशः । बलेन च्छलेन
कृतान् स्त्रीकृतान् रात्रिकृतान् गृहमध्यग्रामबहिर्कृतान्
विक्रयादीन् शत्रुकृतांश्च व्यवहारान् निवर्तयेदिति दीप-
कलिका । मत्तो मयादिना उन्मतो वातादिना असंब-
न्धो वादिनियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः । आदिशब्दात्
अस्वतंत्रदासपुत्रादेर्ग्रहणं । तथाच नाग्दः ।

स्वतंत्रोऽपि हि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्वतंत्रस्य हेतुभिः ॥

कात्यायनः ।

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत् ।

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः । यदा तु तदपराधोऽ-
पि स्यात्तदा सोऽपि दाप्यः । तदुक्तं गौतमेन नाध्याभवे-
युरित्यधिकृत्य ॥ निध्नन्नाहितयाचितावकीतादयो नष्टाः
सर्वाननिंदितान्पुरुषापराधेन ॥ इति । अवकीतं भाटकेना-
नीतं सर्वान्पुत्रादीन् अनिंदितान् निरपराधान् । अज्ञा-
ननाशिते विशेषमाह व्यासः ।

किञ्चिन्मूर्खं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितं ।

मनुः ।

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं धनं ॥

अत्रैव श्लोके द्विगुणं, दममिति मत्स्यपुराणे पाठः ।

स च दमः सधननिरुष्टाचारविषयः । मनुवचनं तु निर्-
 र्धनसाचारविषयमिति मिश्राः । शिष्यमुपक्रम्य नारदः ।

समावृतश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

तथा ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्य्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यै नमंते वासो निवर्तते ॥

बृहस्पतिः ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दयाद्वैतनं भूतेः ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः ॥

तथा ।

दासेनोद्धा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्मान्दुर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

दासीत्यत्र दासपदस्य स्वसंबन्धितया तदुपस्थापित-
 स्वामिन् एव दासी सापि । द्विविधा कस्याप्यदासी अन्य-
 दासी च पूर्वा दासीत्वंमात्रेणैव दासेश्वरदासी परा च
 तत्प्रभोरनुमतिसहकारेण अननुमता च न दासी एवं
 तुल्यन्यायेन कस्याप्यदासी यदि दासीं परिणयति तदा
 परिणेता दासीश्वरस्य दासी भवति । अन्यदासश्चेन्नेता
 तदा स्वेश्वरस्यानुमत्या दासीश्वरदासः । एवं च ययननु-
 मत्या दासः परदासीं परिणयति तदा स्वस्वस्यामिनोरेव
 दासदास्यौ तयोरपत्यं तु द्वाभ्यां विभज्यशास्त्रं तत्र दासी-
 पदं परोद्धादासीपरं । स्वयमूढायां तु दास्यां तथाविधा

यस्य विभाज्यत्वमेवेति । स्मार्त्तमतमप्येवं । मनुः ।

ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रजायते ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिषादीनां विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्त्वष्ट्रगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

शुल्कस्थाने लोभेन पण्यपरिमाणं मिथ्या वदन् शुल्क-

स्थाने च शुल्कमदत्त्वा गच्छन् यश्च विक्रयकाले राज्ञे वं-

चनार्थं व्याजं कृत्वाऽकाले क्रयं विक्रयं वा करोति सो-

ऽपहृतद्रव्यापेक्षयाष्टगुणं दंडं दाप्यः । शुल्कस्थानमगतै-

व विवर्त्मनान्यत्र गच्छति तदा सर्वापहारः । यथा

विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमपक्रामन्सर्वापहारमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

- क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत्

सोऽन्तर्दशाहे तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

परिण तु दशाहस्य नादयान्नैव दापयेत् ।

आददानोऽददच्चैव राज्ञा दंष्ट्रः शतानि षट् ॥

अनुशयोऽकस्त्रमतिः । पश्चात्ताप इत्यन्ये । दयात्प्रत्यर्प-

येत् । क्रेता विक्रेतरीति शेषः । आददीत विक्रेतेति शेषः ।

परिण दशाहस्य दशाहात् परं शतानि पणानां । नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवान्शविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽङ्कि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्कि परतः क्रेतुरेव तत् ॥

यस्य ऋहपर्यंतं परीक्षणमुक्तं तत्रेदं । दशदिनादेः परीक्षा-
कालत्वे प्रथमत्रिभागमध्ये यदि ददाति तदा हानिर्ना-
स्ति तत्परतश्चेत्तदा त्रिंशांशपंचदशांशहानिस्तुल्यन्याया-
दायातीति नीतिकृत्ये लक्ष्मीधरः । दोह्यादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोषादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्दद्यात् । इदं तु यत् क्रेत्रा न
स्ववशीरुतं तत्परं । स्ववशीरुतपरं तु भविष्यद्वाक्यं यथा ।

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागतं ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद्गुः ॥

सोमानिर्णये मृपासाक्षिणो दंडमाह मनुः ।

यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयंतस्तु दाप्यास्ते द्विशतं दमं ॥

सत्यसाक्षिणः सत्यसाक्षिणः सत्यप्रधानाः सोमावो-
द्धारः द्विशतं पणानां । अत्र विशेषयति स एवा

सामंताश्चेन्मृपा ब्रूयुः सेतुं विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक् पृथक् दंड्या राज्ञा मध्यमस्ताहसं ॥

सोमाच्चिह्ननिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सो-
मंता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा

मध्यमसाहसं दंडनीयाः । एवं चासामंतरूपाणां पूर्वो-
क्तो द्विशतो दमो ज्ञेय इति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

सूत्रकार्पासक्लिन्नानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लयणानां तथैव च ।

मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

फलानाञ्चैव सर्वेषा हरणे द्विगुणो दमः ॥

यश्चैतान्युपकृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दंडयेद्राजा यश्चाग्निं, चोरयेद्द्रुहात् ॥

उपकृप्तानि द्रव्याणि एतानि सूत्रादीनि उपभोगार्थं
संस्कृतानि कार्यार्थं सन्निधापितानि वेत्यर्थः । नारदः ।

सेतुश्च द्विविधः प्रोकः सेयो बन्ध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्तनार्त्वेयो बन्ध्यस्तोयाप्रवर्तनात् ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधश्चेद्द्विद्विरिष्टा क्षये सति ॥

वृद्धिर्द्विरुत्पत्तिः, श्वपेऽल्पीप्रसित्तेन परक्षेत्रे परेण क्रियमा-
णसेतुर्यदा बहूपकारकः क्षेत्रस्वामिन्श्राल्पीयः क्षयकरस्त-
दासौ न प्रतिषेध्यः । यतोऽल्पक्षये बलवती वृद्धिः सर्व-
स्येष्टा भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

स्वामिनो योऽनिवेशैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

क्षेत्रस्वाम्यनुमतिमनादाय तत्क्षेत्रे कृतस्य सेतोर्महिम्ना
यः परेषां शस्याधिगमस्तत्र सेतुकर्ता न भागी किंतु क्षे-
त्रस्वामी तदभावे राजेत्यर्थः । कात्यायनः ।

युक्तियुक्तं तु यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

वक्तुरित्यादि वक्तुर्विरोधेनाजलं यो वक्तीत्यर्थः । यो ब्रू-
यात्कार्यचिन्तकेष्विति शेषः । राजप्रवर्तितधर्माननुपाल-
ने दंडमाह कात्यायनः ।

राज्ञा प्रतिष्ठितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्हः स पापो दंड्यास्तु लोपयन् राजशासनं ॥

अरुंतुदः सूचकश्च भेदकत् साहसी तथा ।

श्रेणीपुरो नृपद्वेषा क्षिप्रं निर्वास्यते ततः ॥

एकपात्रेऽथवा पंक्त्यां संभोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्वस्तु तदा दंड्यस्नस्य दोषमदर्शयन् ॥

अरुंतुदो मर्मस्पृक् सूचकः पिशुनः । भोजनविरोचिनं
दोषमदर्शयन् तं तथा अकुर्वाणो दंड्यः । बृहस्पतिः ।

संभूयैकमार्तिं कृत्वा राजभागं हरंति ये ।

ते तदष्टगुणं दाप्या वणिजः प्रपलायिनः ॥

राजभागं राजदेयं । कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥

गणमुद्दिश्य गणप्रयोजनमभिधाय ऋणं कृत्वा यैः क्लेशिद्भक्षितं तैरेव देयं संशयो नेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि हेतवः ।

चत्वारिंशत्पणो दंडस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

अयोनौ स्त्रिया मुखादौ गच्छतः मेढ्रप्रवेशं कुर्वतः पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः । शंखलिखितौ ॥ अदंड्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परिव्राजकषानप्रस्थी जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचार्यंतश्च एते हि धर्मप्रतिकरा राज्ञः स्त्रीबालवृद्धास्तपस्विनश्च तेभ्यः क्रोधं नियच्छेत् ॥ अस्यार्थः । जन्म शुद्धकुलता कर्म अग्निहोत्रादि श्रुतं वेदवेदांगगोचरं ज्ञानं शौचं बाह्यमाभ्यन्तरश्च एतद्युक्ता एतेप्यदंड्याः पतस्ते राज्ञो धर्मप्रतिकराः पद्मभागरूपधर्मार्जनेनोपकुर्वति । कात्यायनः ।

आचार्यस्य पितुर्मानुर्बालकानां तथैव च ।

एतंपामपराधे तु दंडो नैव विधीयते ॥

यत्तु ।

ऋत्विक्पुरोहितामात्यपुत्रसंबन्धिनांधवाः ।

धर्माद्विचलिता दंड्या निर्वास्या राजर्हिसकाः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तद्वाग्दंडविषयं न त्वर्थदंडशरीर-
दंडाभिप्रायमिति घडम्बरः । बृहस्पतिः ।

गुरून्पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दंडेनैव दंडयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्पान् पापिनो ऽधेन दंडयेत् ॥

महापराधयुक्तांश्च षधदंडेन शासयेत् ।

- तपस्विनां तु धिग्दंडमाह कात्यायनः ।

मित्रादिषु प्रयुंजीत वाग्दंडं धिक्कृतपस्विनां ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधुकल्पितं ॥

बृहस्पतिः ।

- महापातकयुक्तो ऽपि न विप्रो वधमर्हति ।

निर्वासनांकने मौढ्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥

महापातकिनमाह मनुः ।

ब्रह्महा च सुरापी च तस्करो गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेपे तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महन्यशिराः पुमान् ॥

अंक्या राज्ञा ललाटेपु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।

इति मनुवचनैकवाक्यत्वाल्ललाटमेवांकनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमनै यावज्जीवस्थायी तप्तलोहेन ललाटे भगाकृति गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं । सुवर्णापहारे तत्कर्तुः कुक्कुरपदचिह्नरूपं कार्यं ब्रह्महनि कबंधः पुमान् कार्यं इत्यर्थं इति कुल्लूकभट्टः । विष्णुः ॥ नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणमन्यं वा रहसि चारयेत् । आ समापत्तेरसमापत्तौ नास्यः ॥ नियमातिक्रमिणं विहितस्याकर्तारं अन्यमकृत्यकारिणं ब्राह्मणं रहस्यस्थाने बन्धयेत् । आ समापत्तेः यावदेवं न करिष्यामीति तस्य संप्रतिपत्तिर्भवति । असमापत्तौ असंप्रतिपत्तौ नास्यो निर्वास्य इत्यर्थः । महापातकिनो धन-

विंशोर्मिः ।

मग्राह्यमित्याह मनुः ।

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेनाधर्मेण लिप्यते ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दंडं वरुणायोपकल्पयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

ईशः सर्वस्य वरुणो राज्ञां दंडवरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमं ।

तत्र कालेन जायते मानवा दीर्घजीविनः ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोक्तानि रूपोवलैः ।

बालाश्च न प्रमोयन्ते विरुतं न च जायते ॥

धार्मिको राजा महापातकिसंबन्धिदंडधनं न गृह्णीयात्
लोभात्पुनः स तद्वृत्तं महापातकदोषेण संबध्यते । किं
तर्हि तद्धनं कुर्यादत आह । तत् दंडधनं आदाय जले प्रक्षि-
प्य वरुणाय दद्यात् श्रुतवृत्तसम्पन्नाय ब्राह्मणाय वा दद्यात्
महापातकिदंडधनस्य वरुणः स्वामी यस्मात् राज्ञामपि
दंडघारित्वात् प्रभुः । तथा च ब्राह्मणः समस्तवेदाध्या-
यी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात् तौ दंडमहंतः ।
यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र
परिपूर्णकालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घायुपश्च वैश्यानाञ्च
यथैव धान्यादिशास्यानि उत्पन्नानि तथैव पृथक् स्वका-
ले निष्पद्यन्ते न च बालाः केचिन्म्रियन्ते दीर्घजीविनः
इत्यस्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यंगं च न किञ्चिद्भूत-

मुत्पद्यते इत्यर्थः। 'अधिको द्रविणाधिके' इति प्रागुक्तव-
चनात् धनवतः प्रोक्तदंडापेक्षयाधिकदंडोऽपि कार्यः। स
चेह भयजनको विवक्षितः। येन स्वधर्मत्यागो न स्या-
त् ॥ तथा च दंडमुपक्रम्य मनुः।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाद्भोगाय कल्पंते स्वधर्मान् चलंति च ॥

तस्य दंडस्य । तथा ।

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीविनः ।

दंडेनैव समाप्नोषेत् स्वकाद्दम्याद्विधिच्युतं ॥

समयः शास्त्रमर्यादा धर्मजीविनो ब्राह्मणादयः आ-
प्नोषेत् पीडयेदिति यावत् । याज्ञवल्क्यः ।

अष्टापायं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्वं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणं वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ।

अष्टापायमित्यस्याष्टभिरापायते गुण्यते इत्यष्टापाय-
मष्टगुणं किल्बिषं दंडरूपधनं । तदोषगुणविद्धिति सर्व-
त्रान्वितं । तेन यत्र स्तेये यो दंड उक्तः सः स्तेयदोषगुणज्ञ-
स्य शूद्रस्याष्टगुणः तादृशवैश्यस्य षोडशगुणः तादृशक्ष-
त्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणः तादृशब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणः
ततोऽप्यगुणब्राह्मणस्य शतगुणं ततोऽप्यधिकस्य ब्राह्मण-
स्याष्टाविंशत्यधिकं शतमित्यर्थः इति रत्नाकरादयः ।
मनुः ॥

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगामिनः ।
 न संति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शकलोकभाक् ॥
 अनेन विधिना राजा मिथ्याविवदतां नृणां ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणिसमतां नयेत् ॥
 उदितो विस्तरेणायं मिथ्याविवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥
 एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन्सम्यङ्महीपतिः ।
 देशानलब्धानीप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥
 वाटेश्वररूपारामसमगोपालरुष्णजीवनारुष्यैः ।
 वारेश्वररुष्णचंद्रश्रीगौरीकान्ताभिधानैः सद्भिः ॥
 कालशङ्करश्यामसुन्दररुष्णकेशवसङ्गैः ।
 सीतारामसंगैश्च रूतो ग्रन्थः स्फुरतु सभायां ॥
 इत्यनेकविपयवासिविह्वृन्दोपवर्णितः ।
 विवादाणवसेत्वारयो ग्रन्थः सम्पूर्णातां गतः ॥
 इतिविवादाणवसेतुः सम्पूर्णः ॥

सोऽयं ग्रन्थः श्रीमति 'मुंबयी' नगरे श्रीरुष्णदासैत्म-
जाभ्यां गंगाविष्णु, खेमराजगुप्ताभ्यां अंकनात्पूर्वं परशु-
रामात्मजगोविंदशास्त्रितः घघवेदित्युपनामकपरशुराम-
शास्त्रितश्च संशोध्य मुद्रणावसरे च उद्धवशास्त्रितः दि-
वाकरशास्त्रितश्च संशोध्य स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वरारख्ये'
मुद्रणालये संमुद्राप्यन्यायकार्यप्रतिकार्यान्याय्यप्रतिहा-
र्यानार्यकार्यप्रतिक्षणसंधुक्षणबद्धादराणां राजकार्यपारं-
पर्यनिर्वाहकानां सज्जनानां हस्तदण्ड इवाखंडविवाद-
व्यापादनालंकर्माणः प्रकाशमनायि ॥

॥ समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं-वैष्णवसंप्रदायान्तर्गत-वि-
 ष्णुस्वामिमतानुयायिश्रीनारायणकुलोद्भव-
 पण्डितमधुसूदनगोस्वामिदानाध्यक्षभूतपूर्व-
 पञ्जाबकेसरिभिः श्री १०८ महाराजाधिराज
 रणजीतसिंहद्वारा - संगृहीतात्-तत्सुश्री-दे-
 वीप्रसाद गोस्वामी तनूज पण्डित ज्वालादत्त
 प्रसाद गोस्वामि संरक्षितात्-**मधुसूदन**
पुस्तकालयात्- पण्डितज्वालादत्तप्र-
 सादगोस्वामिसकाशाच्छब्धम् । तच्चास्मा-
 भिर्महादरपूर्वकं तेभ्यः संलभ्य मुद्रितम् । अ-
 स्य समुद्रणे सर्वलोकोपकारकतया तेषां महो-
 पकाराञ्छिरसोररीकुर्मः ।

सूचीपत्र
धर्मशास्त्रग्रंथाः

नाम	कि०	रु.	आ.	ट. आ.
मनुस्मृति सटीक जिल्द बंधी ...	२	८		४
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३			७
अष्टादशस्मृति	२	८		४
पंचस्मृति	०	४		॥
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८		३
निर्णयसिंधु	२	८		६
धर्मसिंधु	२	८		५
धर्मसिंधु	२	०		४
व्रतराज अतिउत्तमटिप्पणसहित	५	०		१०
तिथिनिर्णय	०	२		॥
प्रायश्चित्तदुशेखर	०	१०		१॥
प्रायश्चित्तमंजरी	०	६		१
आशौचनिर्णय	०	१		॥
शूद्रकमलाकर	०	१२		२
क्षौरनिर्णय	०	१॥		॥
क्षौरनिर्णयसटीक	०	४		॥
शांतिमयूख	१	०		२
श्राद्धमयूख	१	०		२
प्रपञ्चसारविवेक	१	०		२
भवाद्धिसेतू भाषाटीकासहित	०	१२		२